

Қазақ білім академиясының

БАЯНДАМАЛАРЫ

ДОКЛАДЫ

**Казанской академии
образования**

*Тоқсандық журнал
2008 жылдан бастап шығады*

*Ежеквартальный журнал
издается с 2008 года*

Журналда келесі бағыттардағы ғылыми зерттеулер көрініс табады:

- педагогика;
- психология;
- тарих;
- филология;
- философия;
- саясаттану;
- әлеуметтану;
- әлеуметтік жұмыс;
- экономика;
- құқықтану.

В журнале отражаются результаты научных исследований по направлениям:

- педагогика;
- психология;
- история;
- филология;
- философия;
- политология;
- социология;
- социальная работа;
- экономика;
- юриспруденция.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласын бақылау жөніндегі комитеті Коллегиясының шешімімен диссертациялардың негізгі қорытындыларын баспаға шығаруға ұсынылатын Ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген

Решением Коллегии Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан включен в Перечень научных изданий, рекомендуемых для публикаций основных результатов диссертаций

Журналда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің қазіргі жағдайының нәтижелері басылады, білім беру теориясы мен тәжірибесі мәселелері талқыланады.

В журнале публикуются результаты исследований современного состояния системы образования в Республике Казахстан, обсуждаются вопросы теории и практики образования.

БІЗДІ ЖОО-ЛАРДЫҢ ОҚЫТУШЫЛАРЫ, БІЛІМ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ, ЕЛІМІЗДЕГІ КІТАПХАНАЛАРДЫҢ МИЛЛИОНДАҒАН ОҚЫРМАНДАРЫ ОҚИДЫ

Жазылым индексі: 74182

Баспаның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев к-сі, 3.

Телефон/факс: (7172) 56-19-33

E-mail: eagi@list.ru

Бас редактор:

Оспанова Ярослава Николаевна, п.ғ.к., доцент

Бас редактордың орынбасары:

Мамаділ Қайрат Асылбекұлы, ф.ғ.к., доцент

**Құрылтайшы – «Қазақ білім академиясы» Қазақстан Республикасының
ғалымдары мен педагогтерінің қоғамдық ұйымы**

БАҚ - қа тіркелгендігі туралы № 9608 - Ж куәлікті Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі 2008 жылы 4 қарашада берген

Редакциялық кеңестің төрағасы

Құсайынов А.Қ., т.ғ.д., профессор

Редакциялық алқаның мүшелері

Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Өзбекстан Республикасы)

Абдрашитова Т.А., психол.ғ.к., доцент

Айтқазин Т.Қ., филос.ғ.д., профессор

Арабаев А.А., з.ғ.д., профессор (Қырғызстан Республикасы)

Ахметов Қ.Ә., т.ғ.д., профессор

Аширбекова А.Д.

Бимендина А.Т.

Башаров Р.Б., ф.-м.ғ.к., профессор

Боланьос Х.Э., PhD, профессор (Испания)

Борбасов С.М., саясаттану ғ.д., профессор

Волкова Л.В., п.ғ.к., доцент

Дәдебаев Ж.Д., ф.ғ.д., профессор

Дронзина Т.А., саясаттану ғ.д., профессор (Болгария Республикасы)

Евгениева Е.Х., п.ғ.д., доцент (Болгария Республикасы)

Жекова Р.Ж., саясаттану ғ.д., доцент (Болгария Республикасы)

Забиrowa А.Т., әлеуметтік ғ.д., доцент

Иншаков О.В., э.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Исмаилов А.Ж., психол.ғ.к., профессор

Қадырбаев А.Ш., т.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Қадыров Б.Р., психол.ғ.д., профессор (Өзбекстан Республикасы)

Кодин Е.В., т.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Косанов Ж.Х., з.ғ.д., профессор

Мамаділ Қ.А., ф.ғ.к., доцент

Пакуш Л.В., э.ғ.д., профессор (Беларусь Республикасы)

Рындак В.Г., п.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Сарсекеев Б.С., п.ғ.д., доцент

Жауапты хатшы: Мухамбетова К.А.
Компьютерлік беттеу: Райнбекова Г.С.

ЖАРНАМАҢЫЗДЫ БЕРУГЕ ШАҚЫРАМЫЗ

Жарнама жөніндегі менеджер – Хамзина Салтанат Болатқызы

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ЖАЛПЫ ПЕДАГОГИКА. ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ ТАРИХЫ.
ЭТНОПЕДАГОГИКА

ОБЩАЯ ПЕДАГОГИКА. ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ И ОБРАЗОВАНИЯ.
ЭТНОПЕДАГОГИКА

Ахметов Т.Ә.	Махмұт Қашқари және қазақтың қара өлеңдері.....	6
Михайлова Н.М. Мещерякова И.Н. Воробьева С.Н.	Феноменологическая сущность познавательной активности студента в условиях информатизации обучения.....	12
Мухтарова Ш.М. Абдрашева Б.Ж.	Генезис и становление социальной работы в Казахстане: до периода приобретения независимости.....	19
Сейітқазы П.Б. Тұрсынбаева Н.О.	Болашақ әлеуметтік педагогтердің медиа құзыреттілігін дамытуда пайдаланылатын инновациялық технологиялар....	24
Менлибекова Г.Ж.	К вопросу о реализации компетентностного подхода в подготовке социальных педагогов	29
Сарыбекова Ж.Т. Асылбекова А.М.	Әлеуметтік белсенділіктің құрылымдық компоненттері.....	33
Кушнир М.П.	Развитие функциональной грамотности младших школьников.....	38
Данияров Т.Ә. Сұлтанбек М.Ж. Кенжетева С.А.	Қазақстанда бастауыш мектеп мұғалімдерін кәсіби педагогикалық даярлаудың бағыты.....	44
Досжанова С.Е. Жусупова Ж.А. Туребаева Ш.М.	Место модульного обучения в современном профессиональном образовании.....	46
Бисмильдина Д.Д.	Сабак беруші және шебер.....	52
Дементьева И.В.	Моделирование в формате педагогической теории.....	55

Мусалимов Т.К. Байжуманова Д.Б.	Развитие профессионально-деловых качеств личности студентов при изучении английского языка.....	60
------------------------------------	---	----

ФИЛОСОФИЯ. САЯСАТТАНУ. ТАРИХ
ФИЛОСОФИЯ. ПОЛИТОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ

Абдиров М.Ж.	Мегациклы национальной истории: 550-летие казахского ханства и 770-летие первого упоминания народа «казак» в письменных источниках.....	65
Садықов С.	Қазақ публицистикасы: екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы тыл ерлігі.....	75
Базаров К.Т. Каженова Г.Т.	Крестьянская колонизация уездов Акмолинской области в конце XIX – начале XX веков.....	80
Наханова Л.А.	Этническая основа образования древнетюркской географической номенклатуры.....	86

ФИЛОЛОГИЯ

Оразбек М.С.	Шығармашылық психологиясы және архетип образдар.....	91
Рысбаева Г.Қ.	Бағзы замандарда пайда болған ай культінің символдық және тілдік көрінісі.....	95
Тоқсамбаева А.О. Исмаилова Ғ.Қ.	Ш.Құдайбердіұлы мен М.Ж.Көпейұлы шығармашылығындағы айтыс жанры.....	100
Қобланов Ж.Т.	Эразм Роттердамскийдің сатирасы.....	106
Ismaylova G.K., Nurekenova R.M.	Typological linguistics as a branch of linguistics.....	109
Ескельдиева Б.Е.	Зооморфизмы в составе сравнительных конструкций (сопоставительный аспект).....	115
Оразханова М.И.	Қазақ өлеңіндегі тармақ пен жол мәселесі.....	121
Алимбаев А.Е.	М.О. Әуезов мақалаларындағы «казак» болмысы.....	125

Кажибаева А.Н.	Термины-эпонимы в медицинской науке и особенности их перевода.....	128
Аюпова Г.К.	Цветовой код культуры в выражении культурной информации в лингвокультуре «көк».....	133

ЭКОНОМИКА

Зылёва Н.В.	Использование педагогического приема «запланированная ошибка» преподавателями экономических дисциплин	139
Порядина И.В. Кадюков А. Н.	Прогнозирование финансовой несостоятельности предприятия на основе различных моделей (на примере ТОО «Аналитический центр аудита и анализа»).....	143
Порядина И.В. Огай К.С.	Коррупция как угроза экономической безопасности Казахстана.....	148
Стацурина Ю.А.	К вопросу о повышении эффективности налогового контроля в системе исполнения налогового обязательства.....	153

ҚҰҚЫҚТАНУ ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Арапбаев А.А.	К вопросу о гарантиях права на предпринимательскую деятельность.....	158
Сәулен Н.	Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарға жауаптылық мәселелері.....	164
Сарыбекова С.М.	Қазақстан Республикасы жаңа қылмыстық кодексіндегі өзгерістер.....	168

МАХМҰТ ҚАШҚАРИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ ҚАРА ӨЛЕҢДЕРІ

Т.Ә. АХМЕТОВ

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының проректоры

Аннотация

Мақалада орта ғасырлық түркі ойшылы, тіл білімінің білгірі Махмұт Қашқаридың тәлім-тәрбиелік ой-пікірлері мен қанатты сөздерінің қазақ халқының қара өлеңдерімен үндестігі, сабақтастығы дәлелденеді. Соның негізінде ата-бабаларымыздың өмір салты, саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік тұрмыс тіршілігіндегі ерекшеліктер анықталады.

Түйін сөздер: Махмұт Қашқари, түрік халқы, қазақ халқы, түркі тілдерінің сөздігі, халық педагогикасы, тәлім-тәрбие, ұлы ойшыл, қазақтың қара өлеңдері, қанатты сөздер.

Махмұт Қашқари заманынан бері қаншама ғасыр өтсе де, ұлы бабамыздың тәлім-тәрбиелік қанатты сөздері әлі күнге дейін өзінің маңыздылығын жойған жоқ. Жіті үңіліп оқыған адамға Махмұт Қашқари сөздерінің, әсіресе, қазақтың қара өлеңдерімен үндесіп, сабақтасып жатқандығы анық көрінеді.

Мысалы, ғалым Мұхамедрақым Жармұхамедұлы «Түрік Сөздігі» жинағында қазақтың қара өлеңі сияқты бір-екі шумақтан аспайтын пәлсапалық мәнді жолдардың жиі кездесетінін айта келіп: «Көшпелі елдің табиғатпен астасып жатқан мезеттерін суреттейтін:

Қыс ызғары басылды,

Барша гүлдер ашылды.

Жердің беті жасыл-ды,

Жайнады әлем жаннаттай – делінетін суреттермен қатар:

Махаббаттың дерті мені қинады,

Күндіз-түні жүрегімде тулады.

Толғанудан жаным да бір тынбады,

Көшіп кеткен жұртын көріп жарымның! – тәрізді өлең жолдары біздің бүгінгі ән шумақтарымызды еске салады» [6], – дейді.

Расында да, бұл Біржан салдың «Бурылтай» әнінің:

«Құба жонға шырқатып шыға келсем,

Жұрты жатыр, өзі жоқ қалқатайдың» [7], – деген жолдарына ұқсас.

Қазақтың қара өлеңдерінде «Ауылым көшіп барады» деген жол жиі ұшырасады: «Ауылым көшіп барады Ылайқаққа», «Ауылым көшіп барады кең жайлауға», «Ауылым көшіп барады Даулы құмға», «Ауылым көшіп барады Керменкөлге», «Ауылым көшіп барады Белтұрғанға», «Ауылым көшіп барады белден асып», «Ауылым көшіп барады таудан асып...»

«Барады ауылым көшіп Абақанға,

Жарасар жапсам кілем ақ атанға.

Шудасы ақ атанның майда-майда,

Көрінген ақ бөкендей ауылың қайда?

Немесе:

Көшкенде жылқы айдаймын Аламенен,

Ауылыңа барушы едім даламенен.
Түскенде сен есіме сенер болсаң,
Сағынып сарғаямын санаменен».

Бұл шумақтарда жиі-жиі жұрт жаңартып отыратын көшпелі елдің өмірі, сол елдің қыз-жігіттерінің махаббаты мен басындағы мұң-қайғысы бейнеленген. Бірін-бірі қайталап, салт-дәстүрімізді көшпелі өмірімізді еске салады:

«Ауылымның қонғаны қоғалы көл,
Ойды төмен, тау жақты жоғары дер.
Қалқатайдың ауылын беттегенде,
Қоңыр салқын алдымнан соғады жел».

Бәрі-бәрі Махмұт Қашқари өлеңінің жаңғырығы сияқты. Ғұлама жинаған мақал-мәтелдерден де малмен күн көрген көшпелі елдің салт-дәстүрі қылаң береді:

«Ауылда лақ туса,
Арықта оты өнер» [2].

Бұл «Бір қозы туса, бір жусанның басы артық шығар» деген қазақ мақалымен үндес. Малды көпсінбе, жем-шөбі жетпей қалады деп қорықпа, жаратушының өзі береді, бәрі есептеулі дегенге саяды.

«Екі бура үйкенісер,
Ортада сона жаншылар» [2].

«Түрік Сөздігіндегі» бұл мақалдың қазақшасы: «Екі өгіз сүйкенсе, ортасында шыбын өлер». Екі мықты ерегесіп, айқасқа түссе, маңайындағы әлсіз, жазықсыз жандардың жапа шегетіні шындық.

Мақал-мәтелдер – ата-бабаларымыздың бізге даңғыл жол нұсқап қалдырып кеткен өнеге-өсиеті, ақыл-нақылы, халықтың моральдік кодексі, тәлім-тәрбие құралы. Олардың бәрі ғасырлар бойы ел тәжірибесінен туындап, талай сұрыптаулардан, өңдеуден өткен. Оларда біздің ата-бабаларымыздың ізгі ойлары, даналығы, салт-дәстүрі, еткен кәсібі, ұстанған қағидалары, наным-сенімі бар.

«Қонақ келсе, құт келер» [2], – деген Махмұт Қашқари жинаған бұл мақал қазірге дейін қолданылып келеді. «Құтты қонақ келсе, қой егіз табар» деп те айтылады. Түркі жұрты ежелден қонақжай, қонақ келсе, қуанып, барын алдына тосып, құт-береке әкеледі деп ырым етеді. Сол қонақжайлылық бүгінге дейін жалғасып келе жатыр. Мақалда «Қонағынды жақсылап құт, одан жаман болмайсың, қайта ол үйіне құт-береке әкеледі, бір малың екеу болады» деген үгіт-насихат та бар. Қонақжайлылық жайында Махмұт Қашқари жинаған Түркі халықтарының бәйіттерінде де жиі айтылады:

«Қонақ келсе, өзін құт, ашықтырма атын да,
Ойнақтасын жануар ертесінде тақымда!» [2].

Бұл – отты өлең, соңғы жолының динамикалық қуаты күшті.
Тағы да:

«Қонақты қарсы алғын, асыңды күттірме,
Қуана жар салғын, бір затын зыттырма [2].

Малың сенің көбейсе – айналаңа жан толар,
Дастарханың болмаса – маңайыңа кім жолар? [2]

Тоныңды асып тастама,
Асыңды бер басқаға,
Қонағыңды жасқама,
Даңқыңды ол жаяды» [2], – дейді гуманист ақын.

Махмұт Қашқари «Сөздігінде» осылай делінсе, қонақжайлылығымызды қазір шет елдіктер де жақсы біліп, қайран қалады, жыр етіп айтады.

«Бес саусақ бірдей емес», адам да әр түрлі, жақсысы бар, жаманы бар, дарханы бар сараны бар. Түркі мақал-мәтелдерінде бұл жайттар да айтылмай қалмайды:

«Қонақжай жомарт кетіп, дүние қараң қалды,
Жинапты бұл мекенге сараңдарды [2].

Залым жан қонақты ұры деп қарайды,
Ел сыйын серінің жолда тонайды [2].

Қонақты құт деп білген ерлер кетті өмірден,
Қалыпты жаны жаман, пейілі қара көмірден» [2].

Түркі халқы ежелден жүйрік мініп, қыран құстарды қолға үйретіп, тазы асырап аңшылық сейіл құрған. Оны төмендегі мына өлеңдерден де байқаймыз:

«Ит жүгіртіп, құс салып,
Аңшылықтан сыр танып,
Ақшақарда түлкі алып,
Сейілдеп бір қайталық [2].

Құс салып, ит жүгіртіп, аң аулайды,
Қырларда қызыл түлкі алаулайды» [2].

Бұл жолдар Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі мен «Аңшының әнін» еске салады.

«Оғрақтың азаматы батыр келер,
Мейманды жомарттыққа басым келер.
Лақтың қонағына басын берер,

Қымызы сабасында үзілмеген» [2], – дейді қашғарлық ақын. Бұл бәйіт батырлықты, қонақжайлылықты, жомарттықты дәріштеп, Түркілердің қонаққа бас тарту рәсімі ежелден келе жатқанынан хабар береді.

«Еңіреген ер еді,
Ойы елге төр еді,
Адамның асыл зерегі,
Ажал оны әкетті.

Өртті талай өшірген,
Басынан көп іс кешірген,
Шешендік сөзге көсілген,

Қайран ер ерте көз жұмды» [2], – деген Махмұт Қашқаридың сөздері қазіргі жоқтауларымыз тәрізді.

«Саған деген қалың малды, аяулым,

Дей алмаймын табу үшін аяндым. [2] және қалың мал беру жөніндегі тағы бір бәйітте:

Бердім саған қалың,
Енді мұны алғын.
Еңбегімді білгін,

Жиналып тұр барлығы», – делініп, соңын жақша ішіне (Күйеу баласы қайын атасына айтыпты: «Саған қалың мал бердім, енді сол қалың малды алғын:

Менің бейнетімді, еңбегімді көріп біл!». Қайын атасы: «Жиналып жатыр, барғалы тұр» деп жауап қатады» [1, III т.], – деп түсінік беріпті).

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білігі», Махмұт Қашқаридың «Түрік Сөздігі», Қожа Ахмет Иассауидің «Ақиқат сыйы», Әбунасыр Фараби мұралары тарихымыздың, мәдениетіміздің, мол біліктің мәңгілік мәуесіндей екенін айта келіп: «Өз басым осы дүниелерді парактай қарап отырып, осыларды жазған ғұламалардың ойының айқындығына, сөздерінің орнықты да сенімді шығатынына, жалпы жұртқа ұғынықты қарапайымдылығына танданамын. Ұлылық деген, білім теңдігі деген осы-ау деп ойға кетемін. Бұлар – ұлағатты ұлы мәдениеттің, терең тарихи танымның мектебі. Халқымыздың рухани жанаруы осындай ғылыми, көркем ой-санамыздың шығу тегін танудан басталуы тиіс. Көненің көзіндегі болып жеткен осындай асыл қазыналар халық игілігіне жаратылып, жаңа заманның адамдарын тәрбиелеуге қызмет етуі қажет» [1, II т.], – деп жазады.

«Түрік Сөздігі» – танымдық, тағылымдық кітап. Оны автордың «Түрік халықтары мен тайпалары хақында» жазған мына жолдары айғақтай түсері анық: «Түріктер тегінен жиырма тайпалы. Олардың барлығы Тәңірі әзіз көрген Нұқ пайғамбардың ұлы Иафас және Иафастың ұлы Түрікке барып тіреледі.

Бұлар Рұм әулетінің Тәңірі әзіз тұтқан Ибраһим пайғамбардың ұлы Ысқақ және Ысқақтың ұлы Ғайса (Иса) және Ғайсаның ұлы Рұмға барып тірелетінге ұқсайды. Әрбір түрік тайпасының қаншама ұрық-шәріптері бар, олардың саны ұлы Тәңірінің бір өзіне мағлұм. Мен бұлардың тұптамырлары мен ана тараптарын жаздым».

Кітап жастарды өрлікке, батырлыққа, елін, жерін сүюге баулиды. Онда этнопсихологиялық, этнопедагогикалық мәселелер қозғалады. Түркі халықтарының өмір сүру салты, дәстүрі, мінез-құлқы, этникалық құндылықтары айтылатынын жоғарыда келтірілген мысалдардан да аңғару қиын емес.

Махмұт Қашқари білімді уағыздап, тәкәппарлықтан, дүниеқоңыздықтан сақтандырады:

«Білімдінің қасына бар, күнде, балам, ерінбей,
Төмен тұрып үйрен толық тәкәппар көрінбей [2].

Төрт түлік пен алтын, күміс байлығыңа сүйенбе,
Білімсіз ол бос дүние жарамайды сүйеуге» [2].

Бұл ойлар қазіргі қазақ мақалдарындағы «Мал жұтайды, өнер жұтамайды», «Білегіңе сенбе, біліміңе сен», «Ақыл озбайды, білім тозбайды», «Білікті бірді жығар, білімді мыңды жығар» деген сияқты даналық ой-пікірлермен астарласып, біте қайнасып тұр.

«Су ішкізбеске сүт бер» [2], – десе Махмұт Қашқари,
Қазақ:

«Таспен атқанды аспен ат», – дейді.

Кітаптың тағы бір бетінде:

«Тау таумен қауышпас,

Кісімен кісі қауышар» [2], – дейді Махмұт Қашқари.

Бұл қазақтың «Тау-таумен қосылмас, адам адамға қосылады» дегеннің дәл өзі ғой!

«Адаспайтын аңшы болмас,

Жаңылмайтын данышпан болмас» [2], – дейді Қашқари ақын. Ал қазақ: «Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ», «Жаза баспас қадам жоқ, жаңылмайтын адам жоқ», – деп көркем сөйлейді.

Түркі Халықтарының бәйіттерінде:

«Еңкейгенге еңкейгін басың жерге жеткенше,
Шалқайғанға шалқайғын төбең көкке жеткенше
Жамандықтан аулақ бол жаның сонша күйгенше,
Жақсы сөзден жылылық мәртебенді өсірер» [2],– делінеді.

Осы ойда қазақ мақалы:

«Еңкейгенге еңкей,
Атаңның қара құлы емес.
Шалқайғанға шалқай,

Пайғамбардың ұлы емес», – деп тәкаппарлықты, өрлікті, кісілік пен кішілікті уағыздайды.

Мысалға келтірілген мақалдардың да, бәйіттердің де тәрбиелік мәні зор. «Адасқанның арты соқпақ, алды жөн» деп, қазақ қашанда «Жығылғанға жұдырық» жұмсамай, қайта жаңына сенім ұялатып, «Ондай-ондай хан қызында да болады» деген демеу сөздер айтады. «Сыйға сый, сыраға бал». Өзіңді сыйлағанды сыйла, жамандықтан аулақ бол, жақсы сөз айтсаң, ол да жылы сөйлейді. «Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады», «Жақсы сөз – жарым ырыс». Бәрі тәрбие, тәртіп, ақыл, өсиет.

«Түркі сөздігінде»:

«Мақсатыма жетемін,
Ғылыммен еңбек етемін.
Өткелден сан өтемін,
Байлығымды сарып қып» [2].

«Қарт адамға көрсетпегін ірге күш,

Ауырлыққа халықпенен бірге түс» [2], – деген, пәлсапалық ойлар бар. Бұл «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» деген қазіргі мақалымызды еске түсіреді. Сонымен қатар оқушысын халықпен бірге болуға шақырып, қарттарды сыйлау керектігіне баса назар аударады.

Махмұт Қашқари: «Қан майданға қасқайып кір, жігітім,

Елдің ақта саған артқан үмітін» [2], – деп, елді батырлыққа, елдікке, азаматтыққа шақырады.

«Ел түрік деп таныса,

Оның өзі бас бәйгі.

Халықты тура бастайды,

Одан ешкім аспайды» [2]. Бұл Махмұт Қашқаридың нағыз патриоттық өлеңі.

«Адамды заман күйі әлсіретті,

Әйтеуір қолда барын талшық етті.

Айлалы аса пысық болса да епті,

Ажалдан ешкім қашып құтылмайды» [2]. Бұл – рисалалық шумақ, қазақтың:

«Сұм дүние тонап жатыр ісің бар ма,

Баяғы күш, баяғы түсің бар ма?

Алды үміт, арты өкініш алдамшы өмір,

Желікпен жерге тықпас кісің бар ма?!», – деген қара өлең жолдарымен үндес.

«Көз жасым бұлақ болып тасып ақты,

Аққу, қаз жүзуге оған келіп жатты» [2], – делінсе «Түркі сөздігінде», қара өлеңде:

«Еркім жоқ, жылқы құрлы баққан кеңге,

Сен жақтан жаным сергір соққан желге.

Түскенде сен есіме, сенер болсаң,

Көзімнен аққу жүзер аққан селге», – деп көркемделеді.

Бұл шумақ жайында қазақтың қара өлеңдерін жинап, құрастырушы ақын Оразақын Асқар: «Қара өлеңдердің толайым бір парасы, осындай махаббат-сүйіспеншілік туралы жан толғаныстарынан тұрады. Қазақ қыздарының шынайы махаббатын көкейге құйып тұрған өлеңнің түп тұнбасындай тұжырымына назар аударайықшы: Аққу жүзер көзімнен аққан селге...» [8], – депті.

Шындығында да шынайы, көркем, кестелі, жан толқытатын жолдар. Махмұт Қашқари:

«Көңілім сәулемді ойлап тыншымады,

Жанымды ғашық оты шымшылады.

Әсерлі әуенімнен мұң шығады,

Өзіңді, сәулетайым, есіме алсам» [2], – деп сүйіспеншілікті жырласа,

қазақтың қара өлеңінде:

«Сағындым, бұлбұл-ау, сағынамын,

Көре алмай бір өзіңді зарығамын.

Мен сені ойлағанда, еркетайым,

Есімнен қарап жүріп жаңыламын», – деп махаббат мұңы шертіледі.

Осынау мақал-мәтелдер мен өлең шумақтарының қазіргі қазақ мақал-мәтелдерімен егіздің сыңарындай ұқсас болу себебі – бұл шығармалар сол Махмұт Қашқари өмір сүрген заманнан, одан да бұрынғы көне дәуірлерде туып, бізге жеткен бабалар сарыны, асыл қазына, қымбат мұра!

Махмұт Қашқари тағылымы – халық тағылымы!

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі («Диуани лұғат-ит-түрік»). Аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазып, баспаға дайындаған Асқар Құрмашұлы Егеубай. 3-томдық. - Алматы, 1997 ж. – 213 б.

2. Махмұд Қашқари. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат-ит-түрік»). Аударғандар: Қанапия Бекетаев, Әрсен Ибатов. - Алматы. «Ана тілі», 1993 ж. - 192 б.

3. Жармұхамедұлы. Махмұт Қашқари лұғаттары, «Ана тілі», 2003 ж., 24 көкек.

4. Қожағұлұлы Б.Бурылтай. Ауыл кеші көңілді. Алматы: Қайнар, 1993 ж. – 167 б.

5. Асқар Оразақын. Қара өлеңнің қайнары. Қара өлең. Ел аузынан жинап, құрастырып, алғы сөзін жазған Оразақын Асқар. Алматы: Жазушы, 1989 ж. – 93 б.

Резюме

В статье раскрываются идеи воспитания и образования великого тюркского мыслителя Махмуда Кашкари. В работе автор статьи подчеркивает ценностный

смысл устного стихотворного творчества казахского народа, их созвучие и интеграцию в современную педагогическую мысль.

Resume

The article covers the idea of bringing-up and education of the great Turkic thinker Makhmut Kashgari. In the work the author emphasizes the valuable meaning of oral poetry of the Kazakh people and their assonance and integration into the modern pedagogical thought.

УДК 37.013

ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТА В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАТИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ

Н.М. МИХАЙЛОВА

кандидат педагогических наук, доцент кафедры общей педагогики ФГБОУ ВПО Оренбургский государственный педагогический университет,

И.Н. МЕЩЕРЯКОВА

кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и психологии ИПКиППРО Оренбургский государственный педагогический университет,

С.Н. ВОРОБЬЕВА

декан института естествознания и экономики ФГБОУ ВПО Оренбургский государственный педагогический университет,

кандидат химических наук, доцент,
Россия

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы, связанные с выявлением причин возникновения познавательной активности студента в условиях информатизации обучения, определением источников развития данного феномена и раскрытием способов его развития. Феноменологический подход выбран в качестве методологической основы исследования познавательной активности студента в условиях информатизации обучения, так как именно он позволяет рассмотреть и изучить проявление сущности изучаемого феномена в учебно-познавательной деятельности студента во всех ее многообразиях. Ключевое место в статье занимает поэтапное построение процесса развития познавательной активности студента в условиях информатизации обучения – от ориентации, через освоение к присвоению.

Ключевые слова: активность, познавательная активность студента, феноменологический подход, информатизация обучения.

Для более глубокого понимания проблемы развития познавательной активности студента считаем необходимым рассмотреть сущность понятия

«познавательная активность студента» в условиях информатизации обучения с позиции феноменологического подхода.

Понятие «феноменологический подход» образовано от понятия «феномен», что означает необычный, исключительный факт, явление. Кроме того, с точки зрения философии это понятие означает явление (сущность), данное нам в опыте, чувственном познании [1; 2; 3]. Феноменологический подход может быть представлен в педагогике на методологическом уровне как объясняющий принцип, интегрирующий, соединяющий воедино и частности, и антиномии, и дуализм. Это такая установка педагога, которая допускает бесконечность познаваемого и позволяет каждому участнику образовательного процесса начинать с собственного «старта» и обуславливает наиболее адекватные индивидуальной природе человека, его смыслом содержание, методы и формы образования [4; 3]. Это подход, позволяющий изучить возможности развития и представить «данности» человека как систему ресурсов и возможностей.

Теоретические и практические основы современного феноменологического подхода в педагогике связывают с именами А. Маслоу, К. Роджерса, Э. Шаргеля, А.Т. Тименецки. Их ориентир – образование как целостный процесс обучения, развития и воспитания, так как трудно представить изолированность этих процессов как во внутреннем образовательном пространстве, так и во внешнем. Феноменологический подход в педагогическом исследовании поможет не только представить природу образования человека в новых условиях, в частности в условиях информатизации, но и обнаружить адекватные ей способы обучения.

Для рассмотрения феноменологической сущности познавательной активности студента в условиях информатизации обучения, считаем нужным рассмотреть содержание понятия «сущность» и возможность познания сущности. С философской точки зрения сущность – это смысл данного объекта. М. Хайдеггер под сущностью понимает внутреннее содержание объекта (явления) в единстве всех многообразных и противоречивых форм их бытия [3].

Сущность будет познана, если выявлены причины возникновения, определены источники развития, раскрыты способы развития при использовании модели, свойства которой соответствуют свойствам оригинала. Познавательная активность студента в условиях информатизации обучения - это объективная сущность, а проявляется она в процессе познавательной деятельности на базе информационно-коммуникационных технологий. Для познания и объяснения феномена «познавательная активность студента» в условиях информатизации обучения (то есть познание феноменологической сущности данного понятия) нам необходимо выявить причины возникновения познавательной активности в условиях информатизации обучения, источники ее развития, а также раскрыть возможные способы ее развития на основе структурно-функциональной модели.

Выявляя причины возникновения познавательной активности студента в информатизации обучения, необходимо определить основу, определяющую интенсивность и направление развития личности. Таковой основой являются познавательные потребности личности. В возрастном развитии личности (онтогенезе) они проходят стадии любопытства, любознательности, направленного интереса, склонности, осознанного познания и самопознания, творческого поиска [5]. В свою очередь, мотивы побуждают к действию, связанному с удовлетворением познавательных потребностей, вызывают активность субъекта [6]. Мотивация, как компонент готовности к деятельности, тесно связана с установкой личности, которую, С.Л.Рубинштейн, в частности, определяет как позицию лич-

ности, проявляющуюся в определении отношения к стоящим перед ней целям и задачам [7]. Под влиянием мотивов, побуждающих студентов к познавательной деятельности, формируются цели этой деятельности. По мнению А.К.Марковой, [8] мотив создает установку к действию, а поиск и осмысление цели обеспечивает реальное выполнение действия. В зависимости от того, как студент ясно представляет цель и задачи предстоящей работы, как наметит способы и средства достижения цели и оценки результатов, зависит в значительной степени результативность познавательной активности студента. Таким образом, сначала возникает познавательная потребность, а затем – мотив как компонент готовности студента к познавательной деятельности на базе информационно-коммуникационных технологий. Соответственно потребности в познании окружающего мира посредством информационно-коммуникационных технологий являются причиной возникновения познавательной активности студента в информатизации обучения.

Принцип развития познавательной активности студента в условиях информатизации обучения можно выразить весьма лаконично формулой С.Л. Рубинштейна: «внешние условия действуют через посредство внутренних, образуя с ними единое целое» [7]. Следовательно, источником развития познавательной активности студента в условиях информатизации обучения является педагогический потенциал информатизации обучения, представляющий собой совокупность возможностей, средств, которые могут быть использованы для достижения образовательной цели, в частности – развития познавательной активности студента.

Раскрытие возможных способов развития познавательной активности студента в условиях информатизации обучения возможно с использованием моделирования. Моделирование используется для исследования объектов, процессов, явлений в различных областях, в том числе и в педагогике. Результаты этих исследований служат для определения сути явлений (сущности) и выработки умения управлять ими. Под моделью будем понимать некоторый образ оригинала (объекта моделирования), в котором учтены его основные характеристические свойства, необходимые для решения задачи, а под моделированием – процесс построения и исследования такой модели. Объект моделирования «познавательная активность студента» в условиях информатизации обучения обладает такими характеристиками как структура, этапы и уровни развития.

Традиционно выделяются три компонента познавательной активности: мотивационный, содержательно-процессуальный и эмоционально-волевой (Е.А. Коротаева, Т.И. Шамова и др.), которые необходимо рассматривать в свете возрастных особенностей студентов средних специальных учебных заведений. При этом следует уточнить, что для обучаемых юношеского возраста, их активность, прежде всего, заключается в мобилизации интеллектуальных и нравственно-волевых усилий.

В процессе обучения огромную роль играют волевые процессы, предполагающие его сознательность. Именно поэтому в структуре познавательной активности юношеского возраста особое место принадлежит волевому компоненту. В этот период студенты могут стать самоорганизаторами процесса познания. Именно сознательность учения, способность к сознательному управлению своей учебно-познавательной деятельностью в условиях информатизации обучения являются особенностью познавательной активности студента.

Е.В. Краснова в своем исследовании выделяет операционно-действенный компонент познавательной активности и наряду с ним мотивационный и эмоционально-волевой, а сущность познавательной активности определяет посредством анализа уровней сформированности каждого из составляющих. В то же время Г.Н. Чирков пишет о наличии поведенческого компонента. В других исследованиях выделяется коммуникативный компонент, включающий межличностные отношения (В.А. Донец, Н.Г. Алексеев).

На основе изученного материала (Н.Г. Алексеев, В.А. Донец, Е.А. Коротаева, Е.В. Краснова, Г.Н. Чирков, Г.И. Щукина и др.) можно предположить, что структура познавательной активности студента в условиях информатизации обучения как свойства личности может быть представлена в единстве следующих компонентов: содержательно-процессуального, мотивационного и эмоционально-волевого. Говоря о развитии познавательной активности, исследователи (Н.Г.Алексеев, В.А. Донец, Е.А.Коротаева, Е.В. Краснова, В.И. Лозовая и др.) уделяют особое внимание качественным и количественным изменениям, происходящим в ее структурных компонентах.

Содержательно-процессуальный компонент познавательной активности студента в условиях информатизации обучения как личностного свойства, проявляющегося в творческом объективном отношении к содержанию и процессу информатизации обучения, характеризуется наличием у студента сформированной ИКТ-компетентности, то есть продуктивного уровня сформированности знаний, умений и навыков работы с информацией и информационно-коммуникационными технологиями, решения задач с применением информационно-коммуникационных технологий, а также наличием определенного уровня развития самостоятельности выполняемых действий с информационно-коммуникационными технологиями.

Мотивационный компонент познавательной активности отражает структурные составляющие потребностно-мотивационной сферы личности, среди которых выделяются потребности, интересы, мотивы и цели познавательной деятельности.

При рассмотрении познавательной активности, как характеристики студента - субъекта юношеского возраста, обязательно учитываются нравственно-волевые усилия, как проявление активной позиции в учебном процессе, так как для студентов активность, прежде всего, заключается в мобилизации интеллектуальных и нравственно-волевых усилий, как характеристик эмоционально-волевого компонента познавательной активности.

Анализируя сущностные характеристики компонентов познавательной активности студента в условиях информатизации обучения, можно сделать вывод о том, что наличие мотива познавательной деятельности на базе информационно-коммуникационных технологий, подкрепленного нравственно-волевым усилием и совокупностью знаний, умений и навыков решения задач с применением информационно-коммуникационных технологий есть не что иное, как готовность студента к использованию информационно-коммуникационных технологий в учебно-познавательной деятельности [9]. При этом под готовностью к какой-либо деятельности понимается стремление и способность выполнять эту деятельность.

Рассмотрев понятие «познавательная активность студента» в условиях информатизации обучения с позиций феноменологического подхода, можно сделать вывод о том, что потребность в познании окружающего мира посредством ИКТ является причиной возникновения познавательной активности в условиях

информатизации обучения, а источником ее развития является педагогический потенциал информатизации обучения. Кроме того, «познавательная активность студента» в условиях информатизации обучения характеризуется структурностью и уровневостью. При этом компонентами структуры являются содержательно-процессуальный, мотивационный и эмоционально-волевой. Эффективность образовательного процесса в условиях информатизации обучения, направленного на развитие познавательной активности студента, обеспечивается решением следующих задач: формирование готовности студента к использованию ИКТ для решения задач; выявление и использование стимулов активизации познавательной деятельности путем применения различных ИКТ; создание и использования системы проблемных ситуаций, характеризующихся наличием некоторых условий, требующих сопоставления, преобразования, использования ИКТ и принятия на их основе решения.

Понимание развития как необратимого, направленного, закономерного изменения материальных и идеальных объектов, характеризующегося накоплением количественных изменений и скачкообразно превращающихся в качественные, позволяет нам выделить этапы развития познавательной активности студента в условиях информатизации обучения (ориентации, освоения, присвоения) и согласно им построить учебно-познавательную деятельность с применением информационно-коммуникационных технологий.

На этапе ориентации для достижения целей обучения и развития познавательной активности студента в условиях информатизации обучения педагогом создавалась ориентировочная основа учебной деятельности в той или иной информационно-коммуникационной технологии, состоящей из ориентировочной, исполнительной и контрольной частей. Ориентировочная часть складывается из двух компонентов, каждый из которых является сложным образованием. Первый, собственно ориентировка, обеспечивает выделение тех свойств и качеств, которые существенны для преобразования объектов в данной информационно-коммуникационной технологии в процессе учебно-познавательной деятельности. Данный компонент реализуется на основе метода информирования (предоставление студентам необходимой информации). Возникавшие в процессе отражения этих объектов образы различной степени обобщенности играют роль ориентиров, направляющих учебно-познавательную деятельность в данной информационно-коммуникационной технологии. Второй, ориентировка на исполнительную часть, был выделен нами, поскольку для выполнения даже одного действия в той или иной информационно-коммуникационной среде необходимо, выделив преобразуемые свойства объекта, выработать план его выполнения, то есть решить, какие элементарные операции (по отношению к данному действию) и в какой последовательности необходимо выполнять. Следовательно, происходило напряжение интеллектуальных сил студента, направленных на достижение цели – решения задачи, а также реализация нравственно-волевых усилий в процессе принятия решения в выборе последовательности действий. В исполнительной части непосредственно обеспечивается преобразование объекта, реализация творческого объективного отношения студента к содержанию и процессу деятельности в условиях информатизации обучения. В контрольной части осуществляется проверка правильности примененной при этом процедуры и соотнесение продукта действий с поставленной перед студентом задачей как в процессе получения продукта, так и после.

Создание ориентировочной основы деятельности или построение и оформление модели изучаемого действия и системы условий его правильного выполнения приведет к созданию дидактического обеспечения занятий. Практическая работа студента с таким дидактическим материалом позволит перевести внешнюю активность во внутреннюю.

Кроме того, на этапе ориентации частично реализуется одно из условий развития изучаемого феномена, а именно: диалогичное обучение в системе Студент – Информационно-коммуникационные технологии – Педагог (в подсистеме: Педагог – Студент). При этом в учебно-познавательной деятельности происходит изменение ролей студента (от зависимого к заинтересованному) и педагога (от авторитета к мотиватору).

Студент включается в учебно-познавательную деятельность с применением информационно-коммуникационных технологий как объекта изучения в форме введения в деятельность и разделенного понимания. На этом этапе происходит формирование у студента четкого и правильного представления о цели и сути процесса познания, роли информационно-коммуникационных технологий в организации процесса познания, способах использования ИКТ для решения прикладных задач, что развивает мотивированность студента к использованию ИКТ в своей учебно-познавательной деятельности. И, следовательно, закладываются основы формирования готовности студента к использованию информационно-коммуникационных технологий в учебно-познавательной деятельности.

На этапе освоения осуществляется формирование готовности студента к использованию информационно-коммуникационных технологий в учебно-познавательной деятельности, создание и реализация проблемных ситуаций, построение урока с использованием диалога в системе Студент – Информационно-коммуникационные технологии – Педагог.

Включение студента в активную учебно-познавательную деятельность происходит с применением ситуационного обучения, то есть путем привлечения обучаемых к анализу ситуаций, содержание которых относится не только к области информатики, выделения в них проблем, задач, а также предоставления обучаемым возможности предлагать свои варианты (способы) решения, что позволяет максимально мобилизовать нравственно-волевые усилия, направленные на достижение образовательной цели, а также сформировать и реализовать творческое объективное отношение к содержанию и процессу информатизации обучения.

Кроме того, на данном этапе педагогом организуются самостоятельные работы студента с использованием информационно-коммуникационных технологий, что способствует формированию личностного объективного отношения к содержанию и процессу информатизации обучения. Осуществление контроля, самоконтроля, взаимоконтроля происходит через контроль отдельных исполнительских действий по готовой стандартной программе и корректирование в случае необходимости учебно-познавательной деятельности студента в условиях информатизации обучения.

В результате педагогом создается система многоуровневых заданий, проблемных ситуаций, авторские компьютерные программы учебного назначения, созданные по всем законам организации информации на экране для повышения эффективности интерактивного диалога, способствующие развитию познавательного интереса как основы познавательной активности, самостоятельности как

субъектной характеристики познавательной активности, формированию готовности использования информационно-коммуникационных технологий в учебно-познавательной деятельности и творческого объективного отношения к процессу и содержанию информатизации обучения, обеспечивающим продуктивное усвоение знаний и способов информатизации обучения.

На этапе присвоения осуществляется проектная деятельность как форма включения студента в активную учебно-познавательную деятельность. Кроме того, педагог ориентирует студентов на реализацию сравнительного анализа результатов своей учебно-познавательной деятельности с использованием информационно-коммуникационных технологий, для выработки осознанного и ценностного отношения студента к содержанию и процессу учебно-познавательной деятельности с применением ИКТ. Учебно-познавательная деятельность студента отличается творческим, преобразовательным характером за счет выполнения студентом индивидуальных проектов. ИКТ используются студентом как средство самостоятельной индивидуальной деятельности по созданию проектов. Студент становится самоорганизатором своей познавательной деятельности с применением ИКТ, т.е. включение студента в активную учебно-познавательную деятельность становится саморегулируемым, самопобуждаемым и самоорганизованным. Педагог выполняет для студента функции куратора его учебно-познавательной деятельности с использованием ИКТ.

Таким образом, представленные этапы развития познавательной активности студента в условиях информатизации обучения позволяют организовать развитие изучаемого феномена как личностного свойства, проявляющегося в творческом объективном отношении к содержанию и процессу информатизации обучения, обеспечивающими его продуктивное усвоение знаний и способов информатизации обучения, в мобилизации нравственно-волевых усилий, направленных на достижение образовательной цели, обусловленной развитием опыта информатизации обучения. При этом реализация потенциала информатизации обучения в развитии познавательной активности студента заключается в построении обучения в режиме диалога, реализации индивидуального подхода в ходе решения проблемных ситуаций (обеспечивающего развитие самостоятельности как субъектной характеристики познавательной активности студента), создании студентами в процессе обучения индивидуальных проектов на базе информационно-коммуникационных технологий. Следовательно, можно сделать вывод о том, что информатизация обучения раскрывает новые возможности по повышению эффективности обучения в плане развития познавательной активности студента в условиях информатизации обучения.

Список литературы

1. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1: Общее введение в чистую феноменологию. А.В. Михайлов (пер. с нем.). - М.: Дом интеллект. книги, 1999. 336 с.
2. Куренкова Р.А. Феноменология образования: вопросы теории и практики (опыт сотрудничества). / Куренкова Р.А – Владимир: ВГПУ, - 1999. - 195 с. С. 138-193.
3. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии / М. Хайдеггер пер. А.Г. Чернякова. СПб.: Высшая религиозно-философская шк., 2001. – 442 с.

4. Звенигородская Г.П. О феноменологии и рефлексии в образовании: книга для учителя. / Г.П. Звенигородская. – Хабаровск: Изд-во ХГПУ. 2002. – 117 с.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / перевод. с англ. А.М. Татлыбаевой – СПб.: Евразия, 1999. — 478 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. СПб.: Питер, 2000. - 300 с.
8. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: Пособие для учителя. - М., Просвещение, 2001(1983).- 96(157) с.
9. Мещерякова И.Н. Развитие познавательной активности студента в условиях информатизации обучения: автореф. дис...канд. пед. наук / И.Н. Мещерякова. – Оренбург, 2010. – 25с.

Түйін

Мақалада оқытуды ақпараттандыру, осы феноменнің даму көздерін анықтау, оның даму жолдарын ашуғағдайында студенттің танымдық белсенділігінің туындау себептерін айқындаумен байланысты мәселелер қаралады.

Resume

The authors of the article consider the issues related to the identification of the causes of the cognitive activity of the student's learning in the information science, the definition of sources of this phenomenon and the disclosure of the ways of its development.

УДК 316.334.3(574)

ГЕНЕЗИС И СТАНОВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В КАЗАХСТАНЕ: ДО ПЕРИОДА ПРИОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ

Ш.М. МУХТАРОВА

доктор педагогических наук, доцент,
профессор кафедры социальной работы и социальной педагогики,
Карагандинский государственный университет им. академика Е.А.
Букетова

Б.Ж. АБДРАШЕВА

кандидат социологических наук,
заведующая кафедрой социальной работы и социальной педагогики,
Карагандинский государственный университет им. академика Е.А.
Букетова

Аннотация

Статья посвящена генезису и становлению социальной работы в Казахстане (до периода приобретения независимости). Истоки социальной работы связаны с ключевыми понятиями «помощь», «милосердие», «благотворительность». Авторы статьи рассматривают истоки благотворительности и милосердия через свидетельства исторических памятников

VI-XIII веков тюркского периода, сквозь призму казахских традиций и обычаев, кочевого уклада жизни, верований и нравственных устоев и ценностей казахского народа. Раскрываются особенности благотворительной деятельности меценатов в XIX веке, становление социального обеспечения населения Казахстана в советский период, вплоть до приобретения республикой суверенитета и независимости.

Ключевые слова: помощь, милосердие, благотворительность, традиции, обычаи, нравственность, традиционная культура казахского народа, социальная поддержка, социальная работа, социальное обеспечение.

Республика Казахстан – демократическое, светское, правовое и социальное государство, политика которого направлена на создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека. Формирование правовых основ и механизмов реализации социального государства проводится через совершенствование социального законодательства, реализацию социальных функций государства, обеспечение права каждого человека на достойную жизнь.

Формирование национальной модели системы социальной защиты населения напрямую связано с процессом становления новой, адекватной трансформируемым социально-экономическим отношениям, социальной политики.

Актуальность исследования проблемы генезиса и состояния социальной работы в Казахстане значима с историко-культурных позиций и служит предпосылкой для создания современной социально-ориентированной политики независимого государства, важнейшим направлением которой является повышение уровня социальной защищенности граждан, системы социальной защиты населения.

Цель данной статьи – рассмотреть истоки и особенности становления и развития социальной работы в Казахстане до приобретения республикой суверенитета и независимости.

Методологию настоящего исследования составляют историко-культурный, системный, социетальный, деятельностный подходы к изучению проблемы.

Историко-культурный подход (К. Б. Жарикбаев, С.К. Калиев, А.Н. Агафонов, М.В. Фирсов, Е. Холостова и др.) позволяет выявить генезис социальной работы в Казахстане, изучить историю ее становления, функционирования и, опираясь на теоретические источники, отобразить эволюцию форм социальной помощи на определенных этапах общественного развития Казахстана. Данный подход помогает проследить основные тенденции, которые способствовали становлению института социальной защиты и соответственно социальной работы в Казахстане.

Системный подход - общая теория систем (Л. Бераланфи, И. Миллер, В. Н. Садовский, А. И. Уемов, У. Р. Эшби и др.) позволяет выделить группу существенных признаков, опираясь на которые можно определить основания системного подхода к социальной работе. Социальной работе присущи признаки систем, а именно: совокупность взаимосвязанных и взаимозависимых частей; часть (подсистема) объективной реальности, действительности, один из ее объектов; как система не существует сама по себе, она всегда функционирует и развивается в определенной среде; обладание целостностью; составные части социальной работы обладают разнообразием; в ней заложен механизм ее самосохранения, самодвижения и саморазвития; она является внутренне организованной; подразделяется по уровню развития на высокосложные, развитые, среднеразвитые и слаборазвитые элементарные системы (этапы становления) [1].

Истоки социальной работы связаны с ключевыми понятиями «помощь, «милосердие», «благотворительность». История человеческой цивилизации свидетельствует о том, что в национальной культуре любого народа эти понятия имеют древние корни. Как свидетельствуют исторические памятники VI-XIII веков – Орхоно-Енисейские письмена, «Книга моего деда Коркыта», «Кутадгу билик» (Благодатное знание) Юсуфа Баласагуни, «Дивани лугат ат-тюрк» (Словарь тюркских наречий), их проявления были показателем высокой нравственности тюрков – предков казахского народа (Антология педагогической мысли Казахстана, 1995). В наследии аль - Фараби, Ибн Сины, Ахмета Ясави и других

мыслителей Востока содержатся афоризмы, подчеркивающие значимость таких этических качеств, как взаимопомощь, любовь к людям, внимание к окружающим, сострадание и милосердие. Так, например, Ахмет Ясави в трактате «Книга о премудрости» (XII век) писал: «Если ты умен, привлекая к себе сердца одиноких... Одиноких, бедных, сирот сделай довольными» [2].

Экскурс в историческое прошлое казахского народа позволяет представить милосердие, благотворительность, помощь как нравственно-духовные ценности традиционной культуры казахского народа. Кочевой образ жизни казахов в суровых условиях огромной степи способствовал развитию таких национально-психологических черт народа как милосердие, взаимопомощь, взаимоподдержка, сострадание в горе и стремление помочь друг другу.

Национальные обычаи и традиции, также как культура и быт этноса, отражают лучшие черты национального характера, нравственно-духовное кредо народа. Помощь ближнему, как неотъемлемый атрибут национальных традиций и обычаев казахского народа, выступает в конкретных формах трудового действия или в материальной поддержке. Так, например, у казахов существовали обычаи – «Асар», «Уме» - трудовая помощь, когда жители аула, собравшись, выполняли вместе работу, требующую больших сил (постройка дома, загона, кошение сена, стрижка овец и др.). Обычай «Асар» является показателем сплоченности казахского народа, заботы о ближнем и не потерял своей актуальности и в наше время.

Многие обычаи и традиции казахского народа проникнуты гуманистическим содержанием и олицетворяют присущие им высокие нравственные качества. Основным нравственным законом своей жизни народ считал преемственность поколений, верность детей обычаям и традициям своих отцов.

Идеи милосердия, всепрощения выражают пословицы и поговорки народов. Так, например, у казахов говорят: «Бьют тебя камнем, ты ответь угощением», «На добро добром всяк ответит, на зло добром только джигит ответит».

Знание своей родословной, генеалогического древа - одна из доминирующих нравственных традиций казахского народа, сохранившаяся до наших дней. Нравственность, мораль как основной элемент национального самосознания содержит общечеловеческие ценности, высокие нравственные категории: долг, совесть, милосердие, справедливость, умеренность, добро, национальное чувство, гордость, достоинство и др. Сложилась общегуманистические принципы: «не убей», «не лги», «не кради». «Золотым правилом» нравственности считают: «поступай по отношению к другим так, как ты хотел бы, чтобы они поступали в отношении тебя».

Высшей степенью развития нравственного в национальном самосознании казахов является совесть. Совесть - это внутренний регулятор поведения человека. Ее основой является веление глубоко осознанного национального долга. Национальное достоинство и честь неразрывно связаны с осознанием индивидуальной чести и личного достоинства.

Справедливость – качество, высокоценное тюркскими народами. Знаменитый тюркский ученый Авиценна советовал обязательно учиться «...нравственные особенности народа и те его вековые традиции, которые побуждают к справедливости, ибо справедливость - лучшее украшение человеческих поступков» [3].

В отношениях казахского народа с другими народами огромную роль играет толерантность, как нравственная категория национального самосознания казахов. Толерантность, по определению В.А.Тишкова, - это «личностная или общественная характеристика, которая предполагает осознание того, что мир и социальная среда являются многомерными, а значит и взгляды на этот мир различны и не могут и не должны сводиться к единообразию или в чью-то пользу» [4].

Знание национальных и региональных особенностей - обычаев, традиций, истории, языка, фольклора, национальных символов и национальных героев, истории края и др. - является крайне важным для социального работника, благодаря которому осуществляются различные виды социальной помощи населению.

В казахских степях проявление благотворительности было обычным делом, частью уклада жизни кочевого народа. Традиции милосердия, благотворительности у казахского народа нашли свое выражение в обычаях «Жылу» - оказание бескорыстной помощи соплеменникам, пострадавшим от джута (массового падежа скота, вызванного обледенением пастбищ); «Кеусен» - после уборки урожая хлеборобы делились с родственниками, друзьями, аулчанами избытками продуктов; «Шулен тарату» - богатые слои населения (баи, бии) раздавали дальним и близким землякам скот, деньги, имущество, еду, то есть старались помочь сородичам - беднякам, заботились о них. У казахского народа среди множества обычаев есть обычаи милосердия и благотворительности - не забывать семьи покойных, проявлять постоянную заботу о них. Например, обычаем «Оли сыбага» - благотворительность рыбаков (одиноким, вдовам, которые остались без кормильцев, рыбаки преподносят долю улова). Никто не имеет права обижаться или противиться такой заботе. Каждый считал своим посильным долгом проявлять подобные акции гуманности, высокой гражданственности.

С распространением мусульманства в степях Казахстана благотворительность стала приобретать и религиозную окраску. Обычаи материального пожертвования, называемые «Айттык» - небольшие подарки, сувениры, деньги, которые раздавали просящим в дни религиозного праздника - айта; «Питир» - денежное пожертвование мусульман в мечети во время большого поста (ораз) в память об усопших родственниках; «Садака» - денежное или другие материальные пожертвования сиротам, вдовам и другим нуждающимся.

Традиции воспитания в многодетной казахской семье в духе уважения к старшим – аксакалам, почитания их, знание своей родословной (шежире), способствовали тому, что престарелые люди до конца жизни находились под опекой сыновей. Одиноким люди находили приют у родных соплеменников. И вплоть до начала XX века приютов для престарелых в Казахстане не существовало.

Особое внимательное отношение казахи проявляли к обездоленным детям - сиротам. Об отношении к детям, культе ребенка у кочевого народа казахская пословица гласит: «Дом с детьми - базар, дом без детей – мазар» (могила). Продолжение рода считалось святой обязанностью мужчины и женщины. Ребенка, оставшегося без родителей, как правило, усыновляют родственники отца или матери. Этот обычай называется «Асырап алу» - усыновление, удочерение. Также бездетные супруги могли усыновить чужого ребенка при согласии его настоящих родителей. Процедура усыновления в те времена была такова: будущая мать принимала малыша, давала ему имя и при этом вкладывала в его правую ручку овечий голенный мосол (асык жилик). Таким действием она как бы всем заявляла о том, что ребенок принадлежит ей.

Вторая половина XIX – начало XX веков ознаменована в истории казахского общества присоединением Казахстана к России, развитием промышленности, предпринимательства, торговли, началом этапа перехода от традиционного патриархального уклада к индустриальному. Так, концу XIX века благотворительность постепенно приобретает черты меценатства и осуществляется через деятельность частных жертвователей и сословных благотворительных обществ, начинается бурное распространение благотворительной деятельности.

Огромную роль в благотворительной деятельности на территории Казахстана оказывало общество Красного Креста. Как отмечает К. Накипова, на пороге XIX - XX веков в Казахстане действовали Тургайское местное управление, Омский попечительский комитет, Акмолинское и Петропавловское попечительства Красного Креста, и все они занимались оказанием помощи голодающим жителям [5]. Эти организации наладили адресную и целенаправленную поддержку больных и страдающих от голода, материальные и продовольственные поставки. Открывались столовые, ночлежки, больницы. В Петропавловске, Кокчетаве и Акмолинске для дополнительной помощи голодающим были созданы местные попечительские комитеты Красного Креста.

В конце XIX века в Казахстане начали возникать общества, главной задачей которых было оказание помощи своим членам. Так, например, в апреле 1898 года появилось общество приказчиков города Верного (это были самые низкооплачиваемые

служащие). По свидетельству автора статьи «История благотворительности в Казахстане), в начале XX века огромным спросом пользовался специальный журнал, посвященный вопросам благотворительности «Вестник благотворительности» [5].

В советский период в Казахстане предпринимались меры по поддержке пожилых, нетрудоспособных граждан, защите детства, материнства. Так, в условиях борьбы с беспризорностью в 20-30-х гг. XX века начала формироваться система учреждений для безнадзорных детей. Были созданы детские приемники-распределители, дома ребенка, детские дома, трудовые колонии. Однако, такая социальная поддержка имела свои недостатки. Использовались, в основном, материальные формы помощи. Социальная поддержка не имела адресности на конкретную личность. Сама сфера общественной социальной помощи была невелика, так как считалось, что государство может охватить своей заботой всех нуждающихся в социальной помощи. Единственным источником финансирования был государственный бюджет. Отсутствовала частная благотворительность. Сама социальная помощь была построена на концепции льгот и привилегий [6].

Вопросы оказания социальной помощи в годы Великой Отечественной войны (40-е годы) в Казахстане связаны с попечением детей-сирот, поддержкой военнослужащих и их семей. Важным направлением социальной поддержки являлась социальная реабилитация инвалидов и возвращение их к трудовой деятельности, создание домов инвалидов, трудовых интернатов, расширение сети детских домов для детей, оставшихся без родителей.

50-80 годы XX века в Казахстане характеризовались функционированием патерналистской системой социального обеспечения, которая обеспечивала многие категории граждан социальными пособиями и выплатами. С середины 60-годов малообеспеченные семьи имели возможность получать бесплатные лекарства для детей до одного года. С начала 70-ых годов выплачивалось единовременное пособие при рождении ребенка. Широкое распространение в этот период получили шефство над детскими домами, домами престарелых.

Обращение к генезису и становлению социальной работы в Казахстане обусловлено усилением внимания к вопросам социальной защиты населения, практике организации социальной работы в современных условиях.

Повышение внимания к человеку, его правам, социальным проблемам, развитие социальных служб, направленных на оказание помощи различным категориям населения, способствовало становлению института социальной работы в Республике Казахстан в годы суверенитета и независимости.

Список литературы

1. Теория социальной работы. Под ред. проф. Е.И. Холостовой. - М.: Юрист, 1998. - 334 с.
1. Антология педагогической мысли Казахстана. Сост. К.Б. Жарикбаев, С.К. Калиев. – Алматы: Рауан, 1995.- 512с.
2. Измайлов А.Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1991. – 186 с.
3. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. - М.: Народное образование, 1999. – 112 с.
4. Накипова К.Р. История благотворительной деятельности в Казахстане (конец XIX - XX вв.). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук (07.00.02) – Алматы, 2003.- 30 с.
5. Шеляг Т.В. Социальные проблемы современной семьи. Теория и практика социальной работы: проблемы, прогнозы, технологии. - М., 1992. – 213 с.

Түйін

Мақалада элеуметтік жұмыс генезісі мен оның қалыптасуының кезеңі қарастырылған (егемендігімізді алғанға дейінгі кезең). Элеуметтік жұмыстың

негізгі ұғымдары «көмек көрсету», «қайырымдылық», «қамқорлық» түсініктерімен байланысады. Мақала авторлары түрік қағанатындағы VI-XIII ғасырға дейінгі қайырымдылық пен көмек көрсету түрлерінің ұлттың тарихымен байланыстырып, көмек көрсетудің әртүрлігін ұлттық дәстүрінде боғанын айғақтайтын дәйектемелер келтірген. Дәстүр бойынша жетім, жесір балаларды көзден таса қылмай, сырттатпай, беделді ауыл ақсақалдарымен кеңесіп, қамқорлығына алып, көмек көрсетіп, ұлттық дәстүрлікке сай қайырымдылық жұмыстарын ұйымдастырған. Мақалада XIX ғасырдағы меценаттық жұмыстар мен қайырымдылық көмектің бертінге дейінгі, әлеуметтік көмек түрлерінің қалыптасу кезеңінің ерекшеліктеріне талдау жасалған.

Resume

The article is devoted to genesis and formation of social work in Kazakhstan (till the independence acquisition period). The sources of social work are connected with key concepts "the help, "mercy", "charity". The authors of article consider sources of charity and mercy through certificates of historical monuments of the VI-XIIIth centuries of the Turkic period, through a prism of the Kazakh traditions and customs, nomadic tenor of life, beliefs and moral principles and values of the Kazakh people, the features of charity of patrons in the 19th century, formation of social security of the population of Kazakhstan during the Soviet period reveal, up to acquisition by the republic of the sovereignty and independence.

ӘӨЖ: [37.013.42.38:070]:004

БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЕРДІҢ МЕДИА ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУДА ПАЙДАЛАНЫЛАТЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

П.Б. СЕЙІТҚАЗЫ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Н.О. ТҰРСЫНБАЕВА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты

Аннотация

Мақалада жаһандану және ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында әлемде «ақпараттық сауаттылық», «ақпараттық мәдениет», «медиа-мәдениет», «медиабілім» сияқты ұғымдардың пайда болуы, көкейкестілігі және болашақ әлеуметтік педагогтердің медиа құзыреттілігін дамытуда пайдаланылатын инновациялық технологияларға талдау жасалады.

Түйін сөздер: құзыреттілік, медиа құзыреттілік, білім берудегі медиа, ақпараттық және коммуникативтік құзырет, инновациялық технология.

Елбасымыз Н.Ә Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты халыққа жолдауында: «Сапалы білім беру Қазақстанның индустриялық дамуының

негізі болуы тиіс» деген еді, қазіргі кездегі білім беру жүйесі әлемдік өркениет күшіне сай жан-жақты ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен қамтамасыз етіліп келеді. Сондықтан әрбір студенттің қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді [1].

Жаһандану және ақпараттық технологиялардың қарқынды даму жағдайында әлемде ақпараттық сауаттылық, ақпараттық мәдениет, медиамәдениет, медиабілім тағы басқа ұғымдар пайда болып, олардың көкейкестілігі жылдан-жылға артып барады. Қазіргі таңда өскелең ұрпақ тек ақпаратты қабылдап, оны талдаушы ғана емес, ол, сонымен қатар, ақпаратты белсенді түрде жасаушы болып есептеледі. Қазіргі әлемде бұқаралық байланыс құралдарынсыз (баспасөз, телевидение, киномотограф, радио, дауыс жазбасы және Интернет жүйесі) елестету қиын. Медиа бүгінде ғаламшар тұрғындары өмірінің маңызды салаларының бірі болып табылады. Медиа (латын тілінен аударғанда «media» «medium» – құрал) терминін ХХ ғасырда канадалық әлеуметтанушы М.Маклюэн «бұқаралық мәдениет» феноменін түсіндіру мақсатында ғылымға енгізді. Бұқаралық байланыс құралы (медиа) ақпаратты құру, жазу, көшіру, сақтау, тарату, қабылдау және бұқаралық аудиторияда өзара алмасу сипатына ие. Медианың визуальды (баспасөз, фотография, компьютерлік графика), дыбыстық және аудиовизуальды (киномотография, теледидар, видео, ғаламтор) түрлері бар [2].

Қазіргі қоғамдағы медиа үдерісінің басым бағыттарының бірі – білімді ақпараттандыру, білім беру сферасын әдістемелік және техникалық жабдықтармен қамтамасыз ету, оқыту мен тәрбие берудің психологиялық – педагогикалық мақсаттарына негізделген заманауи технологияларды оңтайлы пайдалану болып табылады. Бұл үдеріс төмендегі әрекеттерді іске асырады:

- Білім беру жүйесін басқару механизмдерін автоматтандырылған ғылыми-педагогикалық қорларды, коммуникациялық желілерді пайдалану негізінде жетілдіру;

- Қазіргі заманғы қоғамдық ақпараттандыру жағдайында тұлғаны дамыту міндеттеріне сәйкес оқыту, тәрбиелеудің ұйымдастырылған формаларын әдістерін, сұрыптау стратегиялары мен әдістемесін жетілдіру;

- Студенттердің интеллектуалдық дамуына, өз бетінше білім алу дағдыларын қалыптастыруға, ақпараттық оқу, тәжірибелік-зерттеу әрекеттерін іске асыруға, ақпараттарды өңдеу бойынша өзіндік жұмыстардың әртүрлілігіне бағдарланған оқытудың әдістемелік жүйелерін құру;

- Студенттердің білім деңгейін бағалау мен бақылауды айқындаушы компьютерлік тестілік бағдарлама жасау әдістемесін құру және қолдану [3].

Әлеуметтік педагогикалық технология кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады. Оқытудың жаңа әлеуметтік педагогикалық технологияларын меңгеру оқытушыдан орасан зор іскерлік пен шығармашылыққа негізделген ізденістерді қажет етеді. Осындай мақсат көздеген жүйелі ізденістер оқытушының жаңа технологияны меңгеріп, инновациялық жетілуіне әкеледі.

Медиа құзыреттілік кезкелген педагогке ақпараттық білім негіздерін игерту, ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарын өзіндік білім алуға қолдану мен оның мүмкіндіктеріне, кәсіби қызметтеріне танымдық және дидактикалық құрал ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастыруда қажет. Олай

болса, бұл қоғам кез-келген педагогтен өз пәнінің терең білгірі ғана болу емес, теориялық, нормативтік құқықтық, психологиялық-педагогикалық, дидактикалық, әдістемелік тұрғыдан сауатты және БАҚ құралдарының мүмкіндіктерін жан-жақты игерген, ақпараттық құзырлылығы қалыптасқан маман болуын талап етіп отыр. Қазір ақпаратты дәстүрлі емес жолмен, яғни газет, радио немесе теледидар арқылы жеткізумен шектелмей, оны түрлендіріп беру «жаңа медиа» құбылысына ұласып жатыр. Ғаламтор мүмкіндігі тұтынушыға бір сайттан мәтін оқып, видео көріп, аудиосын тыңдап, суреттері арқылы ақпарат алумен қатар, оны әрі қарай дамытуға да мүмкіндік беруде. Осылайша технологияның дамуы ақпаратты әзірлеу, қабылдау, тұтыну және таратуда тиісті өзгерістерге алып келді.

Қазіргі педагогика ғылымында негізгі базалық ілімдердің бірі – «құзыреттілік» болып отыр. Құзыреттілік дегеніміз–тұлғаның бойында білім, дағды, іскерлік, ерік күш-жігердің болуы. Құзыреттілік жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайда аман қалуды қамтамасыз етеді және олар бәсекеге қабілетті маманмен қамтамасыз етеді. Көптеген елдерде құзыреттілікке жаңаша мән беру білімді жоғары дәрежеге көтергені мәлім. Құзыреттілік еңбек нарығында тұрақты өсіп отырған талаптармен, шапшаң технологиялық өзгертулермен, соның ішінде академиялық және еңбектегі мобильдік өсуімен негізделген. Құзыреттіліктің жеке компоненттерін анықтай отырып, ол адамның алдына қойған мақсаттарын орындауға көмектесетін сипаты мен икемділігін атайды.

Дүние жүзілік әдістемелік ғылымда және қазіргі заманауи әдістемелік әдебиеттерде «құзырет», «құзыреттілік» терминдері кең көлемде қолданыс табады. Құзыреттілік жеке тұлғаның танымы мен тәжірибесіне қатысты нәрсе. Ғалым С.М.Вишнякованың авторлығымен шыққан сөздікте «Құзыреттілік (латын сөзі) *competens* – қабілетті, қатысты. Белгілі бір саланың тұлғаларының білімінің, білігінің, тәжірибенің сәйкестігінің мөлшері» деген анықтама берілген [4].

А.В Баранниковтің пайымдауынша: «Құзыреттілік дегеніміз – өз бегінше іске асырылатын қабілеттілік, ол оқушының алған білімдеріне, өмірдегі тәжірибелеріне, құндылықтарына негізделеді» [5].

Яғни «құзыреттілік» ұғымы өте кең мағынада ашылып, бірталай ғалым зерттеген мәселе болып отыр. Ал болашақ әлеуметтік педагогтың медиа құзыреттілігін қалыптастыруға әрбір педагог өз үлесін қосуға мүмкіндігі бар. Жаңа педагогикалық технологияларды қолдану мақсатында медиа құзыреттілікті дамыту мен кәсіби шеберлікті жетілдіріп отыру педагогтың нәтижелі қызыметінің бірі болып саналады. Болашақ әлеуметтік педагогтың медиа құзыреттілігін қалыптастыруда жоғарғы оқу орны кезеңінің өзіндік ерекшелігі болашақ маманның медиа құзыреттілікті меңгерудегі іс-әрекетінің алмасып отыруы болып табылады[3].

Қазіргі таңда жан-жақты маман даярлау олардың әлеуметтік, кәсіптік, өзіндік жұмыс жасай алу қабілеттерін дамытумен белгіленеді. Демек, болашақ әлеуметтік педагогтерден да төмендегідей шарттардың орындалуы талап етіледі:

- жүйелі ойлау;
- өзін-өзі тану және басқаларға ұсыну;
- өз қызметін білімді талдау;
- жаңа білімді меңгеру;
- әр іске жауапкершілікпен қарау.

Негізгі құзыреттілік сала ерекшелігіне қарамастан барлық мамандар бойынша табылу керек деп қарастырылған, себебі құзыреттілік маман біліктілігінің негізін құрайды, оның ішінде:

-ақпараттық;

-коммуникативтік (қатысымдық);

-әлеуметтік – құқықтық құзыреттілік көрсетілген.

Ақпараттық құзырет – мамандардың компьютерлік білімділігі, жаңа ақпараттық технологияларды қолдана алу (мультимедия, электронды пошта, интернет) мүмкіндігі.

Коммуникативтік құзырет – бірлесіп жұмыс істеуді бағалау, адамдар арасындағы сенімділік, бірін-бірі түсіну, тыңдау, сыйлау, этикет сақтау, дәстүрді білу, дау жан-жалды шеше алу, бұзылған қатынастарды түзету, өз қателігін түсіне білу, топпен жұмыс жасай алу, орындаушылардың жұмысын дұрыс ұйымдастыру, басқару шешімдерін таба алу және қолдана білу қабілеттері. Осы жоғарыда аталған құзыреттілік барлық азаматтар үшін, олардың мамандығына, білім деңгейіне, тұратын жеріне қарамастан негізгі қажетті қасиеттер болып саналады.

Білім алу — адамзат әрекетінің ең маңызды бір түрі. Ол білім мен тәрбиенің негізін қалайды. Білім алуда адамның ішкі мүмкіндігі мен қабілетінің дамуы, қалыптасу үрдісі байқалады. Қабілет, бір жағынан, адамның білім, дағды, іскерлікті қалыптастырудағы саналы әрекетінің нәтижесі болса, екінші жағынан, адамның табиғи-генетикалық ерекшелігімен тікелей байланысты. Осыған орай, қазіргі білім беру парадигмасында білім алушыға тұлғалық-әрекеттік тұрғыдан қарауға үлкен мән беріп отыр. Өйткені, әрекет дегеніміз-саналы мақсатқа тәуелді үрдіс. Демек, мақсатқа жетудің басты шарты жалпы білім беруші мен білім алушының бірлескен іс-әрекеті болып табылады. Осыған орай, оқытуды екі жақты әрекетке, субъект-субъектілік, диалогтік қарым-қатынасқа құру мәселесі шешімін табуда.

Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Бұл үрдіс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді. Білім берудегі ескі мазмұнның орнына жаңасы келуде. Я.А.Коменскийдің, И.Герbartтың дәстүрлі объект–субъектілі педагогикасының орнын жаңасы басты, ол бала оқу қызметінің субъектісі ретінде, өзін-өзі өзектілендіруге, өзін танығуға және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылатын жасаушы тұлға ретінде бағытталған. Мұндай жағдайда педагогикалық үрдістің маңызды құрамы оқу ісіндегі субъектілер-оқытушы мен оқушының тұлғалық – бағытталған өзара әрекеті болып табылады. Бүгінгі таңда М.Чошановтың проблемалық модульді оқыту технологиясы, П.И.Третьяковтың, К.Вазинаның модульді оқыту технологиясы, В.М.Монаховтың, В.П.Беспальконың және басқа көптеген ғалымдарың технологиялары кеңінен танымал. Қазақстанда Ж.А.Қараевтың, Ә.Жүнісбектің және т.б. ғалымдарының оқыту технологиялары белсенді түрде қолданылуда [6].

Модуль дегеніміз – қандайда бір жүйенің, ұйымның нықталатын, біршама дербес бөлігі. Модульдік оқытудың өзегі – оқу модулі. Оқу модулі ақпараттардың аяқталған блогынан, бағдарламаны табысты жүзеге асыру үшін берілген оқытушының нұсқауларынан және оқушы іс-әрекетінің мақсатты бағдарламасынан тұрады.

Модульдік оқыту білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді.

Модульдік оқыту технологиясының жеке тұлғаның өз-өзін дамытуға, шығармашылық қабілеттерін арттыруға қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыратын бірден-бір технология.

Ақпараттық-коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияның келешек ұрпақтың жан – жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы зор.

Жедел дамып отырған ғылыми – техникалық прогресс қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандырудың ғаламдық үрдісінің негізіне айналады. Ақпараттық-технологиялық дамуға және оның қарқынына экономиканың жағдайы, адамдардың тұрмыс деңгейі, ұлттық қауіпсіздік, бүкіл дүниежүзілік қауымдастықтағы мемлекеттің рөлі тәуелді болады. Тұтас дүние қалыптастыру мен қоғамдастықтар, жеке адам мен бүкіл дүниежүзілік қоғамдастықтың өмір сүруі үшін жаңа жағдайларды қамтамасыз етуде ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялар маңызды роль атқарады [7].

Қорыта айтқанда, әлеуметтік педагогтердің медиа құзыреттілігін дамытудың негізгі мақсаты бір тұтас медиа құзыретті ортаны құру болып табылса, бұл мәселеде инновациялық технологияларды пайдаланудың маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» «Егемен Қазақстан» газеті, 29 қаңтар, 2011.
2. Сейітқазы П.Б. «Жоғары оқу орны студенттерінің ақпараттық мәдениетін медиабілім арқылы қалыптастыру тұжырымдамасы» Астана, 2013.- 31б.
3. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: п.ғ.д.дисс.авторефераты.- Қарағанды, 2006. – 22 б.
4. Вишнякова С.М. Профессиональное образование: Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. - М.: НМЦ СПО, 1999. - 538 с.
5. Исакова Р. Ерназарова З. «Жаңа технологияны пайдалану әдістері».- Қызылорда, 2004.-Б.45.
6. Барников А.В. Содержание общего образования: Компетентностный подход. - М.; ГУ ВШЭ, 2002. – 51с.
7. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. - Алматы, 2002. - Б.124.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы актуальности возникновения понятий «информационная грамотность», «информационная культура», «медиакультура», «медиаобразование» в условиях глобализации и информатизации современного

мира, а также проблемы использования инновационных технологий в развитии медиакомпетентности будущих социальных педагогов.

Resume

In the article the relevance of the concepts of origin of the terms: "information literacy", "information culture", "media culture", "media education" in the context of globalization and informatization of the modern world as well as the problems of using of innovative technologies in the development of media competence of future social teachers has been discussed.

УДК 334.216

К ВОПРОСУ О РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В ПОДГОТОВКЕ СОЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ

Г.Ж. МЕНЛИБЕКОВА

доктор педагогических наук, профессор,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева

Аннотация

Статья посвящена исследованию проблем подготовки социальных педагогов в условиях реализации компетентностного подхода в образовании. Автор анализирует содержание модульных образовательных программ, ориентированных на подготовку социальных педагогов, способных решать нестандартные задачи социального воспитания и образования в контексте новой социокультурной среды.

Ключевые слова: компетентностный подход, профессиональная подготовка, социальное образование, социальное воспитание, социокультурная среда, социальный педагог.

Проблема качества подготовки педагогических кадров в условиях развития мировой интеграции становится актуальной не только для Казахстана, но и всего мирового научного сообщества. Решение данной проблемы обусловлено необходимостью совершенствования содержания социально-педагогического образования, постановки новых практикоориентированных задач, требующих профессиональной компетентности в принятии управленческих решений, понимания и осмысления важности компетентностного подхода в социально-педагогической деятельности, направленной на создание условий, необходимых для успешной социальной интеграции личности в быстро меняющемся социокультурном, политическом и экономическом пространстве.

По мнению Зимней И.А., «вопрос, возникающий при рассмотрении компетентностного подхода, относится к трактовке самих понятий, «компетенция» и «компетентность». Полагаю, что в зависимости от того, как определены эти понятия и их соотношение, может быть понято содержание и самого компетентностного подхода [1].

Понятия «компетенция» и «компетентность» являются основными единицами обновления содержания образования. Компетенции представляют собой сочетание характеристик, относящихся к знанию и его применению, к личностно-профессиональным мотивам, ценностям, навыкам, опыту деятельности [2].

Английский психолог Дж. Равен определяет компетентность, как специфическую способность эффективного выполнения конкретных действий в предметной области, включая узкопредметные знания, особого рода предметные навыки, способы мышления, понимание ответственности за свои действия [3]. Авторы предлагают рассматривать компетентность как способность, способность - это умение, а также возможность производить какие-то действия, следовательно, два вышеописанных определения являются более емкими, т.к. предполагают не только приобретенные, целенаправленно сформированные умения, но и возможность их реализации. В.А.Бологов, В.В. Сериков определяют компетентность как «способ существования знаний, умений, образованности, способствующий личностной самореализации, нахождению воспитанником своего места в мире» [4]. Авторы делают акцент на систему действий, применяемых при самореализации личности. Мы согласны с А.В. Мудриком, который в контексте глобализации условий социализации говорит, что глобальная сеть Интернет – «непрерывно уточняемая модель совокупного духовного и материализованного информационного потенциала общества, и в этом своем качестве она представляет собой мощный информационный базис для самых разнообразных видов и направлений человеческой деятельности» [5], и относит его к мегафакторам социализации, наряду с космосом, планетой, миром. Одновременно он считает, что необходимо воспринимать Интернет как часть средств массовой коммуникации, то есть как один из мезофакторов социализации человека. В процессе киберсоциализации у человека возникает целый ряд новых фактически киберонтологических ожиданий и интересов, мотивов и целей, потребностей и установок, а также форм психологической и социальной активности, непосредственно связанных с новым жизненным пространством человека – киберпространством [6]. А.В. Хуторской отмечает, что компетентностный подход – это подход, акцентирующий внимание на результате образования, причём результатом образования становится не сумма усвоенной информации, а способность человека действовать в различных проблемных ситуациях [5]. Зимняя И. А. определяет «компетентность» как основывающийся на знаниях, интеллектуально и личностно обусловленный опыт социально-профессиональной жизнедеятельности человека. В противопоставление, «компетенция» рассматривается как не пришедший в «употребление» резерв «скрытого», потенциального».

А.В. Баранников в работе, посвященной проблеме компетентностного подхода, рассматривает компетентность как «... самостоятельно реализуемая способность, основанная на приобретенных знаниях ученика, его учебном и жизненном опыте, ценностях и наклонностях, которую он развил в результате познавательной деятельности и образовательной практики» [1].

Н. Ю. Хлызова подчеркивает, что «Медиакомпетентность, как основная категория и конечный результат медиаобразования, является средством познания окружающего мира, инструментом получения знаний, способом самовыражения, реализации творческого потенциала».

С целью обоснования теоретико-методологических основ полипарадигмального подхода к разработке стратегий развития современной высшей школы Старикова О.Г. приходит к утверждению о том, что «в современных образовательных стратегиях (коммуникативные стратегии, проективные стратегии) отражается синтез ряда принципов и установок из действующих парадигм (культурологической, синергетической, компетентностной), что создает предпосылки для построения универсальной инновационной стратегии высшего образования по направлениям формирования новой образовательной парадигмы: студентоцентризм (субъект-субъектная концепция); качество образования (компетентностный подход); интернационализация образования (концепция единого образовательного пространства); результатцентризм (концепции социализации и инкультурации личности); гуманизация образования (общность цели: развитие творческой

личности).

В нормативных документах, регламентирующих деятельность вузов, сформулированы следующие требования к ключевым компетенциям выпускников научной и педагогической магистратуры. Должен:

1) иметь представление: о роли науки и образования в общественной жизни; о современных тенденциях в развитии научного познания; об актуальных методологических и философских проблемах естественных (социальных, гуманитарных, экономических) наук; о профессиональной компетентности преподавателя высшей школы; о противоречиях и социально-экономических последствиях процессов глобализации;

2) знать: методологию научного познания; принципы и структуру организации научной деятельности; психологию познавательной деятельности студентов в процессе обучения; психологические методы и средства повышения эффективности и качества обучения;

3) уметь: использовать полученные знания для оригинального развития и применения идей в контексте научных исследований; критически анализировать существующие концепции, теории и подходы к анализу процессов и явлений; интегрировать знания, полученные в рамках разных дисциплин для решения исследовательских задач в новых незнакомых условиях; путем интеграции знаний выносить суждения и принимать решения на основе неполной или ограниченной информации; применять знания педагогики и психологии высшей школы в своей педагогической деятельности; применять интерактивные методы обучения; проводить информационно-аналитическую и информационно-библиографическую работу с привлечением современных информационных технологий; креативно мыслить и творчески подходить к решению новых проблем и ситуаций; свободно владеть иностранным языком на профессиональном уровне, позволяющим проводить научные исследования и осуществлять преподавание специальных дисциплин в вузах; обобщать результаты научно-исследовательской и аналитической работы в виде диссертации, научной статьи, отчета, аналитической записки и др.;

4) иметь навыки: научно-исследовательской деятельности, решения стандартных научных задач; осуществления образовательной и педагогической деятельности по кредитной технологии обучения; методики преподавания профессиональных дисциплин; использования современных информационных технологий в образовательном процессе; профессионального общения и межкультурной коммуникации; ораторского искусства, правильного и логичного оформления своих мыслей в устной и письменной форме; расширения и углубления знаний, необходимых для повседневной профессиональной деятельности и продолжения образования в докторантуре.

5) быть компетентным: в области методологии научных исследований; в области научной и научно-педагогической деятельности в высших учебных заведениях; в вопросах современных образовательных технологий; в выполнении научных проектов и исследований в профессиональной области; в способах обеспечения постоянного обновления знаний, расширения профессиональных навыков и умений.

Специальные компетенции разрабатываются отдельно для каждой специальности магистратуры с учетом требований работодателей и социального запроса общества. Анализ модульных образовательных программ специальности магистратуры по специальности «Социальная педагогика и самопознание» показывает, что наблюдается конструированность содержания прогностической модели подготовки кадров с учетом возможностей новых направлений науки (деонтология, акмеология, системология, медиапедагогика и др.) в формировании компетенций, необходимых для реализации функций социального педагога.

Мы согласны с утверждением О.Е. Пермякова, что «образовательные программы представляют собой иерархический комплекс дескрипторов знаний, умений, навыков, способностей и компетенций, формируются в логической последовательности (вид профессиональной деятельности → компетенции → способности → знания, умения, навыки) и являются: – базой сравнения для оценки индивидуальных образовательных

достижений; основой для модульной организации образовательного процесса с учетом различных (синхронных или асинхронных) траекторий обучения и формирования фондов оценочных средств – системы педагогических контрольно-измерительных материалов» [10].

Обоснованные В.М. Монаховым [11] дидактические идеи технологизации профессиональной подготовки в вузе (гарантированность достижения конечного результата и процедурность проектировании учебного процесса; универсальность педагогической технологии для любого учебного заведения, для любой дисциплины, для любого преподавателя, для любой группы, для любого студента; проектировочная деятельность преподавателя состоит из проектирования системы микроцелей по каждой дисциплине на весь период обучения данной дисциплине, диагностики и проектирования в целом технологической карты) способствуют решению проблем обеспечения качества профессиональной подготовки социальных педагогов к успешной реализации компетентностного подхода в социальном образовании.

При проектировании модульных образовательных программ по специальности «Социальная педагогика и самопознание» целесообразно учитывать запросы работодателей, ориентированных на компетентностный результат, обеспечивающий успешную социальную интеграцию всех субъектов социально-педагогического процесса социальных институтов современного общества, основанного на знании. Аккумуляция человеческого капитала как фактора построения социально-ориентированной экономики инновационного типа предполагает осознание необходимости повышения качества подготовки социальных педагогов, деятельность которых направлена на создание условий для социальной интеграции и профессиональной самореализации каждого человека в системе «личность-общество-государство» в контексте взаимодействия воспитательных сил общества.

Список литературы:

1. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании/ Авторская версия. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2005. - С.42.
2. Акопов Г.В., Варфоломеева Т.П., Л.Е. Чернышова. Социальная психология образования// Самарский научный вестник. -2013. № 4(5). -С.9-11.
3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. – М., «Когито-Центр», 2002. – С. 3.
4. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе//Статья. Педагогика. – 2003. – №10. – С. 8-14.
5. Мудрик А.В. Социализация человека. – М., 2007. – С.163
6. Ивановский З.В. Высшее образование в условиях глобализации//Журнал. [Знание. Понимание. Умение](#). -2006, №1.- С.109-111.
7. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования// Народное образование. – 2003. – №2. – С. 55-61.
8. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5. – С.12
9. Баранников А.В. Содержание общего образования: Компетентностный подход. – М.; ГУ ВШЭ, 2002. – С.123
10. Хлызова Н. Ю. Интерпретация понятий «компетентность» и «компетенция»: к проблеме систематизации научной терминологии медиаобразования//Сборник материалов II Всероссийской научно-практической конференции «Медиаобразование в развитии науки, культуры, образования и средств массовой коммуникации». -Томск, 2008. -С. 154-161.
- 11.. Старикова О.Г. Современные образовательные стратегии высшей школы: полипарадигмальный подход//Автореф. дисс. ... д-ра пед.наук. -Краснодар, 2011. -48 с.
12. Пермяков О.Е. Развитие систем оценки качества подготовки специалистов

//Автореф. дисс. ... д-ра пед.наук. -Санкт-Петербург, 2009. -49 с.

11. Монахов В.М. Технология реализации компетентного подхода в профессиональной подготовке ИТ специалистов// науч.-практ. конф.–М.: ИНТУИТ. РУ, 2009. – С.212-216

Түйін

Мақалада әлеуметтік педагогтерді кәсіптік даярлауды құзыреттілік тұрғысында жүзеге асыруға байланысты мәселелер қарастырылады. Жаңа әлеуметтік-мәдени ортада қоғам мүшелеріне әлеуметтік тәрбие және әлеуметтік білім беру әлеуметтік педагогтерді даярлауға бағытталған модульдік білім беру бағдарламаларының мазмұнын ғылыми талдау нысаны ретінде зерттеуді керек етеді.

Resume

The author of the article investigates the problems of training social workers in the conditions of implementation of competence approach in education. The author analyzes the content of modular educational programs aimed at training social workers, able to solve non-standard problems of social education and education in the context of a new social and cultural environment.

ӘОЖ 316.62

ӘЛЕУМЕТТІК БЕЛСЕНДІЛІКТІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КОМПОНЕНТТЕРІ

Ж. Т. САРЫБЕКОВА

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

А. М. АСЫЛБЕКОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің докторанты

Аннотация

Мақалада әлеуметтік белсенділік түсінігіне әртүрлі авторлардың әртүрлі авторлардың берген анықтамалары талданып, негізгі дифинициясы нақтыланды. Сондай-ақ әлеуметтік белсенділік түсінігінің интеграциялық қасиет ретінде құрамдас бөліктері бөліп көрсетіледі.

Түйін сөздер: әлеуметтік белсенділік, әлеуметтік белсенділік құрылымы, құндылықтар, мотивация, рефлексия

Осы зерттеудің бастапқы теориялық негіздерін қалыптастыруда, «біз» ұғымының болмысы мен мазмұнын талдауға сүйендік, осы ретпен «әлеуметтік белсенділік» ұғымының бастауы ретінде неғұрлым кең мағынасынан бастап, сосын «әлеуметтік белсенділік» түсінігін талдауға көшеміз.

«Белсенді» термині әрекеттік, күш-қуатты деген мағынаны береді. Жалпы мағынада «белсенділік» категориясы ғылыми әдебиеттерде материяның жалпыға ортақ жүйелілік қасиеті, оның өзімен және де қоршаған ортамен өзара әрекеттестікке түсе алуы ретінде қарастырылады [1].

Белсенділік және оның ерекшеліктері бейнелеудің құрылымдық белгісі ретінде болады. Осылайша, М.С.Каган белсенділікті «тірі материяның іштей себептелген әрекетінің» формасы ретінде қарастырады [2]. В.С.Тюхиннің айтуынша, тірі ағзаны белсенділікпен өзін-өзі сақтау, бейімделу, өзіндік реттеу, қоршаған орта ағзаларымен өзара әрекеттесу барысында даму сияқты қабілеттермен байланыстырады [3].

Белсенді тіршілік иесі тек қозғалыста ғана болып қоймай, оның өзінде жекелей қозғалыстың бастауы бар және осы бастау қозғалыстың өзінде жаңғыртылатындығы біздің зерттеу үшін маңызды. өзіндік қозғалыс барысында өзін-өзі жаңғыртуға қабілеттілік - өте ерекше қасиет, бұндай жағдайда ол белсенділік субъектісі ретінде бола алады деп айтады.

Осылайша, белсенділік қандай да бір жүйенің өзіндік қозғалысқа, өзіндік дамуға, өзін-өзі реттеуге қабілеті (қабілет деңгейі) ретінде анықталады. Адамның белсенділігі дегенде әдетте оның қарқынды, қуатты іс-әрекетін, бір нәрсеге әрекеттік қатысу, инициативтілікті елестетеміз [4].

Белсенділіктің келесідей сипаттамаларын бөліп көрсетеді: спонтанды, яғни жасалған әрекеттердің шартталғандығы, әрекет ету сәтіндегі индивидтің ішкі күй ерекшелігі, алдыңғы жағдаймен шартталатын реактивтіліктен басқаша болып табылады; еріктілік, яғни жасалып жатқан әрекеттің субъектінің өзекті мақсатына байланысты шартталуы, надситуативтілік, яғни шектеулердің шеңберінде шектелген бейімделуден айырмашылығы, алдын ала белгіленген шектерден шығу, әрекеттік, яғни жүзеге асырылып жатқан мақсатқа қатысты тұрақтылық, енжарлыққа қарама-қайшы болып табылады.

Белсенділіктің философиялық мәселелерін шешуде, көптеген ғалымдардың ғылыми тұжырымдамалары бөлініп кетті: біріншілері «белсенділікті» тек тірі табиғаттың атрибутты қасиеті ретінде қарастырса (Н.Т. Абрамова, П.К. Анохин, В.Х. Беленький, Н.А. Бернштейн, Н. Винер, А.М. Коршунов, В.С. Тюхтин), басқалары «белсенділікті» материяның органикалық және органикалық емес қасиеті деп есептейді (В.И. Кремьянский, В.Г. Мордкович, Л.А. Петрушенко, М.Н. Руткевич және т.б.).

Әлеуметтік белсенділік – белсенділіктің ең жоғарғы формасы болып табылады. Ол қоғамдық тіршілік иесі ретінде адамға, топқа, қауымдастыққа ғана тән. Әдетте «әлеуметтік белсенділік» термині адамдардың белгілі қоғамдық қатынастар жүйесіндегі қарқынды әрекеттерінде және оны жүзеге асыруын белгілеуде қолданылады. Әлеуметтік белсенділік осындай қабілет бола тұрып, күрделі интегралды қасиет немесе сапа болады. Он қандайда бір бөлек, жеке қасиетті емес, тіршілік әрекетінің барлық қасиеттерінің жиынтығы, олардың басты қасиеті – әлеуметтік-әрекеттік болмыстың шоғырландырылған түрі болып табылады [4].

Тұлғаның әлеуметтік белсенділігіне берілген әдебиет көздерін талдау, дефиницияларды былайша жіктеуге мүмкіндік берді: белсенділікпен теңестірілетін әрекет ретінде (В.Х. Беленький, М.В. Кириллова, В.Г. Мордкович және т.б.); әрекет, күш салу, саналы қарқынды іс-әрекет (Ю.Ю. Лазаускас, Т.С. Лапина, И.И. Стародубцев, И.Ч. Христова); өзіндік әрекетке ауысатын іс-әрекет (Е.А. Ануфриев, Л.П. Станкевич); адамның әлемге әрекеттік қатынасы (Б.М. Бим-Бад); бастамашылдық, іскерлік, қоғам өмірінің әртүрлі жақтарына шығармашылық қатынас (В.И. Загвязинский); сапа немесе тұлға қасиеті (И.П. Пеньтюхов, В.Г. Мордкович, П.Е. Кряжев, А.Г. Ковалев, И.Н. Андрианов); тұлғаның қабілеті, сапасы (Л.Н. Жилина, Н.Т. Фролова, Г.И. Кукушкин, К.И.

Мамаева, В.Г. Мордкович); тұлғаның іс-әрекетке даярлығы (Х.Ц. Беновски, Т.П. Богданова, Г.А. Евтеева); шығармашылықтың өлшемі, шығармашылық іс-әрекет (Б.Г. Григорьян, Н.Я. Доронина, М.Д. Тиво); әрекеттер кешені (Б.М. Чернышев); субъективті және объективті жақтардың бірлігі (Ю.Е. Волков, В.Г. Моркович, В.В. Шепетько).

Іс жүзінде барлық авторлар дерлік әлеуметтік белсенділікті тіршілік әрекетінің құралы ретінде әлеуметтік шығармашылыққа бағытталған, әлеуметтік және тұлғалық-интеграцияланған тәрбиенің нәтижесі ретінде қарастырады деп қорытынды жасауға болады.

Кең мағынада белсенділік барлық тіршілік иелерінің сипаттамасына жатады, ол ағзаның өзгермелі жағдайларға бейімделуінен көрінеді. Дегенмен әлеуметтік белсенділік жағдайларға бейімделуі ғана емес, оларды өзгерту де. Материяның қозғалыс формасының әлеуметтік деңгейінде белсенділік әлеуметтікке айналады. Осы жерде әрекет іс-әрекетке ауысады. Осыған байланысты әлеуметтік белсенділіктің көптеген анықтамаларының ішінен И.Ч. Христованың жасаған анықтамасын негізгі ретінде аламыз, тұлғаның әлеуметтік белсенділігі дегеніміз – белсенділіктің ең жоғарғы формасы. Ол ерекше қасиет ретінде, саналы түрде әрекет етуге деген қабілет ретінде, тек қоршаған шындыққа бейімделуі ғана емес, сондай-ақ оны өзгертуге көрінеді, яғни ортаны өзінің мүдделеріне сай бейімдейді, тұлға ортамен осындай өзараәрекеттестікте өзі де өзгерістерге ұшырайды. Біз бұл дифиницияны негізгі ретінде алдық [5].

Әлеуметтік белсенділік болмысының және студенттік жастың ерекшеліктерін талдай келе, ЖОО студенттердің әлеуметтік белсенділігін студент тұлғасының интегративті, адамгершілік-еріктік қасиет ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Оған қажеттіліктер, құндылықтың бағыттылық, әлеуметтік ұстанымдар, әлеуметтік қызығушылықтар және мотивтер, әлеуметтік әрекеттер енеді. Олар қойылған мақсат пен оларды жүзеге асыруда пайда болатын қарама-қайшылықтарды шешу жолымен қоғамдық маңызы бар және оқу іс-әрекеттерді орындау барысында қалыптасады және дамиды.

Тұлғаның әлеуметтік белсенділігінің құрылымын нақтылау мақсатында әлеуметтік-психологиялық әдебиеттерді зерттей келе, Н.Н. Башаев оны күрделі құрылымдық құрылым - полиқұрылым түрінде қарастыратынын анықтадық. Онда оның әрбір компоненттерінде өзінің ішкі компоненттері бар. Әлеуметтік белсенділік құрылымы тұлға іс-әрекетінің құрылымымен теңестіріле алмайды.

Жалпы түрде тұлғаның әлеуметтік белсенділік құрылымын Н.Н.Башаев интерқұрылым түрінде ұсынады, оған әлеуметтік-экономикалық қоғамдық қатынастар, қажеттіліктер, қызығушылықтар мен мақсаттар кіреді. Интерқұрылым мақсатының құрамына тұлғаның құндылықтық бағыттары, оның мотивтері, әлеуметтік ұстанымдары және әлеуметтік әрекет енеді [6].

Ю.П. Сокольниковтің негіздеген келесі тұжырымдамасы біз үшін үлкен мәнге ие. Әлеуметтік белсенділік әрқашан нақты бір іс-әрекет түрінде көрініс береді және сондықтан да ол жалпы әлеуметтік белсенділік емес, танымдық, еңбектік немесе саяси және т.б. белсенділік болады [4].

Сондай-ақ олардың барлығы жеке және де оқшауланған белсенділік түрі ретінде болмай, ал тұтас, интегралды қасиеттің іс-әрекеттің әртүрлі түрлерінде көрініс беруі болып табылады. Бұл дегеніміз қандай да бір іс-әрекет түрлерінде тұлғаның көрсететін әлеуметтік белсенділіктің әртүрлі түрлерінің құрылымында өз ерекшеліктері бар. Сонымен қатар, әлеуметтік белсенділіктің құрылымында және оның әртүрлі түрлерінде ортақ компоненттер тобы белгіленуі мүмкін.

Ю.П. Сокольниковтың белгілеген әлеуметтік белсенділік құрылымының компоненттерін негізге ала отырып, біз ЖОО студенттерінің әлеуметтік белсенділік құрылымының келесі компоненттерін бөліп көрсетеміз: мотивациялық, заттық-операциялық, рефлексивті, құндылықтық-қажеттіліктік.

Жоғарыда көрсетілген әлеуметтік белсенділік компонентінің топтары органикалық жолмен байланысты. Компоненттер тобының біреуінің жеткілікті дамымауы басқаларының сипаттамасына ықпал етеді және оның жалпы көрініс беруі төмендейді.

Олардың арасындағы бастысы, әлеуметтік белсенділік мотивациясы болып табылады, осы қасиеттің ішкі адамгершілік мазмұнын алдын ала анықтайтын бағыттылық болып табылады. Дегенмен оның даму деңгейі оның негізінде жатқан мотивпен ғана емес, сонымен қатар, тұлғаның моральды санасымен, оның адамгершілік білімдерімен, ойлаудың дамуымен де анықталады.

Қандайда бір іс-әрекет түрінде әлеуметтік белсенділікті көрсету (дамыту) мүмкіндігі көп жағдайларда адамда осы үшін қажетті практикалық білім, іскерлік және дағдылардың болуымен анықталады. Әлеуметтік белсенділік компоненттерінің осы тобын қалыптастыру ғана тұлғаның инициатива, дербестік сияқты сипаттамаларын көрсетуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік белсенділік компоненттерінің бөліп көрсетілген топтары органикалық өзара байланыста және тұлғаның басқа да қасиеттерімен өзара араласуы біздің қарастырып отырған қасиетті күрделі, сондай-ақ тұлғаның біртұтас, интегралды, жалпыланған сипаты ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік белсенділік болмысын анықтауда оның компоненттерін анықтау үлкен маңызға ие. Зерттеушілер (К.А. Абульханова-Славская, Т.А. Ильина, Л.А. Лиферов, Т.Н. Мальковская, М.А. Румянцева және т.б.) әлеуметтік белсенділіктің көптеген әртүрлі компоненттерін бөліп көрсетеді. Л.А. Лиферов әлеуметтік белсенділіктің келесідей бөліктерін көрсетеді: әлеуметтік бағыттылық (қажеттілік, қызығушылық, мотив, құндылықтық бағыттылық, дүниетаным және т.б.), тұлғаның әлеуметтік маңызды қасиеттері (ұжымшылдық, тәртіпке бағыну және т.б.) [7]. Т.А. Ильина компоненттердің арасында мыналарды көрсетеді: тұлға қызығушылығының және талаптарының әлеуметтік бағыттылығы, осы бағыттылықты өмірде жүзеге асыруда белсенді іс-әрекет [8].

М.А. Румянцева әлеуметтік белсенділіктің үш компонентін атайды: құндылықтық бағыттылық, әлеуметтік іс-әрекет, әлеуметтік позиция [9].

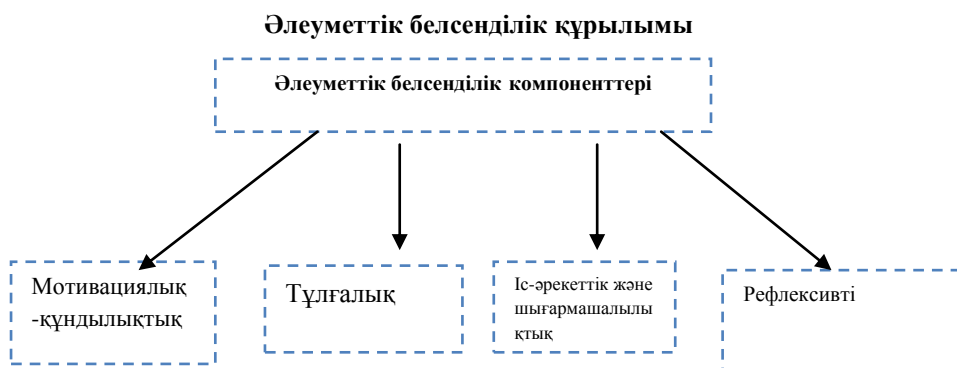
Әлеуметтік белсенділіктің құрылымдық компоненттері жайлы ғылыми әдебиеттерді талдай келе, әлеуметтік белсенділіктің келесідей құрылымын шығардық:

- мотивациялық-құндылықтық компонент: мотив, құндылық, дүниетаным, қажеттілік, қызығушылық және т.б.;

- тұлғалық компонент: бастамашылдық, жауапкершілік, ұйымдастырушылық, коллективизм және т.б.;

- іс-әрекеттік және шығармашылық компонент: әрекет, жүріс-тұрыс, креативтілік, жаңашылдық.

Рефлексивті: өзіне және басқа адамдарға сыни көзқарас, өзі және басқалардың іс-әрекеттеріне баға бере алу

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Толковый словарь русского языка. М., 1955. – 613 с.
2. Жиделев М.А. Современные методы обучения. М., 1985. – 215 с.
3. Развитие личности // Коллектив. Личность. Общение: словарь социально-психологических понятий / под. ред. Е.С. Кузьмина и В.Е. Семенова. Л., 1987. – 134 с.
4. Сокольников Ю.П. Общественно-полезная деятельность как фактор формирования личности подростка. Чебоксары, 1971. – 86 с.
5. Христова И.Ч. Пути формирования социальной активности личности при социализме. М., 1972. – 91 с.
6. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. М., 1980. – 134с.
7. Формирование социально активной личности: материалы конференции / Отв. ред. И.И. Купцов. Рязань, 1990. – 164 с.
8. Формирование социально активной личности в условиях развитого социализма / Под ред. А.П. Петрова. М., 1983. – 214 с.

Резюме

В статье рассматриваются структурный компонент социальной активности

Resume

The structural component of social activity is considered in the article.

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

М.П.КУШНИР

заведующая кафедрой дошкольного воспитания и начального обучения филиала АО «НЦПК «Өрлеу»,
Институт повышения квалификации педагогических работников по Карагандинской области,
кандидат педагогических наук

Аннотация

В статье проанализированы возможности предмета «Литературное чтение» для развития функциональной грамотности младших школьников в контексте принципов и подходов международного проекта «Исследование качества чтения и понимания текста» (Progress in International Reading Literacy Study, PIRLS). Представлены примерные задания для работы со сплошными и несплошными текстами.

Ключевые слова: функциональная грамотность, начальная школа, «Литературное чтение», PIRLS, качество чтения, понимание текста, сплошной и несплошной текст.

Оценка уровня подготовки казахстанских школьников и качества казахстанского образования международными исследованиями PISA и TIMSS сфокусировала внимание на необходимости развития функциональной грамотности.

Понятие «функциональная грамотность» связывается с образованием, в процессе которого человек овладевает необходимыми знаниями, умениями и навыками [1-4]. Например, А.А.Леонтьев определяет функционально грамотного человека как человека, «который способен использовать все постоянно приобретаемые в течение жизни знания, умения и навыки для решения максимально широкого диапазона жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности, общения и социальных отношений» [1].

Определение функциональной грамотности школьников как ключевого ориентира совершенствования качества образования РК потребовало целенаправленности и системности действий по ее развитию. Их был призван обеспечить Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012-2016 годы [3], цель которого – создание условий для развития функциональной грамотности казахстанских школьников.

В связи с тем, что одним из основных факторов, влияющих на развитие функциональной грамотности учащихся, является содержание образования, в типовых учебных программах по общеобразовательным предметам для начальной школы РК (2013) значительное внимание уделяется формированию и развитию функциональной грамотности на уроках русского, казахского, иностранного языков и литературы.

Рассмотрим в рамках нашей статьи возможности предмета «Литературное чтение» для развития функциональной грамотности младших школьников в контексте принципов и подходов международного проекта «Исследование

качества чтения и понимания текста» (Progress in International Reading Literacy Study, PIRLS). Учет принципов и подходов указанного исследования объясняется тем, что Казахстан будет участвовать в PIRLS впервые в 2016 г.

PIRLS является мониторинговым исследованием качества начального образования, которое проводится каждые пять лет. Его цель – сравнить уровень и качество чтения и понимания текста учащимися начальной школы в странах мира, а также выявить различия в национальных системах образования с целью совершенствования процесса обучения чтению.

Тест PIRLS измеряет две группы читательских умений:

1) извлекать из текста информацию и строить на ее основании простейшие суждения,

2) интегрировать, интерпретировать и оценивать информацию текста.

Первая группа умений имеет прямое отношение к тексту. При выполнении заданий учащимся необходимо найти в тексте информацию, представленную в явном виде, или, основываясь на тексте, сделать простые выводы.

Вторая группа умений требует большей степени абстракции, большей самостоятельности мышления и воображения, рассуждения о тексте. Учащимся нужно интегрировать детали текстового сообщения, устанавливая те связи, которые не высказаны автором напрямую, и интерпретировать их, соотнося с общей идеей текста, реконструировать авторский замысел, опираясь не только на содержащуюся в тексте информацию, но и на формальные элементы текста (жанр, структуру, язык). Эти читательские умения предполагают значительную свободу в обращении с текстом, в частности, соотношение позиции автора с собственной точкой зрения [5].

В зависимости от качества выполнения заданий определяется уровень понимания текста [5] (таблица)

Таблица 1 - Уровни понимания текста и умения, их характеризующие

Уровень понимания текста	Умения учащихся при чтении художественного текста	Умения учащихся при чтении информационного текста
ВЫСШИЙ	<i>Читатели воспринимают текст целостно и в то же время понимают отдельные единицы текста в их взаимосвязи; опираются на текст для обоснования собственных интерпретаций авторской позиции</i>	
	<ul style="list-style-type: none"> • соединение деталей текста для понимания общих идей автора; • интерпретация событий и действий героев для понимания их чувств, мотивов, целей и особенностей характера; обоснование своих интерпретаций с опорой на содержательные и формальные элементы всего текста 	<ul style="list-style-type: none"> • распознавание и интерпретация сложной информации из разных частей текста и обоснование своих интерпретаций, основываясь на сообщениях всего текста; • соединение единиц информации из всего текста для того, чтобы объяснить значение сообщения текста и выстроить последовательность описанных в тексте сообщений;

		<ul style="list-style-type: none"> оценка и объяснение значения визуальных и вербальных элементов для понимания сообщений текста
ВЫСОКИЙ	<p><i>Читатели понимают существенные сообщения текста, могут делать собственные умозаключения, основываясь на тексте, оценивают как содержание, так и форму текста, обращают внимание на некоторые языковые особенности текста</i></p>	
	<ul style="list-style-type: none"> нахождение и опознание значимых деталей, скрытых в разных частях текста; построение умозаключений для объяснения связи между событиями текста, между чувствами, намерениями и действиями героев и обоснование своих выводов с помощью текста; соединение и интерпретация событий истории, действий и черт характера героев, описанных в разных частях текста; оценка значения событий истории и действий героев для понимания сообщения текста; понимание значений некоторых языковых характеристик (метафора, интонация, образ) 	<ul style="list-style-type: none"> нахождение и опознание нужной информации внутри сплошного текста или в сложной таблице; построение умозаключений о логических связях отдельных сообщений текста для обоснования своего мнения; соединение вербальной и визуальной информации для обоснования связей между идеями текста; оценка содержания и формы текста при обобщении его основных идей
СРЕДНИЙ	<p><i>Читатели могут находить в тексте информацию, делать на ее основе умозаключения, используя при этом некоторые особенности формы и языка текста</i></p>	
	<ul style="list-style-type: none"> нахождение событий, действий и чувств героев, описанных в явном виде; построение умозаключений о свойствах, чувствах и мотивации основных героев; интерпретация очевидных оснований действий героев и простое объяснение; оценка отдельных языковых и стилистических особенностей текста 	<ul style="list-style-type: none"> нахождение и извлечение из текста двух-трех единиц информации; использование подзаголовков, иллюстраций и текстовых полей для <ul style="list-style-type: none"> поиска части текста, содержащей нужную информацию

НИЗКИЙ	<i>Читатели могут вычитать из текста такую информацию, которая сообщается в явном виде и которую легко локализовать</i>	
	<ul style="list-style-type: none"> • нахождение и извлечение из текста ясно описанной детали 	<ul style="list-style-type: none"> • нахождение и извлечение информации, которая в явном виде сообщается в начале текста

Таким образом, понимание текста является ключевым понятием исследования PIRLS.

Типовая учебная программа по предмету «Литературное чтение» [6] определяет читательскую деятельность школьника, его способность эмоционально воспринимать текст, понимать и воссоздавать прочитанное произведение, реализовать личностное восприятие прочитанного в продуктивно-творческой деятельности, отражать результаты литературного труда в портфолио как средство формирования функциональной грамотности.

Качеству чтения и пониманию текста уделяется внимание через решение задач по формированию навыка осознанного, правильного, беглого, выразительного чтения на уровне осмысления и понимания тематического и идейного содержания произведения и развития и обогащения связной речи, творческого воображения, образного мышления.

Одним из разделов базового содержания учебного предмета выделяется анализ текста, который предполагает работу по содержанию прочитанного; языковой анализ текста; пересказ содержания текста; художественный пересказ с сохранением изобразительно-выразительных языковых средств произведения; осмысление нравственно-этической проблемы произведения, высказывание собственного отношения к ее решению, установление причинно-следственных связей в содержании текста; составление характеристики героев и анализ событий прочитанного, сравнение персонажей одного или различных произведений и т.п.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что предмет «Литературное чтение» имеет достаточные возможности для формирования умений высшего уровня понимания текста. Но следует уточнить, что текста только художественного, т.к. Типовой учебной программой не предусматривается работа с другими типами текстов.

Поэтому учителю начальных классов необходимо уделить внимание работе с информационными сплошными и несплошными текстами. Это, прежде всего, новости, статьи (СМИ, словарные, энциклопедические, «Полезные советы», кулинарные рецепты и т.п.), интервью, рекламные тексты. Их отличает лаконичность, четкость предложений, максимум информации при небольшом объеме. Часто информация подается визуально с помощью таблиц, схем, диаграмм, графиков, рисунков.

Работу с информационными текстами можно начать со знакомства со словарями и энциклопедиями в 1 классе. Словарь используется в том случае, когда необходимо раскрыть смысл незнакомого учащимся слова или увидеть правильное написание непроверяемого слова. Энциклопедия привлекается на уроках чтения при изучении произведений о животных с целью сравнения описания животного в художественном и информационном текстах.

Работа с другими видами информационного текста может быть организована на уроках внеклассного чтения и в процессе внеурочной работы. Например, учащиеся могут еженедельно

проводить обзор новостей из СМИ, организовать работу «классного» радио или выпуск «классной» газеты или журнала. Возможно составление книги лучших кулинарных рецептов класса или рецептов народов Казахстана, создание сборника «Полезных советов для школьника» или подготовка фильма с интервью учителей ко Дню учителя или другому празднику. Также для младших школьников возможны разработка плакатов информационного или пропагандистского характера.

На уроках внеклассного чтения необходимо научить анализу данных текстов. Материалом для работы могут стать все указанные виды статей, рекламные буклеты, плакаты, проспекты, билеты (в музей, кино, театр, на поезд, самолет и т.п.). На первом этапе рекомендуется сформировать представление о несплошном тексте. Далее целесообразно проводить анализ с помощью различных вопросов и заданий.

В зависимости от уровня понимания текста можно выделить 3 основных группы вопросов [7]. Приведем примеры заданий на основе информационного текста «Кефирчик Локо Моко» (<http://www.foodmaster.kz/ru/shop/item/6866/>):

1. «Общее понимание текста» и «Выявление информации» – поиск и целенаправленное извлечение информации:

- нахождение фактического материала – вопросы кто (что)? где? когда? что делал(а)? Например, «Как называется компания, которая производит кефирчики Локо Моко?»;

- определение темы (основной мысли текста) – «Как можно озаглавить этот текст? Предложи несколько своих вариантов»;

- выявление информации, явно не выраженной в тексте – «Единственный детский кефирчик, произведенный в Казахстане. Как вы думаете, почему?».

2. «Интерпретация текста» - обобщение и интерпретация содержания текста:

- нахождение в тексте заданной информации – «Продолжите предложения: Молочные продукты Локо Моко очень _____ и _____. Кальций отвечает за _____, _____ кости и _____».

- нахождение в тексте данных, иллюстрирующих определенную мысль – «Молочные продукты Локо Моко производятся только из натуральных ингредиентов. Приведите два примера, которые подтверждают это»;

- установление смысловых связей между частями текста или двумя (несколькими) текстами – «Соедините стрелками слова по смыслу»:

живой продукт наполнители
ингредиент нетермизированный

- определение основной мысли (идеи) текста, соотнесение конкретной детали с общей идеей текста – «Составьте кластер на основе текста»;

- выяснение намерений автора текста, интерпретация (комментирование) названия текста – «Какое предложение лучше других помогает понять основную мысль текста?»;

- формулирование вывода на основании анализа информации, представленной в тексте – «О чем главным образом хотел рассказать автор?».

3. «Рефлексия содержания» и «Рефлексия формы подачи текста» - оценка содержания и формы текста, рефлексия:

- сопоставление содержания текста с собственным мнением, соотнесение информации текста с собственным опытом – «Как употребление кефирчиков Локо Моко способствует гармоничному, физическому и эмоциональному развитию ребенка? Напишите об этом»;

- оценка поступков (действий) героев текста (для данного текста вопрос пропускается);
• обоснование своей точки зрения на основе ранее известной информации и сведений из текста – «Расскажите, почему необходимо употребление кальция»;

- оценка утверждений, содержащихся в тексте, с учетом собственных знаний и системы ценностей – «Докажите, что изречение «Я – это то, чем я питаюсь» подходит к этому тексту»;

- определение назначения, роли иллюстраций – «Какому отрывку текста соответствует иллюстрация?»;

- «предугадывание» поведения (поступков) героев текста, последовательности событий, «предвидение» событий за пределами текста, исходя из содержащейся в нем информации – «Прочтите текст и допишите свой вариант концовки»;

- определение жанра и стиля текста, выяснение типа речи (описание, повествование, рассуждение) – «Как называется подобный текст?».

- нахождение средств художественной выразительности и определение их функций – «Объясните значение прилагательных в словосочетаниях: натуральные красители; без модифицированных компонентов; кисломолочные бактерии».

Приведем примеры заданий на основе несплошного текста (билет на поезд) [8].

ЗАДАНИЯ «МНОЖЕСТВЕННОГО ВЫБОРА»

1) выбор правильного ответа из предложенных вариантов

Поезд отправляется в:

а) 9.30 б) 10.30 в) 11.30

2) определение вариантов утверждений, соответствующих/не соответствующих содержанию текста/не имеющих отношения к тексту

Отметьте утверждения, не соответствующие тексту:

а) номер вагона № 2

б) поезд прибывает в Караганду в 13.40

в) цена билета 1183 тг.

3) установление истинности/ложности информации по отношению к содержанию текста

Отметьте утверждения «верно-неверно»:

а) билет купе

б) место – 20

в) номер поезда № 6854

ЗАДАНИЯ «НА СООТНЕСЕНИЕ»

1) нахождение соответствия между вопросами, названиями, утверждениями, пунктами плана, картинками, знаками, схемами, диаграммами и частями текста (короткими текстами)

Установите соответствие:

01	место
13.40	количество человек
020	время прибытия

2) нахождение соответствующих содержанию текста слов, выражений, предложений, картинок, схем и т. п.

Найдите пословицу, соответствующую тексту:

а) Точность – вежливость королей

б) Лучше поздно, чем никогда

в) Встать раньше – шагнуть дальше

3) соотнесение данных слов (выражений) со словами из текста (нахождение синонимов/антонимов)

Подберите антонимы:

а) экспресс -

б) плацкарт -

в) отправление -

ЗАДАНИЯ «НА ДОПОЛНЕНИЕ ИНФОРМАЦИИ»

1) заполнение пропусков в тексте предложениями/несколькими словами/одним словом

Вставьте пропущенные слова:

а) число отправления _____

б) время отправления _____

в) город отправления _____

2) дополнение (завершение) предложений

Дополните предложение: Время прибытия 13.40 по времени _____

ЗАДАНИЯ «НА ПЕРЕНОС ИНФОРМАЦИИ»

1) заполнение таблиц на основе прочитанного

Заполните таблицу на основе текста:

Номер проездного документа	Номер удостоверения личности

2) дополнение таблиц/схем на основе прочитанного

Дополните таблицу на основе текста:

6854	
	цена билета

ЗАДАНИЯ «НА ВОССТАНОВЛЕНИЕ ДЕФОРМИРОВАННОГО ТЕКСТА»

1) расположение «перепутанных» фрагментов текста в правильной последовательности

Восстановите текст:

Время прибытия, Астана-Караганда, отправление, 10.30, 13.40

Список литературы

1. Бершадская М. Функциональная грамотность школьников и проблемы высшей школы// Отечественные записки. - № 4 (49). – 2012. - <http://strana-oz.ru/2012/4/funkcionalnaya-gramotnost-shkolnikov-i-problemy-vysshey-shkoly>

2. Мацкевич В., Крупник С. Философия (словарь). - Минск, 2001.
3. Национальный план действий на 2012-2016 годы по развитию функциональной грамотности школьников.- http://ppi.kz/index.php?id=777&lang=ru&option=com_content&view=article
4. Функциональная грамотность. Психологический словарь. - <http://www.anypsy.ru/glossary/funktsionalnaya-gramotnost>
5. Основные результаты международного исследования читательской грамотности PIRLS-2011: Аналитический отчет/ Под науч. ред. Г.С. Ковалевой.– М.: МАКС Пресс, 2013. – 132 с.
6. Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций. Приказ МОН РК от 3 апреля 2013 года № 115. - <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300008424>
7. Логвина И., Рождественская Л. Формирование навыков функционального чтения: книга для учителя. – Нарва, 2012. – 58 с.
8. Подготовка младших школьников к участию в международных исследованиях TIMSS и PISA: метод. рекомендации/ сост.: Кушнир М.П., Шадетова А.К. – Караганда, 2014. - 41 с.

Түйін

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының функционалдык сауаттылығын дамыту үшін «Әдебиетік оқу» пәнінің мүмкіндіктеріне талдау жасалған. Әртүрлі мәтіндермен жұмыс жасау үшін тапсырмалардың үлгілері ұсынылған.

Resume

In the article the author analyses the potential of the subject «Reading» in order to develop the functional literacy of primary school pupils. The article also provides the exercises to be used while working with different types of texts.

ӘӨЖ:378.121

ҚАЗАҚСТАНДА БАСТАУЫШ МЕКТЕП МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУДЫҢ БАҒЫТЫ

Т.Ә. ДАНИЯРОВ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

М.Ж. СҰЛТАНБЕК

Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты

С.А. КЕНЖЕТАЕВА

Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ магистр-оқытушы

Аннотация

Бұл мақалада Қазақстанда бастауыш мектеп мұғалімдерін кәсіби педагогикалық даярлаудың бағыты туралы баяндалады. Қазақстанда бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық даярлаудың әлеуметтік-педагогикалық аспектілерін елімізде жоғары кәсіби құзыретті маман дайындаудың көптеген бағыттарын: педагогикалық үдерісті басқару, ұйымдастыру, оқытылатын нақты пәндердің мазмұны мен шекарасын айқындау, ғылыми жұмыстың теориялық және практикалық өзектілігінің негізі болып табылады.

Түйін сөздер: бастауыш мектеп, бала тәрбиесі, мұғалім, педагогика, коммуникативтік, кәсіптік құзыреттілік, білім, бағыт.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «баршаға бірдей сапалы білімге қол жеткізу; коммуникативтік және кәсіптік құзыреттілікті дамыту», – деп көрсетілген [1]. Қазақстанда бастауыш мектеп мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық даярлаудың кезеңдерін зерделеу

келешекте еліміздің дамуында жоғары білім беру жүйесін модернизациялаудың стратегиялық бағыты мен оны жүзеге асырудың тактикасын айқындауға негіз болады. Қазақстанда бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық даярлаудың әлеуметтік-педагогикалық аспектілерін зерттеу бүгінгі жоғары оқу орындарының алдына басым бағыт алып, елімізде жоғары кәсіби құзыретті маман дайындаудың көптеген бағыттарын: педагогикалық үдерісті басқару, ұйымдастыру, оқытылатын нақты пәндердің мазмұны мен шекарасын айқындау, ғылыми жұмыстың теориялық және практикалық өзектілігінің негізі болып табылады.

Қазақстан Республикасы жоғары білім беру мемлекеттік стандартының тұжырымдамасында «жоғары оқу орындарын бітірушілердің дайындық деңгейіне қойылатын талаптар түрінде белгіленген қоғамымыздың жаңа әлеуметтік тапсырыстары, өз кезегінде оқыту бағдарламаларын өзгертуді сондай-ақ студенттердің алатын білім сапасын көтеріп, бүгінгі күнге сай кәсіптік дағдыларды игеруге бағытталған оқытудың жаңа технологияларын енгізуді көздейді», деп көрсетілген [2]. Мұның өзі жоғары оқу орнында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық даярлаудың әлеуметтік-педагогикалық аспектілерінің зерттелу кезеңінде қазіргі қоғам сұранысына жауап беретін, кәсіби-педагогикалық даярлау жүйесін жаңарту мен оның басымдық бағыттарын саралап, тиімділігін арттыру жолдарын қарастыруды міндеттейді.

11 қарашада 2014 жылғы Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның «Нұрлы жол» атты жаңа экономикалық саясатын жария етті. Елордада өткен «Нұр Отан» партиясы саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында Елбасымыз: «Ауызбіршілік қашқан, алауыздық тасқан жерде ешқашан да жалпыұлттық идеялар жүзеге асқан емес. Қазақстанның шыққан шыңы мен бағындырған биіктерінің ең басты себебі – бірлік, берекесі» – деп тұрақтылықты бағалай білгеніміздің арқасында бүгінгі табыстарға жеткенімізді зор парасат-пайымдылығымен халыққа жеткізді. Ал мұны өз кезегінде білім беру саласында түбегейлі өзгерістер жасаудың алғы шарты деп атауымызға негіз болады. Өйткені әлемдік білім кеңістігіне енуге байланысты білім саласында жүріп жатқан реформа осының айғағы. Мұның өзі ұлттық білім үлгісін жасауды талап етіп, оның негізгі бағыты – адамды қоғамның ең негізгі құндылығы ретінде тану, оның қоғамдағы орны мен рөліне, әлеуметтік жағдайына, психикалық даму ерекшелігіне мән беру, сол арқылы оның рухани жан-дүниесінің баюына, көзқарасының, шығармашылық еркіндігі мен белсенділігі және іскерлігінің қалыптасуына жағдай жасау болып табылады.

Қоғамның үдемелі жаңаруының жағдайында бастауыш мектеп мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық даярлауды дамыту қажеттілігі мен қоғам сұранысының арасындағы келесі жағдайлар анықталды:

- бастауыш мектеп мұғалімдерін дайындаудың әлеуметтік маңызының ұлғаюы мен оларды кәсіби даярлау жүйесін реформалаудың жоғары оқу орнындағы маман даярлауға деген талаптардың артуына тәуелділігі;

- түрлі педагогикалық жағдайлардағы іс-әрекеттің ерекшеліктерін меңгерген, білім берудің мақсатына жету әдістерінің тиімділігін анықтайтын себеп-салдарлық байланыстың жалпы заңдылықтарын түсінетін бастауыш мектеп мұғалімінің белсенді шығармашыл тұлғасының маңызының артуы;

- бастауыш мектеп мұғалімінің кәсіби білім деңгейінің, тәжірибесі мен қабілетінің, өзін-өзі жетілдіруге, өз ісіне шығармашылықпен және жауапкершілікпен қарауға деген ұмтылысының артуы;

- болашақ бастауыш мектеп мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке даярлау жүйесін құру қажеттілігі.

Педагогикалық мамандар дайындау жоғары оқу орындарының өзекті мәселесі ретінде бірқатар ғылыми жұмыстарға арқау болып, зерттеу кезеңдеріндегі алынған ғылыми нәтижелер жоғары білім беру жүйесін жетілдіру мақсатына тәжірибеге енгізіліп отырған. Қазақстанда бастауыш мектеп мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық даярлаудың

әртүрлі кезеңдері көптеген психологиялық, педагогикалық, тарихи-педагогикалық және әдістемелік сипаттағы еңбектерде зерттеу мәселесі ретінде қарастырылған.

Дегенмен зерттеуімізге байланысты Қазақстанда бастауыш мектеп мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық даярлаудың еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейінгі 1991-2004 (жж.) және Болон үдерісіне яғни кредиттік оқу жүйесіне көшкен 2004-2011(жж.) кезеңдерінде жүргізілген реформаның тұтас жоғары білім беру жүйесінің құрылымын қайта құрудың кешенді мәселелері пісіп жетілді [3]. Қоғам сұранысына мұның өзі жауап бере алмай отырғандығы мен оны жүзеге асырудың ғылыми негізделген заңды базаларының жоқтығы арасында; педагогикалық жоғары оқу орнында кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке даярлауды қарқындыру мен болашақ бастауыш мектеп мұғалімінің кәсіби-педагогикалық даярлығын қамтамасыз ететін тарихи-педагогикалық негізінің жоқтығы; педагогикалық жоғары оқу орнын бітіруші бастауыш мектеп мұғалімінің кәсіби-педагогикалық даярлығын арттыру қажеттілігі мен оның теориялық негіздерінің жеткіліксіз зерттелуі қарама-қайшылықтар туындатып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1.Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдауы. 11 қараша. Елорда. Астана, 2014.

2.Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 07 желтоқсандағы № 1118 Жарлығымен бекітілген. Астана, 2010.

3. www.inform.kz/rus/article/2425482

Резюме

В статье кратко освещаются основные направления профессионально-педагогической подготовки учителя начальной школы Казахстана.

Resume

The main directions of professional-pedagogical training of the elementary school teacher of Kazakhstan are briefly covered in article.

УДК 377

МЕСТО МОДУЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

С.Е. ДОСЖАНОВА

кандидат педагогических наук, доцент,

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Ж.А. ЖУСУПОВА

кандидат педагогических наук, доцент,

Актюбинский региональный государственный университет им.

К.Жубанова

Ш.М. ТУРЕБАЕВА

магистрант,

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева

Аннотация

В научно-методической статье рассматриваются вопросы личностно-ориентированного подхода, технология модульного обучения, личностный подход к проектированию и реализации модульной технологии обучения,

взаимосвязь различных форм обучения при модульной организации учебного процесса.

Технология модульного обучения в своем первоначальном виде зародилась в 60-х годах XX века в колледжах и университетах США. Сначала она быстро и широко распространилась в англоязычных странах, а затем нашла своих сторонников и в европейских учебных заведениях. В отечественное образование технология модульного обучения пришла в начале 80-х годов прошлого столетия. К настоящему времени разработано и успешно используется много различных вариантов технологии модульного обучения. Разрабатываются все новые и новые модульные программы, модульные учебные пособия, модульные учебные курсы. Модульное обучение, как технология, в ее различных вариантах и модификациях применяется не только в вузах, но и в средних общеобразовательных школах, в колледжах и институтах повышения квалификации специалистов, в бизнес-школах.

Ключевые слова: образование, цель, модульное обучение, личностно-ориентированный подход.

Сегодня образование является важной сферой человеческой деятельности, теснейшим образом переплетенной с другими областями общественной жизни. В связи с необходимостью перехода на инновационный путь развития и использованием научных достижений в реальном секторе экономики, первостепенное значение приобретает подготовка высококвалифицированных, конкурентоспособных специалистов на рынке труда.

Современное общество отличает быстрое устаревание информации, следствием которого является обесценивание специальных профессиональных знаний, что, в свою очередь, создает необходимость возобновления профессионального образования.

Одним из эффективных способов реализации основных требований к современной системе образования, таких как обеспечение требуемого уровня компетентности специалистов, гибкость, непрерывность, открытость и индивидуализация образования, является внедрение инновационных образовательных технологий, особое место среди которых в отечественной образовательной практике занимает модульная технология профессионального обучения.

По словам П.И. Беспалова, модульное обучение вобрало в себя лучшие черты как традиционного, так и инновационного подходов в образовании. Так, из практики деятельностного подхода, который нашел свое отражение в отборе и структурировании содержания обучения, а также подходе к обучению, как процессу последовательного осуществления элементов учебной деятельности, в технологию модульного обучения перенесен процессуальный аспект учебно-педагогической деятельности, т.е. структурирование ее на действия и операции.

Личностно-ориентированный подход реализуется в модульном обучении как адаптивное темпа и содержания обучения к личным особенностям каждого обучаемого. Элементы технологического подхода выражаются в предварительном проектировании процесса модульного обучения, в поэтапности и целенаправленности процедур, в создании специальных условий для достижений учебных целей.

Системный подход используется в модульном обучении при отборе содержания обучения. С использованием кибернетического подхода в модульном

обучении осуществляется гибкое управление деятельностью обучаемых на основе оперативной обратной связи. Наконец, в основе модульного обучения лежит контекстный подход, который выражается в формировании целостной структуры деятельности обучаемого.

Одной из первых работ, где излагаются основы модульного обучения, была монография П.А. Юцявичене, в которой модуль рассматривается как целевой функциональный узел, в котором объединены учебное содержание и технология овладения им.

В толковом словаре С.И. Ожегова дается следующее определение модуля: «Вообще отделяемая относительно самостоятельная часть какой-нибудь системы, организации».

Г.М. Чернобельская трактует понятие модуль обучения - как материальное тело, которое включает в себя целевую программу действий, учебный материал (банк информации) и методическое руководство для учащихся, направленное на достижение поставленных перед ними целей обучения.

Некоторые авторы рассматривают модуль как интегрирующую структуру. Так, например, В.В. Карпов определяет модуль как структурное образование, включающее в себя информацию (или деятельность) из нескольких родственных дисциплин. В данном случае под модулем понимается организационно-методическая междисциплинарная структура учебного материала, предназначенная для выполнения целевой функции обучения.

Многие авторы рассматривают модуль как определенный объем учебного материала, содержащий (или не содержащий) методическое руководство.

Таким образом, в педагогической науке сосуществуют различные определения модуля как организационно-методической структуры. Кроме того, понятие «модуль» рассматривается на трех уровнях:

- на уровне анализа учебно-педагогической деятельности с целью дальнейшего отбора содержания обучения;
- на уровне формирования программы обучения;
- на уровне формирования знаний, умений и навыков.

Анализ педагогической литературы позволяет выделить четыре существенных характеристики модульной технологии обучения, заметно отличающих ее от традиционных педагогических технологий.

1. При модульном обучении его содержание представляется в логически законченных и самостоятельных информационных блоках в соответствии с поставленной дидактической целью. Существенно, что эта дидактическая цель предусматривает не только объем изучаемого материала, но и уровень его усвоения. Более того, в каждом модуле содержится информация, где студент может найти необходимый учебный материал и рекомендации, как его рационально использовать.

2. Отказ от традиционной (классно-урочной, лекционно-семинарской) системы обучения существенно изменяет формы общения студента и преподавателя. Здесь общение осуществляется в основном через модули, а также путем индивидуального личного общения. При модульном обучении общение приобретает субъект-субъектную основу, а отношения студента с преподавателем становятся паритетными [1].

3. При модульном обучении студент полностью или в основном (при какой-то «мягкой» поддержке – консультации со стороны преподавателя) работает самостоятельно и самостоятельно добивается конкретных целей

учебно-познавательной деятельности. При этом студент учится целеполаганию, самопланированию, самоорганизации, самоконтролю, самооценке. Это позволяет ему осознать себя в деятельности, самому определить уровень освоенных знаний, увидеть недостатки в своих знаниях и умениях.

4. Представление рабочей программы, конспекта лекций, электронного учебника, учебной дисциплины в виде модулей позволяет преподавателю индивидуализировать обучение, работать с каждым студентом целенаправленно, управлять его учебно-познавательной деятельностью, оказывать в случае необходимости дозированную помощь.

Концептуальной основой модульного подхода выступает системная методология, базирующаяся на принципах целостности, структурности, иерархичности, инвариантности, взаимодействия системы со средой [2].

Основными общенаучными методологическими принципами построения и реализации модульной технологии обучения являются системный, деятельностный и личностный подходы [1].

1. Любая педагогическая технология с позиций системного подхода представляет собой проект педагогической системы, реализуемый в образовательной практике. Исходя из этого, модульная организация обучения с полным основанием может быть отнесена к социально-педагогическим системам, для которых характерны такие признаки как состав, структура, связи с внешней средой. Социально-педагогические системы изначально являются целенаправленными, так как они проектируются и функционируют с заранее определенными целями. Вариативность подцелей и действий по их достижению делает их многофункциональными, гибкими и независимыми от внешней среды. Именно этими свойствами обладают модульные программы и их отдельные учебные модули. При модульной организации обучения управление рассматривается как целенаправленная деятельность субъектов, обеспечивающих оптимальное функционирование и развитие управляемой системы, перевод ее на новый, качественно более высокий уровень по фактическому достижению цели с помощью соответствующих необходимых оптимальных педагогических условий, способов, средств и воздействий. Поскольку ведущими звеньями (субъектами) педагогической системы являются студент (группа студентов) и преподаватель (педагогический коллектив), то они в условиях реализации модульного обучения приобретают характер паритетности и сотрудничества, что и определяет гуманистическую ориентацию технологии модульного обучения [2].

2. Деятельностный подход к обучению предполагает, что оно будет эффективно только при такой организации, когда студент занимает в учебном процессе не только позицию объекта, но и активного субъекта, усваивая учебный материал в деятельности. Только при этом условии процесс обучения сможет обеспечить осознанное и прочное усвоение знаний и развитие познавательных способностей обучающегося. Такой подход предусматривает, что студент должен учиться сам, а преподаватель – осуществлять мотивационное управление его обучением, другими словами, его мотивировать, организовывать, консультировать и контролировать его учебную деятельность. Технология модульного обучения обеспечивает его перевод на субъект-субъектную основу, развитие мотивационной сферы обучающегося, его самостоятельности, умения осуществлять самоуправление учебно-познавательной деятельностью.

3. Личностный подход к проектированию и реализации модульной технологии обучения предусматривает учет индивидуальных особенностей

личности каждого студента, что находит воплощение в разработке индивидуализированных программ обучения, в возможности выбора студентами интересующих их элективных курсов, в выборе тематики реальных курсовых и дипломных проектов, отражающих актуальные проблемы предприятий и учреждений на которых они работают, проведение индивидуальных консультаций и т.п. [3].

Теоретико-методологической базой технологии модульного обучения являются [4]:

- теория поэтапного формирования умственных действий, разработанная П.Я.Гальпериным и другими отечественными учеными-психологами, одним из ведущих понятий которой является ориентировочная основа деятельности;

- теория программированного обучения, отдельные положения которой определяют четкий алгоритм и логику действий обучающегося, его активность и подкрепление своих действий на основе самоконтроля, индивидуализированный темп его учебно-познавательной деятельности;

- системный подход к модульному обучению отражен в гибком управлении деятельностью обучающихся, переходящей в режим самоуправления;

- рефлексивный подход к процессу модульного обучения основан на идеи рефлексивного управления учебно-познавательным процессом, при котором обучающийся – студент осознает смысл своей деятельности;

- теоретические основы дифференциации, оптимизации и проблемности, отраженные в принципах и правилах модульного обучения, в отборе методов и форм его реализации.

Не менее значимым для модульной технологии оказалось и направление дидактики, связанное с формированием у обучающихся познавательного интереса. Для основоположников этого направления было абсолютно ясно, что активизация познавательной деятельности в процессе обучения во многом зависит от наличия у обучаемых познавательных интересов и их реализации в учебной работе. «Познавательный интерес, - писала Г.И. Щукина, - является качеством личности человека, составляющим тот важнейший мотив учения, который лежит в основе положительного отношения учащихся к школе, к знаниям, который побуждает учиться с охотой, связан с радостными переживаниями от умственного труда» [6]. Г.И.Щукина подчеркивает, что познавательный интерес, как свойство личности, не дается человеку от природы, поэтому необходима целенаправленная систематическая работа по его формированию и развитию. Этот вывод подтверждался исследованиями, показавшими, что в процессе обучения имеет место использование трех видов познавательных интересов обучающихся:

- при помощи содержания учебного материала;

- в ходе организации учебной деятельности;

- на основе отношений, которые складываются в учебном процессе между субъектами образовательного процесса.

Высшим уровнем развития познавательных интересов принято считать наличие у обучающихся потребности в самообразовании, выражающееся в стремлении к постоянному совершенствованию знаний, умений и навыков, к развитию способностей и приемов умственной деятельности.

Идея познавательного интереса вполне может рассматриваться в качестве предпосылки модульного подхода в обучении, она повлияла на появление в

модулях разных уровней (занятие, тема, курс) принципа нарастания интереса, реализация которого связана с аспектами, выделенными Г.И. Щукиной.

Для внедрения модульного обучения требуется, прежде всего, разработка модульной программы, разработка которой является трудоемким процессом, предъявляющим высокие требования к педагогической и методической компетентности разработчиков-составителей.

Сущность модульного обучения состоит в том, что обучающийся более самостоятельно или полностью самостоятельно может работать с предложенной ему индивидуальной учебной программой, включающей в себя целевую программу действий, банк информации и методическое руководство для достижения поставленных дидактических целей [1].

В зависимости от способов использования технологии, содержание модулей может быть предназначено для индивидуального обучения одного студента или же для обучения группы студентов с применением индивидуализированного подхода к каждому. Возможно также формирование и альтернативных модулей, в которых представляются различные подходы к изложению одного и того же материала [2]. Обучающемуся предоставляется возможность выбора модулей для самостоятельного изучения материала. При этом акцент делается на деятельности обучающегося, а не деятельности преподавателя, т.к. модульное обучение требует активной познавательной деятельности и прямой ответственности обучающегося за результат своего учения.

Важной чертой модульного обучения является роль преподавателя. При модульном обучении он должен обладать весьма высокой компетентностью, позволяющей ему отвечать на те сложные вопросы творческого характера, которые могут возникать у обучаемых при работе с модулями [4].

Усвоение знаний, умений и навыков в модульном обучении строится через систему действий. Контролирующий блок позволяет определить результаты усвоения учебного элемента. Контрольные вопросы и задания соотносятся с поставленной целью. Оценка усвоения не предусматривает выставление отметок по пятибалльной или какой-либо другой шкале. Оценка выставляется по принципу «да - нет», «принято - не принято», так как считается, что обучаемый либо может реализовать навык в соответствии с оговоренными требованиями и стандартами при заданных условиях, либо он не сможет это сделать. В результате у обучающихся пропадает неуверенность, боязнь оценки, учащиеся, общаясь в парах или малых группах, овладевают организационными, коммуникативными способностями.

Взаимосвязь различных форм обучения при модульной организации учебного процесса позволяет целенаправленно управлять научно-методической работой преподавателя. Гибкое построение содержания обучения, интеграция различных его видов и форм, комфортный темп работы обучаемого, бесстрессовая готовность учащихся к оценочной деятельности - залог успеха высокого уровня конечных результатов модульного обучения.

Список литературы

1. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике – Рига: «Эксперимент», 1998. – 235 с.
2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М., 1995. – 316 с.

[3. Лихачев Б.Т. Педагогика.](#) Курс лекций. Изд. 4-е перераб. и доп. М.: Юрайт-М, 2001. – 285 с.

4. Михелькевич В.Н. Инновационные педагогические технологии: [учебное пособие] / [В.Н.Михелькевич, В.М. Нестеренко, П.Г. Кравцов] – Самара: СамГТУ, 2004. – 148 с.

5. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998. – 203 с.

6. Щукина Г.И. Актуальные вопросы формирования интереса в обучении: [учебное пособие]. - М.: Просвещение, 1984. – 148 с.

Түйін

Мақалада жеке тұлғаға бағдарланған білім беру мәселелері, модульдік оқыту технологиясы, модульдік оқыту технологиясын жоспарлау және жүзеге асыруда жекелік қатынас мәселелері қарастырылады.

Resume

The scientific-methodological article deals with the issues of personal-oriented approach, technology of modular training, personal approach to the design and implementation of modular training technology, the interrelation of different forms of learning with modular organization of the educational process.

ОӘЖ 37.07:377.09

САБАҚ БЕРУШІ ЖӘНЕ ШЕБЕР

Д.Д. БИСМИЛЬДИНА

филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ инженерлік-техникалық академиясы

Аннотация

Бұл мақалада оқу орындарында білім беретін тұлғалар туралы, оларға қойылатын кәсіби педагогикалық шеберлік талаптары жайында баяндалады. Автор сабақ беруші және шебер, ұстаз деген ұғымдарға түсінік беріп, олардың аражігін көрсетеді. Сонымен қатар оқытушының сабақтағы кәсіби шеберлігі лингвистикалық аспект тұрғысынан анықталады.

Түйін сөздер: ұстаз, шебер, оқытушы, сабақ беруші, педагогикалық шеберлік және іскерлік.

Бұл өмірде ұстаз болу оңай емес, әсіресе қазіргі заманда ұстаздың арқалайтын жүгі жеңіл деуге болмайды. Оған ақыл-ой, жігермен қатар сыршыл мінез, биік талғам қажет. Ұстаздық жол – қиын жол. Ғылым жолы одан да қиын. Бірақ дана Абай айтқандай, «адамның көңілі шын мейірленсе, ғылым-білімнің өзі де мейірленіп, қолға тез түседі. Шала мейір шалалықты білдіреді» [1]. Ұстаз атына заты сай болуы керек, оған ұстаздық еткен адам ғана лайықты. Ал «Ұстаздық ету дегеніміз – уақыт ұту үшін емес, өзгенің бақытын аялау, өзіңнің уақытыңды аямау. Бірақ бұған өкінбеу керек. Жер үстінде адам тәрбиелеуден асқан абыройлы іс, ардақты жұмыс жоқ. Ұстаздық – ұлы нәрсе» (Ж.Ж. Руссо).

Мектепте – мұғалім, жоғары оқу орындарында оқытушы білім береді, ұстаздық етеді. Сабақ беру мен ұстаздық етудің айырмашылығы зор.

Сабақ беруші – басты міндетім тәрбиелеу емес, тек оқыту деп түсінетін оқытушылар. Олар білім алушыларға бағдарлама негізінде жасалған жоспар бойынша білім береді, сонымен олардың басты және негізгі қызметі аяқталады. Білім алушылардың сабаққа қызығушылығын арттырмақ тұрмақ, өздері де білім алушыларды оқытуға қызықпайды. Тек жай ғана сабақ береді, маман ретінде лауазымдық нұсқаулықта көрсетілген міндеттерді орындайды.

Ал ұстаз – өз ісінің шебері. Кез келген білім беруші ұстаз бола алмайды. Ендеше мұғалім, оқытушы қай уақытта ұстаз болады, қандай талаптарды орындағанда оларды шебер деп тануға болады? Жақсы оқытушы баяндайды, мазмұндайды, өте жақсы оқытушы түсіндіреді, көрнекті, үздік оқытушы көрсетеді, ал ұлы оқытушы, ұстаз рухтандырады, жігерлендіреді, дем береді, шабыттандырады. Педагогикалық шеберлік – білім беру, білік және дағдыны қалыптастыру өнерін игеру, адамшылығы бар, үйлесімді тұлғаны шебер даярлау өнері. Педагогикалық шеберлік компоненттеріне: 1) дұрыс, сауатты сөйлеу (екпін, орфоэпиялық норманы сақтау, дикция); 2) мимика, ым, ымдау (бет-әлпеттің құбылуы); 3) психологиялық жағдай (достық қарым-қатынас, өзара түсіністік, шынайылық) жатады. «Өнерлі мұғалім мен оқушыны өздігінен білім алу мен даму қажеттілігі байланыстырады. Өзін толыққанды дана деп санайтын және енді оқудың қажеті жоқ деген мектеп мұғалімі бұл алаңға жатпайды, даму баспалдағының ешқандай сатысында тұрмайды, ол білім беру жұмыстарына мүлдем бөгде... ол мәдениеттен, оны игеру мен тұлғалық жетілу жұмыстарынан тысқары» [2].

Мұғалім, білім беруші, оқытушы – білім ордасының жүрегі. Сабақ – уақытқа тәуелді құбылыс, сонымен бірге оқу-тәрбие жұмысын жүзеге асыратын кешенді құбылыс. Оқытушының сабақтағы шеберлігі мынадай белгілерінен көрінеді: сөз саптауы, өзін-өзі ұстауы, білім деңгейі, сабаққа дайындығы, сабақты қызықты өткізуі, қазіргі өмірмен байланыстыруы, уақытты тиімді пайдалануы, сабақта пайдаланылған көрнекіліктердің әр алуан әрі заман талабына сай болуы, білім алушыға ақпаратты қарапайым, түсінікті тілмен жеткізе білуі, білім алушыларды жұмысқа жұмылдыра білуі, сабаққа тарта білуі, тұлға ретінде үлгі бола алуы, сөз мен ісінің бір жерден шығуы, адамдардың психологиясын басқаруы және т.б.

Оқытушыға кәсіби шеберлік тұрғысынан қойылатын талаптар мыналар: 1) әдістемелік сипаттағы білім, яғни жалпы ізденіс пен тақырыпқа сәйкес әлеуметтік зерттеулер негізінде жинақталған білім; 2) техникалық ережелер мен қағидалар; 3) адамгершілік бағдарлар, яғни мәдениеттілік таныту, сыпайылық сақтау, дүниетаным деңгейін көрсету; 4) жұмыс барысында жинақталған тәжірибе. Міне, осы кәсіби сана құрылымын толық меңгергенде ғана оқытушы кәсібиліктің кілтін тауып, өз дағдысын тыңдау қабілетіне ие болады. Сөйтіп, ол өз қызметіндегі мейлінше күрделі жағдайларда кәсіби жағдайларды пайдаланып, саналы нәтижелерге қол жеткізеді.

Білім алушының ақыл-ойының артуына, дүниетанымының кеңеюіне білім ордасында оқытылатын басқа пәндердің үлесі зор болса да, білім мен ұлттық тәрбие тіл арқылы беріліп, дүниетану тіл арқылы жүзеге асатындықтан, ана тілінің алатын орны ерекше. Сондықтан оқытушының сабақтағы кәсіби шеберлігі лингвистикалық аспект тұрғысынан тіл қисынын, жазу өнерін, сөйлеу техникасын қамтиды. Сөйлеу техникасы дикция, интонация және дыбыстап айтудан тұрады.

Ал дикция мен интонация қосылып, өзара бірлестікте сөйлеу мәдениетін құрайды. Сөйлеу мәдениеті өз кезегінде дауыс мәнері мен өзіндік стильді қамтып, соның нәтижесінде ұлттық нақыш пен үздік үн үрдісін жасайды. Сабақтағы тілдесімнің ерекшелігі: сөз арқылы тілдесудің біртектілігі, яғни білім алушыны тікелей қаратып алу; сөйлеу актісінің жақындығы, бетпе-бет тілдесу; бұқаралығы – аудиторияның жас шамасы, әлеуметтік құрылымы, білім деңгейі, мәдениеті жағынан біркелкілігі; әр білім алушыға жеке-жеке оқшауланған күйде әсер ететіндігі.

Тілді оқытатын оқытушыны қай кезде шебер деп атауға болатындығы туралы зерделесек, бұл жөнінде әдіскер-ғалым Қ. Қадашева былай жазады: «Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуды (ұлты қазақ болғандықтан, қазақ тілін «ана тілі» деп санайтындар, бірақ олар қарым-қатынас құралы ретінде қазақ тілін емес, орыс тілін пайдаланады, қазақ тілін нашар біледі) ұйымдастыратын оқытушы – оқыту процесін ұйымдастырушы, әдіскер, жаңашыл, тілді терең меңгерген білімді, тәжірибелі сарапшы, ақпараттық дерекнамасы белсенді кеңесші, әңгімеші, қайырымды тыңдаушы, аздап қалжыңды түсінетін, адамды бағалай алатын қамқоршы және тілді үйренуге тамаша жағдай туғызушы» [3, 53].

Білім беру жұмыстары тәрбие жұмыстарынан бөлінбей жүргізілуі керек. Тіл сабағының тәрбиелік мәнінің күшті болуы – өтілетін тілдік материалдардың өзіне тән белгілері ғылыми шығармашылық тұрғыдан нақты дәлел-дәйектермен белгіленіп берілуге байланысты. Ол үшін оқытушы тілден өтілетін әр материалдың жүйелі өткізілуін қарастырады. Тілдік материалдың мазмұнына сай айқын мысалдармен дәл түсіндірілетін білім білім алушыларды тәрбиелеп, саналы түрде ұғынуға байлиды, олардың дүниетанымын кеңейтеді, алған білімді көп уақыт бойы естерінде сақтайды, практикада шығармашылық түрде қолдануға дағдыландырады. Сабақ барысында тіл фактілерін түсіндіруге пайдаланылатын мысалдар мен мәтіндер, көрнекі құралдар мен әдістемелік материалдардың тәрбиелік мәні жоғары болуға тиіс. Тәрбиелік мәні бар материалдарды көркем әдебиеттен, БАҚ құралдарынан және т.б. жинақтап, сұрыптап, білім алушыларға түсіндіру барысында тәрбиелік мәніне ерекше тоқталып отыру керек.

Сабақ кезіндегі оқытушының әлдеқандай болмашы әрекеті, басқаша айтқанда, көңіл күйіндегі алаңдаушылық, қуаныш пен реніш, қобалжу – бәрі байқалып тұрады. Біз педагогтерден әрекеттесудің небір қағидаларын сақтауды талап етпейміз, бірақ біз оларға өздерін болашақта басқаратын психикалық құбылыстардың заңдарын оқып, зерттеңдер және оларды өздерің қалап алған жағдайларда басшылыққа алып, солар бойынша әрекет етіндер демекпіз [4].

Іскерлік – адамның өз мақсат-мүддесін іске асырудағы ерекше, ынталы, саналы, зейінді іс-әрекеті. Ол үшін тынымсыз еңбек, биік мақсат, зейін керек. Білімсіз қандай болса да іскерлік мүмкін емес. Іскерлік – оқытушының сабақты қызықты өткізе білу, қабылдану қабілеті. Қазақ тілі мәселесі бойынша маңызды сұрақтар қою; озат білім берушілердің тәжірибесін пайдалану, оның тиімді, қажетті элементтерін орынды қолдану; өткен сабақта берілген жаңа білімді меңгергендігін тексеру; жаңаша технологияны пайдалануы; үй тапсырмасы және оның түрлерін сұрыптау, даралау жолдарын жүргізе білуі; теория мен практиканы байланыстыра алуы; оқыту және тәрбие беру үдерістерін ұйымдастыруы; пәнаралық байланысты жүзеге асыруы және т.б. іскерлікпен қоса шеберлік болып табылады.

Бұл өмірде біз, бәріміз, әртіспіз, тіпті ұсақ-түйекте де. Оқытушы өз ісінің шебері болуға тиісті, өз ісін, жұмысын, қызметін жақсы көруі керек және осындай

махаббатты білім алушыларға да дарытуы қажет. Оларды білім алушылар осы үшін сыйлап, жақсы көреді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Абай. Қара сөздер. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1992. – 112 б.
- 2 Каптерев П.Ф. Дидактические очерки. Теория образования, – М., 1981. – 86 б.
- 3 Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – А.: Мұрагер, 2005. – 109 б.
- 4 Ушинский К.Д. Человек – как предмет воспитания. – М., 1959. – 156 б.

Резюме

В данной статье анализируется проблема педагогического мастерства преподавателей учебных заведений. Автор дает определение понятиям урокодатель и мастер, а также определяет их различия.

Resume

The author of the article analyzes the problem of pedagogical skills of teachers of educational institutions. The author defines the concepts «urokodatel» and «master», and defines the difference between them.

УДК 378

МОДЕЛИРОВАНИЕ В ФОРМАТЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

И.В. ДЕМЕНТЬЕВА

кандидат педагогических наук,
учитель истории и общественных наук,
ГУ «Гимназия №2» г. Рудный

Аннотация

На современном этапе метод моделирования является одним из актуальных направлений развития педагогической теории и практики. Разнообразие педагогических моделей способствует расширению методического инструментария учителя и позволяет достигать ему большей результативности в педагогической деятельности. Учитель-исследователь, опираясь на концепции ученых и задачи, которые он ставит в процессе педагогического моделирования, может совершенствовать образовательный процесс, вносить в него коррективы, своевременно трансформировать его сообразно социальному запросу общества и образовательным потребностям учащихся. Выделение компонентов модели позволяет разбить ее на блоки, раскрывающие организацию исследуемого процесса и отвечающие за постоянное взаимодействие между его элементами.

Ключевые слова: модель, педагогическое моделирование, структурная и динамическая плоскость моделирования, функциональные, дискретные, непрерывные модели, компоненты модели.

Наиболее значимой характеристикой процесса развития современной педагогической теории и практики в образовательном пространстве Казахстана является открытость инновационным процессам, изменчивость и активное восприятие международного опыта.

В настоящее время приоритетным в работе каждого учителя становится не только формирование у обучающихся актуальных знаний, но и соответствующих практических навыков. В этой связи перед педагогом возникают новые задачи, ранее не являвшиеся принципиально важными: необходимо изменить процесс преподавания так и таким образом, чтобы развивать метакогнитивные способности учеников, стимулировать их потребность в новом знании.

Для осмысленного созидания данного процесса учитель-практик должен стать учителем-исследователем и учителем-фасилитатором. Только при объединении этих тенденций мы можем рассчитывать на продуктивное изменение педагогической практики, способствующее формированию компетентностного знания у учащихся. Подобное усложнение задач вынуждает искать новые пути их решения, выходящие за рамки традиционной методики.

Метод моделирования, как метод научного познания, представленный в работах С.И. Архангельского, Б.С. Гершунского, В.И. Загвязинского, В.А. Штоффа и др., позволяет успешно решать эти задачи без ущерба для качества обученности учеников и учебного процесса в целом.

Философский энциклопедический словарь дает определение модели как аналога конкретного фрагмента природной или социальной реальности, порождения человеческой культуры, концептуально-теоретического образования – оригинала модели [1].

Определение модели по В.А. Штоффу содержит четыре признака:

1) модель – мысленно представленная или материально реализуемая система;

2) она отражает объект исследования;

3) она способна замещать объект;

4) ее изучение дает новую информацию об объекте [2].

Исходя из этого, моделирование может стать чрезвычайно важным в процессе научно-педагогического поиска и теоретического осмысления проблемы трансформации урока традиционного типа в современный урок, отвечающий новым задачам компетентностной педагогики.

Создание модели не только направлено на предварительное детальное рассмотрение различных сторон объекта-оригинала и получение об объекте новой, полезной информации, но разработанная модель также позволяет отобразить, воссоздать объект исследования, с целью осознания особенностей его функционирования и дальнейшей успешной реализации на практике.

Такой подход позволяет синтезировать имеющиеся знания в единую взаимообусловленную структуру и объединить образовательные задачи, стоящие перед педагогом-практиком, методы их решения, в виде сбалансированной системы последовательно встроенных в образовательный процесс элементов и прогнозируемые результаты, к которым стремится учитель.

Педагогическая модель, по мнению Л.Н. Трубиной, может выполнять одновременно несколько разнообразных функций:

- идеального или рабочего образца для управленческого процесса в образовании,

- образца для идеального сравнения, сопоставления, определения правильности избранных форм, средств и методов управления,
- наглядности содержания, организации и развития процесса обучения и познания,
- проверки правильности и полноты теоретических и практических творческих знаний и умений [3].

Вместе с тем, какие конкретно функции будут реализованы посредством той или иной педагогической модели, может быть определено самим ее создателем, учителем-исследователем или группой единомышленников, вносящей изменения в педагогическую практику учебного заведения посредством приемов педагогического моделирования.

Несмотря на всю многозадачность и вариативность этого процесса, представляется очевидным его целесообразность даже в части изучения педагогической практики и ее результативности в каждом конкретном случае.

«Познать объект, – пишет И.Б. Новик, – значит смоделировать его. Моделирование в этом смысле не только охватывает все познание по широте, но исчерпывает его по глубине» [4].

Однако для успешного и результативного применения метода моделирования в практической педагогике недостаточно одного понимания его продуктивности и грамотного целеполагания. Учитель должен уметь правильно алгоритмизировать процесс педагогического моделирования, выделить систему принципов, подлежащих изучению в рамках теории и заложенных в основу педагогической модели; определить средства логического сочетания отдельных единиц знаний и т.д.

Весьма существенным, по мнению А.Н. Дахина, в такой ситуации является отбор признаков для формализации и определения уровня абстрагирования при их описании и характеристике их связей с другими педагогическими и социокультурными феноменами. От того, насколько удачно будут отобраны признаки для моделирования, зависят:

- информативность построенной модели,
- удобство ее пользования,
- ее непротиворечивость другим педагогическим объектам системы,
- механизмы управления ходом учебного процесса через влияние на отдельные ее компоненты [5].

Достичь успешного результата можно опираясь на уже существующие технологии проектирования моделей. Например, немецкий философ А. Хакер выделяет четыре этапа:

- 1) поиск модели на эвристической основе с использованием интуиции исследователя;
- 2) проверка модели понятийным образом;
- 3) проверка модели прагматически;
- 4) включение модели в более общие научные представления [6].

Важно, чтобы процесс создания педагогической модели включал в себя две неразрывно связанные плоскости информационного моделирования:

- а) структурная плоскость моделирования:
 - определение места системы-объекта, его функций и связей в мета-системе, т. е. в системе более высокого иерархического уровня (имеется ввиду образовательный процесс в целом);

- определение оптимальной структуры и свойств компонентов, обеспечивающих эффективное функционирование системы и её развитие;
 - установление связей между этими компонентами.
- б) плоскость динамики:
- взаимодействие системы с окружающим миром, частью которого она является;
 - её изменение во времени – возникновение, или автономизация (из среды и в среде), эволюционирование, порождение себе подобных систем и исчезновение – растворение в среде.

При этом, к структурным компонентам педагогической модели часто относятся воспитательные, образовательные цели, учебная информация, средства педагогической коммуникации, а к функциональным – гносеологический, проектировочный, конструктивный, коммуникативный и организаторский компоненты, отражающие структуру педагогической деятельности [7].

Современная наука предполагает практически неограниченные возможности в сфере педагогического моделирования: различают структурные, функциональные, смешанные типы моделей. В.В. Краевский указывает, что структурные модели, прежде всего, предназначены для отображения структурных свойств объекта, функциональные же – для отображения физических или информационных процессов, протекающих в технологических системах при их функционировании [8].

Кроме того, педагогические модели могут быть теоретическими и формальными. Теоретические модели, в отличие от формальных, строят на основании изучения закономерностей. Формальные же, например, эмпирические, в большинстве случаев более универсальны и справедливы для широких диапазонов изменения параметров.

В.А. Штофф отмечает, что теоретические модели могут быть линейными и нелинейными, а в зависимости от мощности множества значений переменных модели могут быть непрерывными и дискретными. Последние, кстати, встречаются чаще при педагогическом моделировании, их переменные представляют собой дискретные величины, а множество решений – счетно [9].

Различают также модели динамические и статические. Однако следует заметить, что в большинстве случаев проектирования педагогических процессов, являющихся часто протяженными во времени и последовательно-закономерными, используются динамические модели.

При всем разнообразии моделей и новых возможностях, предоставляемых процессом педагогического моделирования, важно учитывать, как уже указывалось, что необходимым условием построения модели является структурирование объекта моделирования (выделение элементов, выбор совокупности свойств, обеспечивающих полноту описания различных сторон изучаемого объекта и построение системы отношений (взаимозависимостей) между выбранными элементами). Учитель-исследователь, работающий над трансформацией своей практики с помощью приемов педагогического моделирования, должен помнить о непререкаемости учета принципов системного подхода, устанавливающего для всех компонентов определенную структуру, свойства, взаимообусловленность и взаимодействие с остальными элементами.

Выделение компонентов педагогической модели позволяет разбить ее на смысловые части, которые обеспечивают возможность более четко представить целенаправленный процесс формирования тех или иных компетентностей учащихся, раскрывают организацию этого процесса, отвечают за постоянное взаимодействие между его элементами. При этом каждый выполняет свои функции: целевой компонент – целеполагающую, содержательный компонент – информационную, организационно-технологический – стимулирующую и ориентационную, диагностико-результативный – регулятивную функции и другие. Создание модели не только направлено на

предварительное детальное рассмотрение различных сторон объекта-оригинала и получение об объекте новой, полезной информации, но разработанная модель также позволяет отобразить, воссоздать объект исследования, с целью осознания особенностей его функционирования и дальнейшей успешной реализации на практике.

Следует учесть, что названные функции далеко не исчерпывают возможности и потенциал педагогического моделирования. Практика показывает, что некоторые модели можно охарактеризовать как инструментально-рефлексивные, так как с их помощью, с одной стороны, можно подготовить средства исполнения и обучить преподавателей работе с педагогическими инструментами; а с другой, создать механизмы обратной связи и способы корректировки возможных отклонений от планируемых результатов [10]. Это создает новые возможности на базе модели анализировать и прогнозировать не только предполагаемую результативность тех или иных образовательных действий, но и, что гораздо важнее, вовремя скорректировать педагогический процесс, сделав его более последовательным, системным, логически и научно обусловленным, методически выверенным.

Еще одним неоспоримым аргументом в пользу применения моделирования является тот факт, что этот метод обеспечивает комплексное изучение любой исследуемой проблемы, связанной с улучшением школьной практики, носит вероятностный характер, обладает гибкостью, универсальностью и имеет потенциал для совершенствования и эволюционирования, а так же динамику, свойственную системам, связанным с окружающим миром, частью которого они являются.

Отвечая вызовам современного общества, отечественная педагогика в настоящий момент не может руководствоваться лишь традиционной педагогической практикой. Необходимы новые, современные технологии и методики, в большей степени соответствующие сущности навыков, востребованных в XXI веке. Педагогическое моделирование становится чрезвычайно важной технологией в процессе научно-педагогического поиска и теоретического осмысления проблем, возникающих в связи с новыми потребностями, ведь одно из основных его достоинств состоит, по мнению Б.А. Глинского, «в том, что оно позволяет изучать системы, еще не существующие в действительности, системы, которые еще должны быть созданы» [11].

Список литературы:

1. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энци., 1988. – 815 с.
2. Штофф, В.А. Моделирование и философия / В.А. Штофф. – М – Л. «Наука», 1996. – 30 с.
3. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога // Педагогика / В.Н. Введенский. – 2003. – №10. – С. 51–55.
4. Новик И.Б. О моделировании сложных систем / И.Б. Новик. – М.: Мысль, 1965. – С. 18–19.5.
5. Дахин А.Н. Моделирование в педагогике. Попытка осмысления / А.Н. Дахин. – М., 2007. – С. 10.
6. Alexander R. (2004). Towards dialogic teaching: rethinking classroom talk [Преподавание диалогической речи: переосмысление бесед в классе]. Cambridge: Dialogos UK.
7. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление / В.Г. Афанасьев. – М.: ИПЛ, 1981. – 432 с.
8. Краевский В.В. Дидактические основания конструирования процесса обучения // Новые исследования в педагогических науках / В.В. Краевский. – 1986. – № 1 (47). – С. 36–40.
9. Штофф, В.А. Моделирование и философия / В.А. Штофф. – М – Л. «Наука», 1996. – 30 с.
10. Дахин А.Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и неопределенность // Вопросы Интернет-образования / А.Н. Дахин. – 2002. – № 6.

11. Глинский Б.А. Моделирование как метод научного исследования (Гносеологический анализ) / Б.А. Глинский. – М.: Изд-во московского университета, 1965. – 248 с.

Түйін

Қазіргі кезеңде модельдеу әдісі педагогикалық теория мен практика дамуының өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Педагогикалық модельдердің алуан түрлілігі мұғалімнің әдістемелік амалдарын кеңейтуге ықпал етеді және оның үлкен нәтижелерге жетуіне жол ашады. Модельдің компоненттерін анықтау оны зерттелудегі үдерісті ұйымдастыруды ашатын және оның элементтерінің аралығындағы тұрақты өзара әрекеттестікке жауап беретін блоктарға бөлуге мүмкіндік береді.

Resume

At the current stage the method of modeling is one of the actual directions of developing pedagogical theory and practice. The wide variety of pedagogical models contributes to the expansion of methodical tools of the teacher and allows to achieve better effectiveness. Herewith the teacher-researcher, drawing on the scientific conceptions and objectives formulated during the process of pedagogical modeling defines by himself foreground approaches to create the model. The excretion of the components of the model allows to subdivide it into units demonstrating the organization of the process and responsible for the permanent interaction between all its elements.

УДК 37.022

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ДЕЛОВЫХ КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Т.К. МУСАЛИМОВ

доктор педагогических наук,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилев

Д.Б. БАЙЖУМАНОВА

магистрант университета «Туран-Астана»,
г. Астана

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности и достоинства эффективного метода case-study в образовательном процессе.

Ключевые слова: развитие профессионально - деловых качеств, метод casestudy, интерактивные методы обучения

В современных условиях знание иностранного языка становится одним из важных требований. Сегодня существенно меняются требования к уровню владения специалистами неязыковых профессий иностранным языком. Первостепенное значение приобретают знание языка профессии, практические навыки, предполагающие владение иностранным языком делового общения в устной и письменной речи, умение использовать его в своей профессиональной деятельности.

Основная задача высшего образования заключается в развитии профессионально-деловых качеств студента к саморазвитию, самообразованию, инновационной деятельности. Современное общество требует конкурентоспособных специалистов, которые не просто владеют базовым английским языком, но способны общаться на профессионально-ориентированном английском языке по своей специальности. В наш век

- век глобализации экономики, интеграции политической, культурной жизни. Следовательно, основной задачей преподавателей экономических дисциплин является поиск, исследование и применение актуальных методов преподавания английского языка.

Процесс обучения студентов профессионально-ориентированному английскому языку для экономических специальностей носит сложную, многокомпонентную основу, во-первых, происходит дальнейшее совершенствование языковых навыков в процессе обсуждения каких-либо экономических явлений, во-вторых, совершенствуются и формируются новые профессионально-деловые знания и навыки. Так как английский язык для профессионально-ориентированных целей выступает в данном процессе в качестве инструмента, то есть средства коммуникации, то эффективность усвоения речевых навыков оптимизируется. То, что акцент усвоения речевых навыков перемещён на усвоение экономических понятий и практик, объясняется стремлением обеспечить более высокую мотивацию студентов на занятиях и в результате достичь оптимизации процесса обучения, то есть оптимизации развития профессионально-деловых качеств личности студентов [1].

Одним из наиболее известных и широко применяемых является метод анализа ситуаций, или метод case study. Кейс-стади (от англ. case study, другие термины — «ситуационная методика обучения», «кейс метод») — это активное обучение через изучение кейсов, или ситуаций. Кейс (от англ. case — случай) — специально подготовленный учебный материал, содержащий письменное описание ситуации, заимствованной из реальной практики. Актуальность его использования в современном образовании обусловлена ориентацией системы обучения на формирование умений и навыков аналитической мыслительной деятельности, на развитие способностей к самообучению и самостоятельной переработке информации. Метод case study органично вписывается в педагогическую среду, ориентированного «на развитие профессионально-деловых качеств личности студентов и закрепление в его профессиональном сознании установок на поиск инноваций, анализ проблем и вариантов деятельности» [2]. Данный метод преподавания английского языка характеризуется комплексностью, интегративностью и многоуровневостью. Комплексность метода заключается в том, что case study в своей сути имеет прямое отношение к экономическим предметам, риторике и этике делового общения, теории речевой коммуникации. При этом наблюдается активизация межпредметных связей, что в свою очередь делает образование студентов более емким. Интегративность отражается в том, что данный метод имеет своей целью развить у студентов как коммуникативные, так и профессиональные навыки. Многоуровневость характеризуется тем, что в рамках одного и того же кейса можно применять различные подходы для формирования межкультурной коммуникативной компетенции и для развития профессионально-деловых качеств личности студентов .

Цель метода case study заключается в том, чтобы совместными усилиями группы студентов проанализировать ситуацию (case), возникающую при конкретном положении дел и выработать практическое решение. Окончание процесса состоит в групповой оценке предложенных алгоритмов и выбор лучшего в контексте поставленной проблемы. Метод case study предназначен для совершенствования навыков и получения опыта в следующих областях: выявление, отбор и решение проблем; работа с информацией — осмысление значения деталей, описанных в ситуации; анализ и синтез информации и аргументов; работа с предположениями и заключениями; оценка альтернатив; принятие решений;

навыки групповой работы. Отличительной особенностью метода case study является создание проблемной ситуации на основе фактов из реальной жизни.

Как отмечает Х.Е. Майхнер, при преимущественно пассивном восприятии информации обучаемые сохраняют в памяти: 10 % прочитанного; 20 % услышанного; 30 % увиденного; 50 % услышанного и увиденного. В то же время при активном восприятии информации удерживается в памяти 80 % того, что говорили сами; 90 % того, что делали сами [3].

Применение метода case study не только формирует иноязычные навыки говорения, письма, аудирования и др., но так же активизирует развитие профессиональных навыков, таких как аннотирование и реферирование информации, составление пресс-релизов, написание деловых писем, служебных записок, отчетов, ведение переговоров и организацию деловых визитов, конференций и презентаций, наконец, студенты приобретают навыки делового общения и работы в команде, навыки социализации и коммуникации в профессиональной среде, а также навыки мотивирования других и самостоятельного принятия решений.

Для того чтобы учебный процесс на основе case - методик был эффективным, необходимы два условия: хороший кейс и определенная методика его использования в учебном процессе. В ходе разбора ситуаций обучающиеся учатся действовать в «команде», проводить анализ и принимать решения. Идеи метода case-study (метода ситуационного обучения) достаточно просты [4]:

1. Метод предназначен для получения знаний по дисциплинам, истина в которых плюралистична, т.е. нет однозначного ответа на поставленный вопрос, а есть несколько ответов, которые могут соперничать по степени истинности; задача преподавания при этом сразу отклоняется от классической схемы и ориентирована на получение не единственной, а многих истин и ориентацию в их проблемном поле.

2. Акцент обучения переносится не на овладение готовым знанием, а на его выработку, на сотворчество студента и преподавателя; отсюда принципиальное отличие метода casestudy от традиционных методик — демократия в процессе получения знания, когда студент по сути дела равноправен с другими студентами и преподавателем в процессе обсуждения проблемы.

3. Результатом применения метода являются не только знания, но и навыки профессиональной деятельности.

4. Несомненным достоинством метода кейсов является не только получение знаний и формирование практических навыков, но и развитие системы ценностей студентов, профессиональных позиций, жизненных установок, своеобразного профессионального мироощущения.

Casestudy - это метод, позволяющий применить теоретические знания к решению практических задач. Метод способствует развитию у студентов самостоятельного мышления, умения выслушивать и учитывать альтернативную точку зрения, аргументированно высказать свою. С помощью этого метода студенты имеют возможность проявить и усовершенствовать аналитические и оценочные навыки, научиться работать в команде, находить наиболее рациональное решение поставленной проблемы.

Будучи интерактивным методом обучения, метод casestudy завоевывает позитивное отношение со стороны студентов, обеспечивая освоение теоретических положений и овладение практическим использованием материала; он воздействует на профессионализацию студентов, способствует их взрослению, формирует интерес и позитивную мотивацию по отношению к учебе. Одновременно метод casestudy выступает и как образ мышления преподавателя, его особая парадигма, позволяющая по-иному думать

и действовать, обновлять свой творческий потенциал. Case - пример, взятый из реального бизнеса, представляет собой не просто правдивое описание событий, а единый информационный комплекс, позволяющий понять ситуацию.

Хороший кейс должен удовлетворять следующим требованиям: соответствовать четко поставленной цели создания; иметь соответствующий уровень трудности; иллюстрировать несколько аспектов экономической жизни; не устаревать слишком быстро; быть актуальным на сегодняшний день; иллюстрировать типичные ситуации; развивать аналитическое мышление; провоцировать дискуссию; иметь несколько решений. Предполагается, что в бизнесе не существует однозначно правильных решений. Суть обучения методом case-study состоит в том, что каждый предлагает варианты, исходя из имеющихся у него знаний, практического опыта и интуиции[5].

Метод case-study концентрирует в себе значительные достижения технологии «создания успеха». В нем предусматривается деятельность по активизации студентов, стимулирование их успеха, подчеркивание достижений обучаемых. Именно достижение успеха выступает одной из главных движущих сил метода, формирования устойчивой позитивной мотивации, наращивание познавательной активности.

Применяя метод case-study, можно использовать все виды оценок: текущую, промежуточную и итоговую. Текущая оценка помогает руководить процессом обсуждения кейса; промежуточная оценка позволяет фиксировать продвижение студента по пути решения кейса; конечная — подводит итог успехам студента в анализе кейса и овладении дисциплиной. При оценке работы групп (подгрупп) в открытой дискуссии может быть использовано публичное оперативное оценивание текущей работы группы (подгруппы), которое стимулирует соревновательность. Следует подчеркнуть, что оценочное творчество преподавателя должно носить обоснованный характер. Студент должен понимать не только правила разбора кейса, но и систему его оценивания преподавателем, последнее требует обязательного ее разъяснения до начала работы над кейсом. Преподавателю не следует забывать о воспитательном эффекте оценки, обусловленном не только открытостью, понятностью для студента системы оценивания, но и ее справедливостью [6].

Деятельность преподавателя при использовании метода case-study включает в себя две фазы [6]: первая фаза представляет собой сложную внеаудиторную творческую работу по созданию кейса и вопросов для его анализа, состоящую из научно-исследовательской, конструирующей и методической частей. Особого внимания заслуживает разработка методического обеспечения самостоятельной работы студентов по анализу кейса и подготовке к обсуждению, а также методического обеспечения предстоящего занятия по его разбору. Вторая фаза включает в себя деятельность преподавателя в аудитории при обсуждении кейса, где он выступает со вступительным и заключительным словом, организует дискуссию или презентацию, поддерживает деловой настрой в аудитории, оценивает вклад студентов в анализ ситуации.

Процесс оптимизации формирования профессиональных навыков является важнейшей задачей высших учебных заведений, так как в условиях экономического развития нашей страны только выпускники, способные пройти многочисленные собеседования и продемонстрировать наличие определенных профессиональных навыков, имеют шанс на трудоустройство.

Обобщая отмеченные выше особенности методики кейсов можно заключить следующее.

1. Методика кейсов отвечает основным педагогическим подходам развития профессионально-деловых качеств. Данный метод практически реализует требования

лично-деятельностного подхода. Обеспечивая смысловое отношение студентов, достижение ими понимания сути изучаемых процессов, он обеспечивает аксиологический и герменевтический подходы. Стимулируя механизмы самоорганизации, самоорганизации учебных усилий и разностороннего, познания, метод кейсов воплощает синергетический подход в обучении. Будучи диалогическим по форме и задачным по содержанию, данный метод служит проводником диалогического и задачно- ситуативного подходов. Обучая владению целостной процедурой решения профессиональных проблем, метод кейсов реализует компетентностный подход в вузовской подготовке

2. Методика кейсов как инновационная по своему характеру является мощным инструментом в обучении практическим навыкам будущего специалиста. Успешное использование указанной методики возможно только в том случае, если она носит познавательный характер, то есть, во-первых, при наличии соответствующего информационного поля (тематики), профессионально интересного для студентов, во-вторых, при наличии мотивации студентов, которая стимулирует их творческую активность.

3. Аккумулируя в себе преимущества интерактивных форм обучения, методика кейсов способствует реализации современных идей и задач подготовки специалиста не только в области управления, но и во многих других профессиональных областях.

4. В профессионально-личностном плане роль обучающей методики кейсов направлена на развитие наиболее ценных навыков будущего специалиста, таких как, способность к проведению анализа, диагностике проблем, принятию решений и их продвижению. А в плане профессионального общения она направлена на формирование коммуникативных умений: на умение чётко формулировать и высказывать свою позицию, на умение дискутировать, воспринимать и оценивать информацию, поступающую в вербальной и невербальной форме.

Таким образом, познавательно-интерактивная обучающая технология, направленная на оптимизацию процесса формирования профессионально- деловых качеств личности студентов, основывается на методике кейсов.

Список литературы

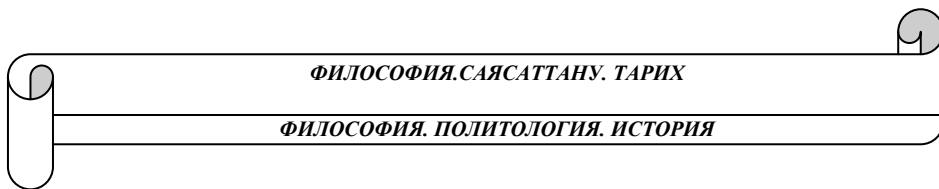
1. Гончарова М.В. Методика анализа ситуаций как средство активизации обучения иноязычному профессиональному общению// Интенсивное обучение иностранным языкам. Метод активизации: актуальные проблемы развития. - М.: Научно-образовательный центр «Школа Китайгородской», 2004. -с.63.
2. Колесник Н. П. Кейс-стади в интерактивном обучении педагогике /Методические рекомендации – в 2-х частях /41 – СПб НП «Стратегия будущего», 2006- с.76.
3. Майхнера, Х.Е. Корпоративные тренинги / Х.Е. Майхнер. – М.: ЮНИТИ, 2002- с.112.
4. Долгоруков А.М. Case study как способ понимания // Практическое руководство для тьютера системы Открытого образования на основе дистанционных технологий. М.: Центр интенсивных технологий образования, 2002- с.93.
5. Козина, И. Case study: некоторые методические проблемы /И.Козина // Рубеж. – 1997- с.71.
6. Фейнгенберг И.М. Проблемные ситуации и развитие активности личности. - М.: Знание, 1981- с.102.

Түйін

Мақалада жаңа және тиімді case- study әдісінің оқыту үдерісінде қолданылуы қарастырылған.

Resume

The author of the article considers the use of a new and effective case-study method in teaching the English language.

УДК 930 (=512.122)

М.Ж. АБДИРОВ

доктор исторических наук, профессор,
Университет международного бизнеса
г. Алматы

**МЕГАЦИКЛЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ: 550-ЛЕТИЕ КАЗАХСКОГО
ХАНСТВА И 770-ЛЕТИЕ ПЕРВОГО УПОМИНАНИЯ НАРОДА «ҚАЗАҚ»
В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ**

Аннотация

В статье сквозь призму крупных мегациклов отечественной истории рассматриваются проблемы возникновения государственности казахского народа. Показана роль ханов Керей и Жаныбека в образовании первого национального государства казахов.

Ключевые слова: мегациклы, история, казахи, ханство, Керей, Жаныбек, территория, племена, границы, независимость, вызовы, угрозы, безопасность.

Обращение летом минувшего года Президента Н.А. Назарбаева к вопросам национальной истории и объявленное им предстоящее празднование 550-летия образования Казахского ханства заставило ученых еще раз задуматься о более глубоких истоках зарождения национальной государственности, вообще об истории государственности на территории современного государства [1].

Ведь 1465 год – не только время появления на карте Евразии еще одного государства на обломках Золотой Орды (как Астраханского, Казанского, Крымского или Сибирского ханств, а также Ногайской Орды, которые исчезли с карты мира). А точка отсчета начала жизни первого в истории национального государства казахов, государства, носившего название нашего народа – Казахское ханство, которое, в отличие от вышеперечисленных, существует до сих пор. Но если история этого государства составляет всего 550 лет, то государственность ныне исчезнувших народов на нашей земле, по крайней мере, насчитывает не менее 2500 лет.

Так, сегодня ученые называют более 20 различных племенных союзов и государств (от саков, гуннов, усуней и кангюев до тюркских государств раннего и позднего средневековья), существовавших на территории Казахстана с VII в. до н.э. и до середины XV в., т.е. до образования Казахского ханства. Вряд ли многие из них можно отнести к непосредственным предшественникам казахского государства, тем не менее традиции государственности на нашей земле никогда не прерывались.

Во II тысячелетии нашей эры наши предки пережили два крупных мегацикла своей истории, которые привели в итоге к появлению новых государственных образований – Казахского ханства, Казахской АССР, Казахской ССР и Республики Казахстан, в названии которых упоминается один и тот же народ – казахи.

Первый мегацикл – в начале XIII вв. Дешт-и Кыпчак вошел в состав Монгольской империи Чингиз-хана, затем стал наследственным улусом его старшего сына Жошы-хана и его потомков. Средневековый историк Джузджани писал, что когда Жошы-хан «увидел воздух и воду Кыпчакской степи, то он нашел, что во всем мире не может быть земли, приятнее этой, воздуха, лучше этого, воды, слаще этой, лугов и пастбищ, обширнее этих».

Многочисленные восточно-кыпчакские племена канглы, ассов, кимеков, огузов (уз и таг), куманов (куманлу, бурджоглу и джортан), собственно кыпчакские (ель-борили, токсоба, иетиоба, дуртоба, уран, тюргеши, карлуки, каи, чигили), различные этносоциальные группировки под общим названием «казак» постепенно смешивались с переместившимися из Центральной Азии еще до Чингиз-хана тюрко-монгольскими племенами найманов, керейтов, меркитов и джалаилов. Затем с пришедшими вместе с Жошы-ханом барласами, бааринами, кунгратами, кыятами, мангытами, татарами и другими этническими группами. Общее число монголов, оставшихся здесь после завоевания новой территории, было относительно невелико и они постепенно растворились в массе местного, более древнего кыпчако-огузского населения.

Позже эти интегрированные племенные объединения вошли в состав новых постмонгольских государственных объединений – Улуса Жошы, Улуса Орда-Еджена, Улуса Шайбана, Улуса Тука-Тимура, Ак Орды, Кок Орды, Ногайской Орды, ханства Абулхайра и других, созданных разными династийными линиями чингизидов и нечингизидов [2].

Все они имели одинаковый этнический состав и состояли из таких крупных племен, как аргын, кыпчак, найман, канглы, катаган, конрат, карлук, уйсин, керей, мангыт, кыят, кошчи, чимбай, кенегес, дурман, курлаут, тангут, кытай, маджар и других. Взаимная консолидация этих племен шла в направлении образования новой, более крупной тюркской народности, складывавшейся на базе тюркоязычного населения Восточного Дешт-и Кыпчака, преобладавшего на этой территории еще с VI в. и вобравшего в себя потомков более древних ираноязычных европеоидов и монголоидов гуннской эпохи.

В отношении всего населения Казахстана в источниках того времени наряду с наименованием «казак/казах», упоминаются и другие понятия: «узбек», «узбек-казак», «могул», «ногай» и «мангыт», имевшие собирательное (не родоплеменное) значение и обозначающие соответствующие этнополитические общности [3].

В середине XV в. потомки старшего сына Жошы-хана Орда-Еджена и его правнука Урус-хана султаны Керей и Жаныбек с подвластными им родами и племенами, воспользовавшись поражением своего временного сюзерена правителя кочевых узбеков Абулхайра от предводителя ойратов (калмаков) Уз-Тимура-тайши в 1457 г. и начавшейся затем смутой, в 1458-1459 гг., откочевали из Северного Приаралья, долины реки Ирғиз, присырдарьинских оазисов и предгорий Каратау на юго-восток, в Западное Жетысу, где поселились с разрешения хана Могулистана Есен Буга-хана, в Чу-Таласской долине, в местности Козыбасы [4].

Прибывшие, в своей основной массе представители кыпчакских родов и племен, в степном общественном мнении того времени получили привычное название «узбек-казаки» или «казахи», как отколовшаяся от материнского этноса «узбеков» его небольшая часть «казаков/казахов». В Жетысу их гостеприимно встретили местные, родственные

тюркоязычные племена аргинуд (позже известны как аргыны), арлаты, дулаты, уйсунни, канглы, керей, джалаиры и другие, известные под общим именем «могулы».

Обосновавшись на новом месте и значительно усилившись за счет новых волн мигрантов (численность населения нового улуса выросла до 200 тыс. чел.), они, после смерти Есен Буги в 1462 г. и начала междоусобиц в Могулистане, провозгласили, согласно сведениям Мирзы Мухаммеда Хайдара Дулати, в 1465/1466 г. создание нового государства, которое по имени народа получило позже название Казахское ханство, а страна – Казахстан [5].

1465/1466 г. - единственная зафиксированная в письменном источнике Мухаммед Хайдаром Дулати (правда, через 100 лет) дата образования самостоятельного Казахского ханства. И поскольку для верификации этой даты нет других письменных источников, приходится опираться именно на эту дату как время появления независимого Казахского ханства. Известный исследователь данной проблемы К.А.Пищулина еще в 1977 г. считала вполне приемлемой датой образования Казахского ханства 1465/1466 г., так как сложившаяся в тот момент политическая ситуация в Могулистане способствовала укреплению самостоятельной власти казахских ханов и созданию здесь нового государственного объединения.

Первым правителем казахов традиционно считается Керей как старший по возрасту, вторым – Жаныбек (настоящее имя – Абу Саид). Согласно старинным легендам, правителей нового государства избирали ханами и поднимали к небу на белой кошме у подножия горы Хантау к западу от озера Балхаш. Место захоронения первых казахских ханов Керей и Жаныбека точно неизвестно. Некоторые авторы полагают, что их могилы находятся в местности «Хан мазары» в Созаке.

Независимое государство нового народа более или менее благополучно существовало более трех веков, и в силу различных исторических обстоятельств в первой половине XVIII в. было подчинено царизмом и постепенно вошло в состав наследницы Монгольской империи Чингиз-хана и его преемников, новой евразийской империи - Российской.

Таким образом, первый мегацикл казахской истории связан с потерей независимости нашими предками восточными кыпчаками в результате монгольского завоевания, превращением в один из рядовых уделов Монгольской империи. Затем обретением государственной независимости в результате распада Золотой Орды и самостоятельным существованием в качестве равноправного субъекта региональной политики в XV- начале XVIII вв. Заканчивается первый мегацикл казахской истории новой потерей государственной независимости и превращением в одну из многих восточных колоний царской Российской империи с сырьевой экономикой и кочевым разнородным населением.

Первый мегацикл казахской истории включает в себя два коротких (относительно, конечно) исторических цикла. Первый – включение наших предков-кыпчаков в состав Великой Монгольской империи Чингиз-хана и его преемников, Золотой Орды и других постмонгольских государственных образований (середина XIII– середина XV вв.). Второй исторический цикл – время образования суверенного Казахского ханства и формирование его народа на новой этнической основе (середина XV-первая треть XVIII вв.).

За населением этого государства окончательно закрепляется собирательный этноним «казак/казах», впервые появившийся в степном регионе Восточного Дешт-и Кыпчака еще в домонгольскую эпоху, видимо, уже в XI в. Впервые термин «казак» в

письменном источнике упоминается в арабо-кыпчакском словаре, составленном в Египте в 1245 г.

Поэтому в 2015 г., наряду с 550-летием образования Казахского ханства, мы также должны отмечать 770-летие первого упоминания в историческом документе слова «казах», имевшего тогда еще не этническое, а социальное значение: в смысле свободного, вольного человека, храбреца, удальца и т.п.

В период независимого Казахского ханства 1465/1466-1731 гг. (т.е. 285 лет) окончательно формируется его территория (значительно шире нынешней), определяются границы с сопредельными государствами (Русским государством, Сибирским ханством, Могулистаном и Узбекским ханством), складываются общий хозяйственно-экономический уклад из двух составляющих – кочевой и оседло-земледельческой культур, а также язык, духовная культура, традиции, обычаи и верования. В стране насчитывается около 30 крупных городов, располагавшихся на старинных караванных дорогах. Население выросло до нескольких миллионов человек.

Формируется единая нормативно-законодательная база, вырабатываются три известных нам политико-правовых документов: XVI в. - «Қасым ханның қасқа жолы» («Праведные законы хана Касыма»), XVII в. - «Есім ханның ескі жолы» («Старые законы хана Есима») и XVIII в. - знаменитые «Жеті жарғы» («Семь установлений») хана Тауке, которого русский историк А.И.Левшин назвал «казахским Ликургом» (Ликург – легендарный древнегреческий законодатель, живший в VIII в. до н.э.).

Суверенное Казахское ханство являлось активным субъектом региональных политических и экономических отношений, казахская дипломатия многое делала для укрепления международного статуса государства. В итоге казахи стали народом, известным не только в Азии, но и в Европе. Так, в 1549 г. на Западе была опубликована книга австрийского дипломата, посла Священной Римской империи, барона Сигизмунда Герберштейна «Записки о Московии». Описывая Казанское царство, он пишет: «с северо-востока с ними граничат татары, зовущиеся шейбанскими (Schibanski) и кайсацкими (Kosatski). За Казанью... живут татары, зовущиеся тюменскими (Tumenski), шейбанскими и кайсацкими» [6].

В 1594 г. ханом Тауекелем в Москву к царю Федору Годунову был отправлен первый казахский посол Кул-Мухаммед. А в 1595 г. прибыло ответное русское посольство во главе с Вельямином Степановым. Таким образом, казахско-русским дипломатическим отношениям в 2014-2015 гг. исполнилось уже 420 лет.

История ханской власти в Казахстане насчитывает почти 400 лет и правила страной в это время примерно 40 ханов. Среди них выделяются такие правители, как первые ханы-основатели Казахского государства Керей и Жаныбек, а также Касым, Хак-Назар, Тауекель, Ер Есим, Салкам Жангир, Аз Тауке, Абулхаир, Абылай, Жангир Букеев и последний казахский хан Кенесары Касымов – «Митридат казахской степи», по определению российского ученого-географа П.П.Семенова-Тянь-Шаньского.

Второй мегацикл казахской истории связан с историей Российской империи и ее наследницы – Советского Союза (СССР). Он охватывает период с 1731 по 1991 гг., то есть 260 лет. Этот мегацикл состоит из двух исторических циклов: первый (длительный) – 1731-1917 гг., когда Казахстан пребывал в составе царской России и второй (короткий) – 1920-1991 гг., когда наша страна в качестве Казахской АССР входила первоначально в состав РСФСР (1920-1936 гг.), а затем в качестве полноправной союзной республики - Казахской ССР уже непосредственно в состав СССР (1937-1991 гг.).

Второй мегацикл нашей истории тесно связан с судьбой России (царской и советской). Находясь в составе мощной евразийской империи и одной из сверхдержав в годы «холодной войны», наш народ в XX в. пережил голодомор, потерю половины коренного населения, копил силы, развивал экономику, науку, образование и культуру, перешел к оседлости, строил города, фабрики, заводы и железные дороги, сохранял язык и религию, формировал национальную интеллигенцию, собирал свои земли, писал свою историю, постепенно расправлял плечи и готовился встать с колен, чтобы когда-нибудь снова обрести свободу и суверенитет на своей исконной исторической территории.

Таким образом, в прошлой истории казахского народа наблюдается циклическая смена независимости и зависимости наших предков: свобода восточных кыпчаков – их покорение монгольскими захватчиками – обретение государственной независимости при ханах Керее и Жаныбеке – затем снова утрата свободы и превращение в колонию Российской империи, после краха которой Казахстан на правах автономной и союзной республик входит вначале в состав РСФСР, а затем – СССР. Последний период, на наш взгляд, несмотря на все исторические перипетии, далеко не самый худший в нашей многовековой истории, который и подготовил необходимые материальные и духовные предпосылки для будущей свободы и независимости.

Третий мегацикл казахской истории начинается с 1991 г., после распада СССР, завершения второго большого цикла национальной истории и начала очередного исторического цикла. Таким образом, казахский народ во второй раз в прошлом тысячелетии (после 1465/1466 г.) обрел государственную независимость. Сегодня ей всего 24 года, по международным стандартам – это лишь короткий миг истории.

В то время как наш северный сосед – Россия непрерывно существует уже свыше 1000 лет, а восточный сосед Китай уже 5000 лет живет в пространстве вселенной. У обоих в истории – мощные империи, агрессивная внешняя политика, территориальные расширения, аннексии, завоевание и покорение соседних государств.

Так, из истории известно, что китайцы восемь раз (в конце II в. до н.э., в VIII и XVIII вв. н.э.) вторгались в юго-восточные и восточные районы Казахстана. О вхождении северо-западных казахских земель в состав Российской империи и последующем завоевании остальной части территории Казахстана Россией в XVIII-XIX вв. известно достаточно хорошо. Как и о 300 народных восстаниях против царской колониальной политики.

И сегодня Россия – первая по территории, вторая ракетно-ядерная и восьмая экономическая держава мира, а Китай – первая по численности населения, вторая экономическая держава мира и третья по ракетно-ядерному потенциалу. Казахстанско-российская граница – самая протяженная сухопутная граница в мире – 7512 км., казахстанско-китайская граница – 1782 км. [7].

Таким образом, общая протяженность границ Казахстана только с двумя великими державами Евразии составляет почти 9 тыс. км. Это, наверное, должно побудить задуматься критиков многовекторной внешней политики нашей страны.

На юге простирается безбрежный и набирающий грозную силу нестабильный и непредсказуемый исламский мир, охваченный перманентными войнами, межцивилизационными, межконфессиональными и внутриконтинентальными конфликтами, «цветными революциями», приводящими к еще большему хаосу и беспорядку в мировой и региональной политике.

Вот таких вечных соседей дали нам история и география в начале нашей долгожданной независимости. Такая геополитика и диктует нам, соответственно, нашу

многовекторную внешнюю политику. Такую политику впервые изобрел хан Абылай (1771-1781 гг.), придерживавшийся политики добрососедских отношений как с Россией, так и с Китаем, сохраняя при этом суверенитет своего государства от посягательств агрессивных соседей.

Говоря о многовекторной политике, нельзя не сказать об отношениях Казахстана и России. Как показывает история, наш общий путь идет из глубин веков в даль веков. Казахстан сегодня – это территория многовекового кросскультурного взаимодействия двух культурно-исторических потоков: местного (казахского) и пришлого европейского (в основном, славянского), их взаимопритяжения, взаимовлияния и взаимообогащения. Это является реальностью нашего времени, независимо от чьих-то субъективных желаний и сохранится еще очень долгое время, а, может быть, и навсегда.

У России особенный путь исторического развития, еще в XV в. выдвинув концепцию «Москва – Третий Рим», она всегда колебалась между Востоком и Западом, Европой и Азией, демократией и диктатурой, прогрессом и стагнацией, войной и миром, агрессией и обороной. Как писал русский мыслитель П.Я.Чаадаев, «у России европейская голова и огромное азиатское туловище».

Россия в своей истории всегда или воевала, или готовилась к войне, или, надрываясь, поднимала после войны страну. Поэтому у русского народа на генетическом уровне сформировались милитаристская психология и синдром «осажденной крепости», когда многочисленные враги только и думают о том, как бы уничтожить «Святую Русь». Не зря поэт Федор Тютчев утверждал: «Умом Россию не понять...».

Поэтому к нынешней России нужно относиться без предубеждения, с пониманием ее вынужденной (оборонительной) внешней политики, как к одной из двух ядерных сверхдержав, гаранта равновесия и баланса сил на планете. За спиной России тысячелетняя история, и она всегда проводила самостоятельную внешнюю политику.

Но при этом не нужно опасаться некоего возрождения Российской империи или СССР. Прав писатель Чингиз Абдуллаев, говоривший: «У того, кто не сожалеет о развале Советского Союза, нет сердца. А у того, кто хочет возродить его в прежней форме, нет головы». Эмоции здесь вполне понятны и уместны. Как сказал один российский политик, мы сами виноваты, что такую уникальную страну, как СССР, «спустили в унитаз».

Только такая великая и обширная страна, как Россия, может одновременно граничить на востоке с Японией, а на западе – с Финляндией, являясь «северным мостом» между Европой и Азией, «Хартлендом» мировой геополитики. Одного этого достаточно, чтобы понять, что такое Россия, откуда она начинается и где заканчивается. Нет сомнения, что несмотря на торговые санкции, экономические кризисы и жёсткую критику Запада, роль России в мировой политике будет теперь только возрастать.

Остается добавить, что воссоединение Крыма с Россией вызвало всеобщее ликование и взрыв патриотических чувств народа, его одобрили 88% россиян. Как отметил экс-премьер-министр РФ Е.М.Примаков: «Такого взрывного патриотизма не было со времен Победы в Великой Отечественной войне и полета первого человека в космос». А 55% россиян уже заявили, что они хотели бы видеть В.В.Путина на посту Президента России и после выборов 2018 г. Американский журнал Forbes назвал В.В.Путина «новым Наполеоном», а украинский кризис – его «Аустерлицем от дипломатии». Хотя в этом сравнении немало исторического преувеличения.

Естественно, что совсем иная реакция на Западе. Британский политический обозреватель Питер Хитченс, лауреат премии Оруэлла за объективное освещение событий за рубежом, так прокомментировал это явление: «Сегодня, похоже, меня окружают люди,

активно жаждущие войны с Россией – войны, в которой проиграть могут все. Видимо, в Вашингтоне, Брюсселе, Лондоне... и Саудовской Аравии разыгрался настоящий аппетит на конфронтацию с Россией. Падение рубля, вызванное загадочным снижением мировых цен на нефть, вызвало за рубежом самодовольную радость. Но понимаем ли мы, что творим? Глупые, плохо информированные люди сегодня любят сравнивать господина Путина с Гитлером. Я предупреждаю их..., что если нам как-то удастся сбросить Путина... мы можем узнать, каков он, настоящий русский Гитлер. И что война в Европе – что угодно, но не развлечение» [8].

Мудрый немецкий канцлер Бисмарк, бывший в 1859-1862 гг. послом Пруссии в Санкт-Петербурге, отмечал главную черту национального характера народа: «Русские медленно запрягают, но едут быстро и далеко». Хотелось бы надеяться, что эту фразу хорошо помнят некоторые горячие головы на Западе.

Действительно, если США и НАТО, невзирая на нормы международного права, могут воевать в Афганистане, Ираке, Ливии, Сирии и Югославии, то почему Россия для защиты своих геополитических, экономических и стратегических интересов не может воевать на постсоветском пространстве, например, с союзниками Запада - Грузией или Украиной? Особенно, если во главе России такой политик, к которому сегодня трудно найти какое-либо правильное определение, как В.В.Путин.

Судя по его поведению в дни украинского кризиса, он хорошо знаком с трудами мыслителей прошлого, в частности итальянца Никколо Макиавелли и немецкого военного теоретика Карла Клаузевица. Последний писал: «Война есть инструмент политики, поэтому ведение войны есть сама политика, сменившая перо на меч» и что «военачальник без отваги никогда не становился великим». И заключившего свой труд «Принципы ведения войны» призывом: «Будьте смелыми и хитрыми в составлении ваших планов, твердыми и настойчивыми в их исполнении, решительными в стремлении к победе, и судьба коронует вашу голову сияющей славой, а ваш образ останется в сердцах ваших потомков» [9].

Макиавелли также утверждал: «Долг хорошего полководца – первым садиться на коня и последним с него сходить». А в книге «Государь» писал: «Самое важное в этом мире – познать самого себя и уметь взвешивать силы своего духа и своего государства..., ничто не может внушить к государю такого почтения, как военные предприятия и необычайные поступки» [10].

России в 2014 г. неожиданно выпал уникальный шанс исправить историческую несправедливость 1954 г. и вернуть Крым, и она его не упустила. Западу и Украине остается пенять только на себя, свою недалекость, неосмотрительность и беспечность во время пресловутого Евромайдана.

Здесь руководство России строго следовало стратагемам китайского мыслителя Сунь-цзы, учившего: «Война – это путь обмана» и «Война любит победу и не любит продолжительности». А также, что нужно «... грабить во время пожара», «... извлечь нечто из ничего», «... увести овцу легкой рукой», «... ловить рыбу в мутной воде», «... заманить на крышу и убрать лестницу» и т.п. [11]. Смысл их понятен – уметь извлекать выгоду из чужих проблем.

Нелишне также напомнить, что Россия – одна из богатейших стран в мире по запасам природных ресурсов. Например, по запасам пресной воды и площади чернозема (50% от всех мировых) она находится на первом месте в мире. Объем воды в озере Байкал в пять раз превышает объем Великих озер в США. Две трети лесов мира находятся в России, она также на первом месте по запасам природного газа – его в стране 23,7% против

3,7% у США. Даже по запасам сланцевого газа Россия обгоняет Америку. В России её 75 млрд. баррелей, а у США лишь 58 млрд. Такая же картина с запасами железной руды, алмазов, серебра и поваренной соли.

Естественно, что Запад в лице США, ЕС и их военного крыла НАТО не прочь бы прибрать к рукам это баснословное богатство для глобального лидерства в наступившем столетии. Но, как писал еще баснописец Крылов, «видит око, да зуб неймет».

Все это необходимо учитывать нашей стране при определении внешнеполитических и внешнеэкономических ориентиров, для реализации Стратегии «Казахстан-2050». Сегодня, как и в прошлом, на мировой политической арене нет вечных друзей и вечных врагов, а есть только вечные интересы (среди них на первом месте – безопасность), борьба за ресурсы всех видов (земля, вода, нефть, газ, уран, цветные и редкие металлы), территории и коммуникации. Конкуренция идет между богатыми и бедными, сильными и слабыми, развитыми и отсталыми, между умеющими и не умеющими читать, считать, писать и изобретать.

Сегодня наша страна развивает традиции многовековой дружбы и мирного соседства со всеми ближними государствами. Республика Казахстан пользуется заслуженным уважением и признанием в мире, является членом ООН, ОБСЕ, СНГ, ШОС, ОДКБ, ОИК и других авторитетных международных и региональных организаций. В столице Астане состоялись ряд международных саммитов и форумов, страна готовится принять всемирную выставку «ЭКСПО-2017», посвященную энергии будущего.

В рейтинге Всемирного экономического форума наша страна занимает 50-е место, т.е. уже входит в число 50 крупнейших экономик планеты по объему ВВП. Президентом Н.А.Назарбаевым выдвинут новый формат международного диалога - G-global, суть которой в объединении мирового сообщества в деле создания справедливого и безопасного миропорядка.

Однако, и третий мегацикл казахской истории несет нашему государству, его территориальной целостности, неприкосновенности внешних границ, государственному суверенитету, безопасности и внутривнутриполитической стабильности не меньше вызовов, угроз и рисков, чем два предыдущих, а, возможно, даже и больше.

Кто всего два года назад, в 2013 г. мог предвидеть Евромайдан в Киеве, кровавый конфликт в Новороссии и аннексию Россией Крыма, который весной 2014 г., словно бесхозная вещь, «валялся на дороге»? А также кардинальный разворот двух главных авторов современной международной жизни - США и РФ, когда отношения между ними снова напоминают «холодную войну». Еще Макиавелли спрашивал: «Как могут двое поладить, если один подозревает другого, а тот, в свою очередь, его презирает» [10].

Как и появление, словно джинн из бутылки, некоего террористического «Исламского государства» на Ближнем Востоке, в рядах которого сейчас насчитывается до 70 тыс. боевиков (в т.ч. 300 казахстанцев) из 40 стран мира. Группировкой захвачено 14 провинций Сирии и Ирака, где назначены свои губернаторы, имеется полиция, другие госквазиструктуры. Общая численность организации превышает 130 тыс. человек. Лидеры «ИГ» планируют в будущем перенести военные действия на территорию Афганистана, Индии, Иордании, Пакистана, России, Центральной Азии и даже Саудовской Аравии. Видимо, для организации аналогичных квазигосударств.

«Арабская весна», «русская зима», «украинская осень», «газовая война», геополитическая консолидация терроризма, экстремизма и сепаратизма, факторное влияние на мировые процессы набирающей популярность идеи «Всемирного исламского халифата», опасное усиление идей социал-дарвинизма в ущерб идеям социальной

справедливости, гигантское социальное неравенство, рост численности бедного и беднейшего населения на фоне сказочно богатой кучки избранных семей, неожиданное падение мировых цен на углеводороды, американский доллар против всех мировых валют, геоэкономический транзит из Европы в Азию, взаимные экономические санкции между соседними государствами, появление все новых неконтролируемых территорий и непризнанных государств («квазигосударств»), размораживание «спящих» конфликтов и другие синхронные события (случайные ли?) начала XXI в. формируют невероятно быстрые и динамичные глобальные трансформации международных отношений, кардинально влияя на политическую тектонику современного мира, которые также несут новые и более опасные угрозы существованию прежде всего молодых, недавно обретших независимость государств.

В 1997 г. была принята государственная Стратегия «Казахстан-2030», в результате ее реализации страна вошла в число 50 передовых государств мира. Принятая в 2012 г. государственная Стратегия «Казахстан-2050» нацелена на вхождение к 2050 г. в число уже 30 самых развитых стран мира.

Таким образом, период 1991-2050 гг. явится третьим мегациклом казахской истории, состоящим из двух коротких исторических циклов: реализаций стратегий: «Казахстан-2030» и «Казахстан-2050». Следует отметить, что оба этих документа являются образцами долгосрочного стратегического прогнозирования и планирования политической и экономической трансформации страны в интересах обеспечения её конкурентоспособности страны и устойчивого развития.

Начало третьего мегацикла казахской истории, особенно его самого трудного этапа – становление прочной государственной независимости, неразрывно связано с именем Первого Президента РК Н.А.Назарбаева – одной из влиятельных фигур современной мировой политики. Находясь уже 25 лет у руля государства, он прошел путь от коммунистического вождя одной из республик СССР до первого главы независимого Казахстана, признанного всем международным сообществом.

Если ханы Керей и Жаныбек являются родоначальниками первого Казахского государства, то Н.А.Назарбаев стоит у колыбели рождения независимой Республики Казахстан. Он изменил историю и судьбу казахов, реализовал вековые мечты народа о свободе и приблизил его к передовым и культурным нациям мира.

Как говорил Макиавелли: «То государство стоит несокрушимо, которое обладает подданными верными и привязанными к своему властителю..., если государь заслужил признание подданных и устранил завистников, то он на долгое время обретает могущество, покой, почести и счастье... презрение и ненависть подданных – это то самое, чего государь должен более всего опасаться» [10]. Судьба распорядилась так, что теперь именно он станет олицетворением новой, суверенной страны, возникшей на обломках советской империи. Разумеется, только объективная история рассудит и даст свою справедливую оценку государственной деятельности наших сегодняшних руководителей. Нет сомнения, что Н.А.Назарбаев, несмотря на все последующие исторические превратности и самые противоположные оценки его деятельности, останется одним из наиболее популярных политиков прошлого в глазах будущих поколений казахстанцев.

Войдя к середине столетия в передовую когорту наиболее развитых государств мира, осуществляя взвешенную внутреннюю и внешнюю политику, всемерно развивая инновационную и высокотехнологичную экономику, передовую науку, образование и здравоохранение, интегрируясь в межгосударственные объединения с соседними странами и соблюдая при этом суверенитет и независимость, Казахстан продолжит уверенное

движение вперед, по пути осуществления вековой национальной мечты – Мәңгілік Ел! [12].

Список литературы

1. Н.А. Назарбаев. Размышления у подножия Улытау//Казахстанская правда, 26 августа 2014 г. См. также: Казправда, 23 октября, 12 ноября и 23 декабря 2014 г.
2. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В четырех томах. Том 1.-Алматы, 1996.-С.440-454.
3. История Казахстана (с древнейших времен...). Том 2.-Алматы, 1997.- С.280-291.
4. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории).-Алматы, 1977.-С.254.
5. Дулати Мухаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди (Рашидова история): пер. с перс. языка. 2-е изд.-Алматы, 1999.-С.108.
6. Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1980.-С.170,181.
7. Белан П.С. Границы Казахстана: краткая история формирования.-Алматы, 2008.- С.129,144.
8. Время, 15 января 2015 г.
9. Клаузевиц К. фон. Принципы ведения войны.-М., 2009.-С.129,208.
10. Никколо Макивелли. Государь: Сочинения. – М., 1999.-656 с.
11. Сунь-цзы. Искусство войны. – М., 2011. -192 с.
12. Послание Президента Республики Казахстан–Лидера нации Назарбаева Н.А. народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства.– Алматы, 2012.-С.77-82.

Түйін

Мақалада XV-XVI ғас. қазақ халқының ұлттық сипаттағы мемлекеті - Қазақ хандығының құрылу тарихының мәселелері қарастырылған. Автор Қазақ хандығының негізін қалаған тарихи тұлғалар - Керей мен Жәнібек хандардың тарихи ролін ашып көрсетеді.

Resume

The article in the light of the country's history deals with the problems of occurrence of the state of the Kazakh people - 550 years of the role of the khans Kerey and Janybek in the formation of the first nation state of the Kazakhs.

ҚАЗАҚ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ: ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТЫЛ ЕРЛІГІ

С.САДЫҚОВ

филология ғылымдарының докторы,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің профессоры

Аннотация

Бұл мақалада екінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ Қазақстан тылында кең өріс алған жанқиярлық қажымас еңбек негізге алынады. Қазақ халқы барлық күш-қуатын майданға көмек көрсетуге жұмылдырды. «Барлығы да майдан үшін, барлығы да жеңіс үшін» ұраны тыл еңбеккерлерінің тыныс-тіршілігін айқындаушы болды. Баспасөзде «Майдандағыдай жұмыс істейік!» ұраны алға тартылды.

Түйін сөздер: майдан арсеналы, қорғаныс қоры, Қазақстан металлургиясы, қазақ интеллигенциясы, ұлт публицистикасы, ұлттық рух.

Соғыстың алғашқы айларынан бастап республикада стратегиялық маңызы аса зор ауыр өнеркәсіп орындары бой көтерді. Қысқа мерзімде Қоңырат молибден руднигі іске қосылды; Жезді, Ақтөбе, Хромтауда марганец шығару көлемі еселеп өсті; Ақшатау молибден-вольфрам және Текелі полиметалл комбинаттары өз жұмыстарын бастады. Кеңес Одағында шығарылып жатқан молибденнің 65%-ы, металлургиялық висмуттың 65%-ы, полиметалл рудасының 79%-ы Қазақстан еншісінде болды. Жауға қарсы атылған он оқтың тоғызы Қазақстанда құйылып жатты.

Тылдағы қазақстандықтардың жанқиярлық ерлікке толы еңбектерін мына фактілер де айқын дәлелдей түседі: Жезқазғанның төңірегіндегі Жезді руднигі бар-жоғы 37 күнде ғана іске қосылды. Қазақстанның әрбір төртінші тұрғыны қорғаныс объектілерінің құрылысына қатысты. Республика халқының асқан ерік-жігері мен қажыр-қайратының арқасында 460 завод, фабрика, рудник, шахта, оның ішінде, 220 эвакуацияланған кәсіпорын қатарға қосылып, өнім шығара бастады. Алғы шептегі армияны азық-түлікпен және ауылшаруашылығы шикізатымен қамтамасыз ету, негізінен алғанда, әйелдердің, қарттар мен балалардың иығына түсті. Республика малшылары да жанқиярлықтың ерекше үлгісін көрсете білді: өздерінің төрт түлік малымен қатар, олар Ресей мен Украинадан жүздеген мың бас ірі қараны, өзге де үй жануарларын қабылдап, бағып-күтті, соғыстан кейін иелеріне сонша көлемдегі малын қайтарып берді.

Қазақстандық тыл еңбеккерлері ерекше серпіліс таныта отырып, майданға 2,5 миллион дана жылы киім жіберді, қорғаныс қорына 4 миллион сомнан астам қаржы аударды. Осы қаржыға «Қазақстан колхозшысы», «Қазақстан комсомолы», «Кеңестік Қазақстан» әуе эскадрильясы құрылды. Сол тұста КСРО-да кең өріс алған қозғалыста жекелеген адамдар өз қаржыларына танк не самолет құрастырып, майданға жіберді, ондай қазақтардың есімдері тарихта алтын әріптермен жазылды. Мысалы, жеке өзінің қаржысына аты аңызға айналған қазақ палуаны Қажымұқан Мұңайтпасов танк жасатса, ал колхозшы Қабаш Қозыбаев самолет жасатты.

КСРО Ғылым академиясының мүше-корреспонденті, КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалы президиумының Төрағасы Қаныш Сәтбаев өз мақаласында туысқан халықтармен бірге қазақ майдангерлерінің де жауға қарсы ерлікпен шайқасып жатқанын нақты мысалдармен паш етті [1].

Барлық күш-жігерді жауға тойтарыс беруге жұмылдыруда әскери жағдайға тез икемделген журналистиканың аса маңызды рөл атқарғанын айрықша атап өткен жөн. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап әскери тақырып барлық мерзімді басылымдарда басты орын алды, публицистиканың түрлі жанрларындағы материалдар жауынгерлік іс-қимылдармен, өшпес ерліктермен өрнектелді.

Сұрапыл соғыс кезеңінде хат барлық кеңес журналистикасындағыдай, ұлттық қазақ журналистикасында да кең өріс алған ықпалды жанрға айналды. Оны М.Әуезов, С.Мұқанов, К.Байсейітова секілді әдебиет пен өнер өкілдері, ақындар Жамбыл, Нартай, тағы басқалары, өнеркәсіп орындарының, ауыл шаруашылығының қарапайым еңбеккерлері, Қазақстан басшылары кеңінен пайдаланды. Бұлар баршаға, сондай-ақ әр адамға арналған жоғары публицистикалық лептегі шығармалар болып табылды. Сондықтан да оларды оқыған не тыңдаған жандар бей-жай қала алмады. Бұлар тілек-хат, үндеу-хат, жолдау-хат еді. Олар ұжымдық та, жекешелік те сипатта орталық, республикалық, майдандық, армиялық, облыстық және аудандық газеттер беттерінен көрініс тауып, радиодан оқылып жататын.

Соғыс жылдарында республика еңбеккерлерінің майдан жауынгерлеріне арналған 60-тан астам тілек-хаттары баспасөзде жарияланды, ұжымшар мен кеңшар еңбеккерлерінің буырқанған патриоттық сезімдері тұнып тұрған бұл хаттарды тебіренбей оқу мүмкін емес. Бір ғана мысал: республика малшыларына Мемлекеттік қорғаныс комитетінің ауыспалы қызыл туы тапсырылуына байланысты 1943 жылы сәуірде МҚК-ге жолданған үндеу-хатқа ауыл шаруашылығының 960390 еңбеккері қол қойды. Қазір сонау соғыс жылдарындағы республика газеттерінің сарғайған беттерін ақтарып отырғанда ел басына күн туған сын сағатта, елдің өмірі талқыға түскен шақта журналистика әлемінің қаншалықты құдіретті күшке ие бола алатынына тәнті болып, басынды иесің.

Газеттер беттерінде тұрақты түрде жарияланып отырған хаттар сол қиын-қыстау кезеңде журналистиканың қалың бұқараға публицистикалық ықпалдың осы формасын тиімді пайдаланып отырғанын көрсетеді. Ол сол тұста кеңестік баспасөздің негізгі функцияларын – ұжымдық үгітшілік, ұжымдық насихатшылық және ұжымдық ұйымдастырушылық – мүлтіксіз атқарғанына қарамастан, барлық ұлт адамдарын XX ғасыр тажалы – фашизмге қарсы күреске жұмылдыра білді. Оның бұл міндетті табыспен атқара білгенін атап айтуымыз керек.

Соғыс жылдарындағы публицистика сөз құдіретінің адамдардың сана-сезіміне қаншалықты әсер ете алатынының жарқын үлгісі болды. Сол кезеңдегі жарияланымдардың әр жолында от-жалынға оранған көңіл-күй мен патриоттық сезім бар.

Мысалы, «Социалистік Қазақстан» газетінің редакцияға түскен хаттарға шолуларының бірінде мындаған ержүрек қазақ жауынгерлерінің өз борыштарын жанқиярлықпен адал орындап, неміс басқыншыларына күйрете соққы беріп жатқанын мақтаныш сезіммен жеткізеді [2].

Мұндай жарияланымдар сол уақыттың «Жау жойылады, жеңіс біздікі» деген ұранымен астасып жатыр. Бұл үндеу-хаттар этникалық өзгешелігіне қарамастан патриоттық рухпен өрілді, ол әр халықтың өкіліне, оның ішінде қазақтардың да, бейбіт өмірдің тағдырында ұлт ретінде алатын орны мен маңызын терең сезінуге мүмкіндік туғызды.

Қазақстан баспасөзінде халықтың жауынгерлік рухын көтеріп, оларды ерлік еңбекке жігерлендіретін мақалалар тасқынына таң қаласыз. Оларда, негізінен алғанда, ұлттың өршіл рухы көрініс тауып отыратын сипат айрықша атойлап тұрды. Айталық, «Социалистік Қазақстан» газетінде «Даңқты жерлестер, сіздердің ерліктеріңіз – халқымыздың мақтаны!» деген айдармен берілген арнаулы бетте «Майданға хат» деген айдармен Қазақ педагогикалық институттың бір топ ғалым-оқытушылары мынадай хат жолдайды: «Ардақты Мәлік, Әлі, Алексей, Әлшер, Кәрім, Загодский, тағы басқа жолдастар! Тепсе темір үзген тегеурінді ерлер, сіздердің жауды ертең-ақ талқан ететіндеріңіз сөзсіз. Өйткені, сіздер жеңілмес елдің ұлысыздар. Немістің рыцар-төбеттерін жерге тыққан Александрдың, күнде бір сүңгі сындырған, ер көңілін тындырған, сүңгіге кісі міндірген Едігенің; құралай көрсе көзге атқан, құланды көрсе белге атқан, оң келгенін оң атқан, сол келгенін сол атқан... Қобыланды, Тарғынның; қанын судай төксе де, қабағын шытып көрмеген Махамбет пен Чапаевтың ұрпақтарысындар.

Қымбатты жолдастар, өздерің ұшқан ұяң – ҚазПИ, мұндағы жолдастарың тегісімен әскери ғылымды оқуда.

Бүгінгі ұран – жауды жену!» [3].

«Туысқан қазақ халқы! Тапсырған аманаттарыңды орындауға ант етеміз!» деген тақырыпта жарияланған Н. құрамасы жауынгерлерінің, командирлері мен саяси қызметкерлерінің жауап хатына капитан Қ.Шарилов, сержант Ә.Нұршайықов, тағы басқалар қол қойған [4].

Сұрапыл соғыс кезеңіндегі қазақ журналистикасының сипатты ерекшелігі сонда, ол 1920-1930 жылдардағы таптық күрес теориясы мәжбүрлеп, оған халықтар тарихы жасандылықпен тықпаланған, өзінің этникалық ерекшелігін сақтап қалуға жанталасқан жандарды «халық жауы» атандырған тоталитарлық идеялық негіздерден уақытша болса да алшақтады. Дәл осы тұста орталықтағы бас басылым – «Правда» газеті республика мен оның халқының ұлттық ерекшелігіне жоғары баға бере отырып, былайша идентификацияландырды: «Қазақстан кеңес халықтарына өте жақын, әрі қымбатты, бізде тіке, ашық мінезді, жүрегі жарқын, байсалды да адал қазақты сүйеді» [5].

Осынау қолайлы сәтті пайдаланып қалуға тырысқан «Социалистік Қазақстан» газеті 1943 жылғы қазан айының екінші жартысынан бастап, бір топ ғалымдардың күш-жігерімен дүниеге келген, «Қазақ ССР-ның ерте заманнан бастап осы күнге дейінгі тарихы» деген кітаптан «Қазақ халқының батыр ұлдары» туралы тақырыпта халықтың бостандығы, тәуелсіздігі және бақыты үшін жаянамай күрескен халық батырлары, мәдени қайраткерлері жөнінде бірсыпыра материалдар беруге бел байлады. Ең алғашқы материал «Абылай» деген тақырыппен жарық көрді [6].

Соғыс жылдарындағы баспасөз қазақтарды Отанның ержүрек қорғаушы-жауынгерлері ретінде ғана идентификацияландырып қойған жоқ, сонымен қатар олардың жауға қарсы күресте жеңісті жақындата түсу жолында еңбек тылында да жанқиярлық танытып отырғанын жеріне жеткізе жаза білді. Осы орайда басылымдар қалың бұқараға 1930-жылдардағы көтеріңкі көңіл күйдің ауанымен өз сөздерін арнай отырып, мұндай қасиеттің социалистік құрылыс жылдарында кең өріс алып келе жатқанына ерекше мән беріп отырды. Сұрапыл кезеңдегі жарияланымдар қанқұйлы фашистерді түпкілікті жоюға бағытталған халықтың ерік-жігері мен уақыт рухын білдірді.

Қазақстанның республикалық, облыстық және аудандық газеттер редакциялары соғыстың әр жылдарында алғы шептегі армия жауынгерлеріне тыл еңбекшілерінің ғана үндеу-хаттарын жариялап қойған жоқ, сонымен бірге осындай хаттар легі озат жұмысшылар, колхозшылар, интеллигенция және газет қызметкерлері атынан

жұмысшыларға, колхозшыларға, интеллигенцияға, жастарға жолданып отырды. Мысалы, еліміздегі жетекші басылымдар – «Социалистік Қазақстан» мен «Казахстанская правда» газеттері бастаған баспасөзде «Бұдан да өнімді, бұдан жақсы еңбек етейік!», «Қазақстанның өнер қызметкерлеріне», «Әр еңбекшінің міндеті – Қызыл Армияға жылы киімдер жинауға белсене қатысу», «Қазақстан жастарына» секілді тағы да басқа айдарлармен арнау-хаттар, үндеу-хаттар үзбей жарияланып жатты. Бұларда қазақ халқы кеңес халқының ажырамас құрамдас бөлігі ретінде идентификацияландырылды. Оның ең басты мәні мынада еді: алып елдің тұрғындары әр түрлі жағдайда болғанмен, осынау ел басына күн туған қиын-қыстау кезеңде бір мақсатпен, бір проблемамен тыныс алды.

Бұл жерде мына жайтты ескеру қажет: КСРО-ның батысындағы кеңестік аймақтардың оккупациялануы майдан мен елді тұтастай алғанда азық-түлікпен қамтамасыз ету шығыс аймақтардың иығына түсірді. Сондықтан да Орта Азия мен Қазақстан халықтары жанқиярлықпен еңбек етіп, қан майдандағы солдаттар мен офицерлердей асқан ерік-жігер таныта білді. Еңбек шеруінде әйел-аналардың, қыз-келіншектердің орны айрықша болды. Осы орайда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумы Төрағасының орынбасары Ш.Ермағанбетованың мақаласы назар аударарды [7].

Газеттерде ауылдардағы қазақ балаларының үлкендерше жұмыс істеп, ерлік еңбектің алғы шебінде жүргені жөнінде де сан алуан жанрларда материалдар жиі-жиі беріліп отырды. Осы орайда Мұқан Иманжановтың «Қазақ балалары» деген суреттемесін тебіренбей оқу мүмкін емес [8].

Сұрапыл соғыс жылдарында мектептерде жастар тәрбиесіне барынша көңіл бөлініп отырды. Бұл жөнінде сарғайған газет беттеріндегі материалдар сөйлейді. Қиын-қыстау кезеңнің алғашқы айларында-ақ осы мәселеге жете назар аударылды. Әсіресе, әдебиет сабағын Отан соғысына бейімдеп жүргізу жайында нақты ой-пікірлер ортаға салынды. Айталық, Қажым Жұмалиев «Жастарды Отан сақтау рухында тәрбиелейік» деген мақаласында әдебиетті алып майданда жауды жеңудің күшті құралының бірі ету жөніндегі өз ұстанымдары мен кеңестерін алға тартады [9].

Соғыстың алғашқы айларынан бастап-ақ газеттер өнеркәсіп орындары, ұжымшар мен кеңшар ұжымдарының еліміздің қорғаныс қорына аударып отырған қаржылары тұрғысында үзбей жазып отырды.

Осы тұста соғыстың сарқылмас қорына айналып отырған Қазақстанның КСРО-ның туысқан республикалар одағындағы орасан зор рөліне кең көлемде тоқталған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің насихат жөніндегі хатшысы М.Әбдіхалықовтың, Қазақстан КП Орталық Комитетінің хатшысы Н.Скворцовтың, т.б. материалдары айрықша назар аударарды [10].

Сұрапыл соғыс күндерінде Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан, Қазақстан, Қырғызстан өкілдерінің фашизмге қарсы митингісінің Өзбек, Түркмен, Тәжік, Қазақ, Қырғыз Кеңестік республикалары халықтарына Үндеуі туысқан елдер ұлттарының мәңгілік бірлігі мен мызғымас достығының жарқын куәсі болды [11].

КСРО журналистикасы секілді Қазақстан баспасөзі де еліміздің халқын ұлтына қарамастан жауды тезірек жеңу мақсатына жұмылдыруда бар мүмкіндікті сарқа пайдалануға тырысып отырды. Бұл үшін газеттер жауынгерлер мен командирлердің тыл еңбеккерлеріне хаттарын да үзбей жариялап жатты. Мұндай материалдарда публицистиканың барлық жанрларынан бастап, оның тілі мен стиліне дейінгі бай арсеналы жарқырай көрінді.

Газеттер беттерінде жарияланған осы және осы тақылеттес өзге де хаттар сол жылдардың тыныс-тіршілігінен хабардар етіп, қазақ халқының фашистік басқыншыларды

жою ісінде қаншалықты рөл атқарғанына баға беруге болады. Оларда туған елге деген шексіз сүйіспеншілік, еңбек адамдарына деген құрмет-қошамет, қазақ халқының даңқты ұлдарының өшпес ерлігі, т.б. сандаған асыл қасиеттер тұнып тұр. Сондай хаттар арқылы қазақтардың ұлттық сипаты – өзге халықтарға деген дархан көңілі, жан жүрегі, адал пейілі айқын аңғарылады.

Республикалық, облыстық және аудандық газеттерде арнайы әдебиет пен өнер беттері беріліп, ақын-жазушылардың, публицистердің шығармалары үзбей жарияланып отырды. Мысалы, «Социалистік Қазақстан» газетінде «Тілесен жеңісті, өлтір немісті» деген шапкамен берілген бетте Сәбит Мұқановтың «Еділ үшін егесіндер» публицистикасы, Нұрпейіс Байғаниннің «Қазақстан – майданға» толғауы, Жақан Сыздықов пен Діқан Әбіловтің жауынгерлерге арналған өлеңдері, т.б. жарық көрді [12]. Сондай-ақ газеттің қыркүйек-қазан айларындағы нөмірлерінде М.Әуезов пен Ә.Әбішевтің «Намыс гвардиясы» пьесасы берілді [13].

«Социалистік Қазақстан» газеті 1943 жылғы 4 желтоқсандағы нөмірінде халық ақындарының республикалық айтысы басталғанын хабарлап, Жамбыл бастаған халық ақындарының майдан мүддесі жолында елеулі еңбек сіңіріп отырғанын, Нұрпейіс Байғанин, Кенен Әзірбаев, Нұрлыбек Баймұратов, Нартай Бекежанов, Қуат Терібаев, Қалқа Жапсарбаев, Шашубай Қошқарбаев сияқты топтан озған халық ақындарын жұртшылықтың жақсы білетінін паш етті [14].

Қазақ КСР Кеңес халық комиссариаты жанындағы өнер істері комитетінің бастығы С.Толыбековтің есеп-материалы назар аударды [15].

Қазақ халқының асқақ рухпен өрілген гуманизмі қағаз жүзінде немесе майдан мен тылдың өзара қатынастарында ғана көрініс тауып қойған жоқ. Баспасөздің қалың бұқараны қажырлы еңбек пен соғысқа жігерлендірудегі күнделікті жұмысы өз жемісін беріп жатты. Қазақ халқының бойындағы қайырымдылық, ақжүректік, ашық-жарқындық секілді асыл қасиеттер эвакуацияланған бейбіт тұрғындар мен майданда жарақаттанған жауынгерлерге қатынаста ғана емес, сонымен қатар тағдыр тәлкегімен қазақ жеріне қоныс аударуға мәжбүр болған қарашай, қалмық, кәріс, шешен, ингуш, грек, поволжьелік неміс, балкар және тағы басқа ұлттарға деген қаяусыз қамқорлықта да жарқырай көрінді. Жасыратыны жоқ, кезінде бұл жөнінде жазылмады, себебі ол жабық тақырып еді. Сол жылдары кеңестік цензура бұған қатаң шектеу қойған болатын. Қарапайым халық мұның астарын жақсы түсінді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.Сәтбаев Қ. Қазақстан интеллигенциясы Отан соғысы күндерінде // Социалистік Қазақстан. 1943. 21 желтоқсан.
- 2.Редакцияға келген хаттарға шолу // Социалистік Қазақстан. 1943. 4 шілде.
- 3.Майданға хат. Қазақ педагогикалық институтығалым оқытушыларының хаты // // Социалистік Қазақстан. 1942. 18 сәуір.
- 4.Туысқан қазақ халқы! Тапсырған аманаттарыңды орындауға ант етеміз! Н. Құрамасы жауынгерлерінің, командирлері мен саяси қызметкерлерінің жауап хатына қол қойғандар капитан Қ.Шарипов пен сержант Ә.Нұршайықов // // Социалистік Қазақстан. 1943. 10 наурыз.
- 5.Қазақ халқының бостандығы жолындағы күресі. Абылай // Социалистік Қазақстан. 1943. 17 қазан.
- 6.Ермағамбетова Ш. Қазақ әйелдері Отан соғысы күндерінде // Социалистік Қазақстан. 1942. 12 қаңтар.
- 7.Иманжанов М. Колхоз балалары // Социалистік Қазақстан. 1942. 23 тамыз.

8. Жұмалиев Қ. Жастарды Отан қорғау рухында тәрбиелейік // Социалистік Қазақстан. 1942. 1 ақпан.

9. Әбдіхалықов М. Қазақстан ССР Союзының туысқан республикалар Одағында // Социалистік Қазақстан. 1942. 5 желтоқсан; Скворцов Н. Қазақстан – Отан соғысының саркылмас қоры // Социалистік Қазақстан. 1943. 11 ақпан, т.б.

10. Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан, Қазақстан, Қырғызстан өкілдерінің фашизмге қарсы митингісінің Өзбек, Түркмен, Тәжік, Қазақ, Қырғыз Совет Республикалары халықтарына Үндеуі // Социалистік Қазақстан. 1943. 6 ақпан.

11. Тілесен жеңісті, өлтір немісті. Арнаулы бет // Социалистік Қазақстан. 1942. 28 қазан.

12. Әуезов М., Әбішев Ә. Намыс гвардиясы (пьеса) // Социалистік Қазақстан. 1942. №229, 230, 235, 236. Қыркүйек-қазан.

13. Республикалық акындар айтысы // Социалистік Қазақстан. 1943. 4 желтоқсан.

14. Толыбеков С. Қазақстанның искусство қызметкерлерінің майданға барған бригадасы // Социалистік Қазақстан. 1942. 28 тамыз.

Резюме

Статья посвящена исследованию газетных материалов, посвященных героическому труду казахского народа в годы Второй мировой войны против немецких захватчиков.

Resume

The author investigates the newspaper materials dedicated to the heroic labor, of the Kazakh people during the Second World War against the German invaders.

УДК 951/959 (5 КАЗ)

КРЕСТЬЯНСКАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ УЕЗДОВ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

К.Т. БАЗАРОВ

кандидат исторических наук,
доцент кафедры Всеобщей истории и философии

Г.Т. КАЖЕНОВА

кандидат исторических наук,
заведующая кафедрой истории Казахстана,

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Аннотация

В статье рассматривается процесс крестьянской колонизации в Акмолинской области. Характеризуется деятельность Переселенческого управления по экспроприации земель у кочевого населения. Показано положение казахских хозяйств и попытки сопротивления местного населения переселенческой политике царизма. Авторы отмечают влияние крестьянской колонизации на этнодемографическую ситуацию в уездах области.

Ключевые слова: аграрная политика царизма, Акмолинская область, крестьянская колонизация, экспроприация земель, **казахское кочевое население**, переселенцы.

Во второй половине XIX века в Казахстане на смену военно-казахской колонизации, выполнившей задачу присоединения новых территорий, пришла крестьянская или «культурная» (как это обозначалось в официальных материалах) колонизация, имевшая своей целью фактическое закрепление территории путем заселения «свободных» земель, изъятых из пользования казахов, надежным «колониационным» элементом – русским крестьянином.

Переселение крестьян из России в Казахстан началось со второй половины 60-х годов XIX в. В соответствии со ст. 210 «Временного положения по управлению Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областями» 1868 г. земли, занимаемые казахскими кочевьями, были признаны государственными и предоставлены казахам в общественное пользование. В дальнейшем это «Положение» послужило юридической основой для насильственной ее экспроприации. Способом «обоснования» правомерности издаваемых царским правительством актов по поводу объявления казахской земли государственной собственностью служили «доказательства» отсутствия у казахов частной собственности на землю. Необходимость изъятия земель у казахов обосновывалась запасом значительного количества земель, пригодных для земледелия, но не используемых. Определив цели своей аграрной политики в Казахстане, царское правительство приступило к их осуществлению.

Акмолинская область, заселённая с давних времён казахскими племенами, ведущими кочевой образ жизни и занимающимися скотоводством, в течение продолжительного времени рассматривалась государством как отодвинутый на неопределённую перспективу резерв для земледельческой колонизации. Область, образованная в 1868 г., занимала огромную территорию и граничила на севере с Тобольской губернией, на северо-востоке с Томской губернией, на востоке с Семипалатинской областью, на юге с Сырдарьинской областью. Область делилась на пять уездов: Омский и Петропавловский – на севере, Кокчетавский – в центральной части, Атбасарский и Акмолинский - на юге. По характеру ландшафта Акмолинская область представляла собой преимущественно степную, а на севере - лесостепную зоны.

Акмолинский уезд простирался от границы Кокчетавского уезда на севере, до реки Чу на юге. На западе он граничил с Атбасарским уездом, на востоке с Семипалатинской областью. В конце XIX в. здесь проживало 139 785 казахов, 20 волостей уезда объединяло, в основном, хозяйство рода куандык племени аргын [1]. Всего в уезде насчитывалось 132 аула, в которых было 25 870 хозяйств [2].

Атбасарский уезд так же был вытянут в направлении с севера на юг и примыкал к Акмолинскому уезду, на западе к Тургайской области. В состав уезда входило 11 волостей, в которых проживало 55 256 человек [3].

Кокчетавский уезд граничил на юге с Акмолинским и Атбасарским уездами, на севере с Петропавловским уездом, на западе с Тургайской областью, на востоке с Семипалатинской областью. Он состоял из 8 волостей, в которых, по данным 1897 года, было 72 398 казахов, а всего в уезде -107 071 жителей [4]. В восьми волостях уезда было 68 административных аулов, в которых насчитывалось 11 704 хозяйств [1].

Петропавловский уезд составлял крайнюю часть севера и западную часть Акмолинской области, граничил на востоке с Омским уездом, на севере с Тобольской губернией России, а на западе с Тургайской областью. В конце 80-х годов XIX века уезд состоял из восьми волостей, в которых был 69 аулов (10 832 хозяйств). В 90-е годы число волостей увеличилось, главным образом за счет их расселения, и составило 13 волостей. В уезде проживало 100 886 человек, из них коренное население составляло немногим более половины [5]. Казахи уезда принадлежали, в основном, к племенам

среднего жуза: аргынам (рода канжыгалы, атыгай и караул); керяем (рода сийбан, кошебе, балта); укаам (рода шога и ергенекты).

Переселенцы старались занять пахотнопригодные земли по течением рек и берегам озер, где почва была плодородна. Заселение уездов происходило с разной степенью интенсивности. Лесостепные пространства Петропавловского уезда своим рельефом местности, умеренным климатом, обилием водных источников и богатым разнотравьем благоприятствовали развитию земледелия и скотоводства. Безусловно, такой богатый уезд привлекал колониальную администрацию для размещения крестьян-переселенцев. В Кокчетавский уезд переселенцы также прибывали в большом количестве. Относительно меньшее их число – в Акмолинский и меньше всего - в Атбасарский уезд. Причинами не столь активной массовости переселения в Атбасарский уезд явилось то, что южные части были малопригодны в земледелии, на этом участке ощущалась нехватка водных ресурсов. Основная часть переселенцев сосредотачивались в северной части уезда, где имелись хорошие пастбища и участки для сенокосения по Ишиму. В Акмолинском уезде новые русские селения также образовывались исключительно на самой северной окраине.

Возможность соединения Казахстана через железнодорожные магистрали с Сибирью и Приволжским районом толкало правительство ускорить переселение безземельных и малоземельных крестьян из центра европейской России. На местах подготавливался ряд мер по колонизации Казахской земли и заселению ее крестьянами из центральных губерний России. В 1896 г. было образовано Переселенческое управление, являвшееся одним из центральных государственных ведомств России. Масштабы власти этого управления были настолько велики, что переселенческие чиновники могли даже не считаться с высшей местной властью.

Переселенческое управление начинает работы по изучению новых колонизационных районов. Был образован ряд экспедиций, главной целью которых было изучение состояния хозяйственного развития местного кочевого населения. Так экспедиция под руководством Ф. А. Щербины обследовала 12 уездов Амолинской, Тургайской и Семипалатинской областей. Хотя работа экспедиции в целом была воспринята неудовлетворительной, материалы экспедиции были использованы царизмом для дальнейшей экспроприации «излишков» казахской земли и для обеспечения переселенцев землей.

Деятельность экспедиций характеризовалась несовершенством методики проводившихся статистико-экономических, почвенно-ботанических и агрономических исследований, которые, к тому же, производились зачастую после землеотводных работ и после водворения на этих землях переселенцев. Зачастую в состав экспедиций, за неимением достаточного количества специалистов, привлекались студенты вузов, которые, конечно, не имели достаточной квалификации. Защищая интересы своего народа А.Н. Букейханов писал, что при отрезке переселенческих участков производители работ замежовывают в участке наиболее ценные для скотоводства угодья: покосы, зимние пастбища, пашни, лучшие водопои и «оставляют киргизам камни, соломцы, болота, безводные степи» [6].

Инструкция, которой руководствовалось Переселенческое управление, давала ему право изымать земли у казахов по своему усмотрению и выселять их в пустынные и полупустынные места. В примечании к этой инструкции, принятой для «ограждения законных интересов киргизского населения и хозяйства» указывалось, что «предназначенные для хозяйственных потребностей или временного проживания постройки киргизов (казахов) не служат препятствием для изъятия» [7]. Это обстоятельство делало казахов фактически беззащитными перед произволом чиновников переселенческого ведомства.

Переселенческое управление, не стесняясь, признавалось, что участки для переселенцев образовывались на лучших территориях уездов, а скотоводческое хозяйство

казахов «не могло надеяться на какое бы то ни было обеспечение». Конфискация казахских земель проводилась под предлогом перевода их с кочевого образа на оседлый. Это сопровождалось рассуждениями о том, что «при этом происходит как бы переориентация власти, опиравшейся ранее на родовую верхушку, к опоре на казахскую бедноту, не имеющую скота, и потому готовую перейти к оседлому земледелию» [8].

Т. Седельников в работе «Борьба за землю в киргизской степи» писал, что настоящей цельной и планомерной системы в работах по образованию переселенческих участков в степных областях никогда не существовало. Все что делалось, делалось наспех, на скорую руку, клочками, урывками, в одном месте так, в другом иначе, а в третьем и совсем ни с чем не сообразно.... За 14 лет существования временных партий по образованию переселенческих участков в степных областях, у киргизов фактически уже изъято около 3 с половиной миллионов «излишних земель» [9].

Известно, что чем больший процент земель подлежал изъятию, тем удобнее были эти земли в земледельческом отношении. Сами чиновники переселенческого управления отмечали, что «наибольшее количество излишков находится в уездах, расположенных в северной, наиболее плодородной зоне с черноземными и темно-каштановыми почвами». Так, в Омском уезде изымаемые земли составили 52% от всех земель, в Акмолинском – 73%, в Кустанайском - 54% [10].

Переселенческий фонд создавался ценой разорения казахского населения, сопровождался изъятием у него лучших земель и изгнанием в пустынные и полупустынные районы, вследствие чего кочевое и полукошарное скотоводческое хозяйство оказалось в кризисном положении. Земли изымались без учета естественно-географических условий Казахстана, не принимались в расчет особенности организации традиционного казахского хозяйства, игнорировался тот факт, что маршруты кочевания складывались не в одночасье, а в результате длительного приспособления к природно-географическим условиям края.

«Девятый вал» переселенческой волны в казахскую степь тяжело отражался на положении аула. Потеря прежнего простора для кочевания неизбежно разрушала традиционную жизнь казахов и, следовательно, побочно разрушала и экономическую основу существования общества казахов-кочевников. В связи с этим усилилось стремление казахов, особенно беднейшей ее части, к оседлому образу жизни. Близкие к переходу на оседлость казахские хозяйства, по определению Акмолинской областной администрации, в Петропавловском, Омском и Кокчетавском уездах составляли группу до 2/3 всего казахского населения [11].

О все более ужесточавшейся политике Российской империи в начале XX в. в отношении коренного населения края Т. Седельников писал: «Правительственная временная партия, отводящая миллионы киргизских «излишних земель» под переселенческие участки, до сих пор не устроили в земельном отношении ни одного из бьющихся в многоземельной степи, как рыба об лед, многочисленных безземельных туземцев.... Кочевники, теряя одно урочище за другим, начали чувствовать со дня на день все больше и больше стеснения и обиды со стороны оседлых, приобретших себе могущественного союзника в лице областной и уездной бюрократии, которая совершенно утратила в конце концов понимание того, что десятками лет происходит на ее глазах» [9].

Участники экспедиции по обследованию степных областей в начале XX века о поведении русских переселенцев и положении казахов писали: «Русские переселенцы являются в новый край с понятиями и привычками родины. Им совершенно непонятна кочевая скотоводческая жизнь киргизов, их сравнительное многоземелье. Переселенцу кажется возмутительным, что эти люди, которые не дают царю солдат, живут в норках, как звери, пользуются таким земельным пространством – «земли билиш, як наших панов». Поэтому переселенцы не считают зазорным выносить киргизские покосы, растащить лес с беспризорных летом киргизских построек, вырубить рощи, защищающие киргизские зимовки от зимних буранов, разорить могилы их предков» [4].

Следствием такой ситуации явилось возрастание социальной напряженности. Стихийные акты протеста выразились в избиении хозяев, представителей власти, в отказах уплаты налогов, угоне скота, потраве посевов и др. А.Н. Букейханов, сообщает о действиях казахов Кокчетавского уезда в июне 1907 г., оказавших «сопротивление властям». Под угрозой побоев, они не допустили землемера Переселенческого управления произвести повторное межевание для прирезки к переселенческому участку. «Кто знает классическое миролюбие киргизского народа, тот поймет, как сильно должно быть угнетение киргиза, терроризированного административной ссылкой и прекрасно осведомленного о том, что представляет собою чрезвычайная охрана, на положении которой тогда находился Кокчетавский уезд, чтобы тот покорный раб решился на открытый протест в такой резкой форме. Земли их уже были окружены с трех сторон крестьянскими наделами; землемер хотел отрезать их с четвертой, открытой еще стороны, затянув, таким образом, над киргизами мертвую петлю. Этого осилить они не могли.» - писал А. Букейханов [12].

Казахи, лишившись исконных земель, пытались защитить свои права законными методами - подачей прошений. В ответ на эти прошения, практически всегда следовал отказ. Земельная теснота и смещение традиционных кочевых путей вызвали массу конфликтов и в среде кочевого населения. Зачастую они заканчивались трагически.

В результате массовой колонизации степи численность русского населения резко возросла. Если сравнить в период с 1871-1896 гг. переселенцев в области было 119 100, то 1897 по 1916 гг. их прибыло 731 500, а общая цифра составила 850 600. Это резко увеличило численность крестьян в области: с 1897 по 1914 год. С 17,7 % (113,2 тыс. чел.) до 47,9% (729,3 тыс.чел.), т.е население области выросло в 6 раз [13]. Безусловно, такой поток населения привел к тому, что в Акмолинской области показатели естественного прироста были в 2,2 раза меньше механического движения населения. Притом, что здесь наблюдался наиболее высокий естественный прирост населения (17,1% на тыс. чел.) из всех областей Казахстана [1]. Эти объективные процессы обусловили демографический взрыв и уменьшение удельного веса казахов в Северном и Центральном Казахстане.

Особенно большой перевес переселенческого населения наблюдался в Петропавловском уезде, где его численность за период 1896-1909 гг. возросла с 39 340 человек до 114 042 человек, то есть на 290 %. В числе переселенцев значительный удельный вес занимают украинцы из Полтавской, Харьковской и Черниговской губернии. Они лидируют среди других губерний Европейской России по числу переселившихся из их пределов, но значительным было представительство и других народов: белорусов, немцев, поляков, мордвы. На территории уезда в период колонизации возникло 443 новых поселения с такими названиями как Рублевка, Богодуховка, Афанасьевка, Писаревка (1907), Сорочинская, Ясновка, Белоглинка, Городецкое, Куприяновка и другие [14].

Таким образом, царизм, стремясь отвести угрозу, нависшую над помещичьими землями и укрепить позиции России на колониальных **окраинах**, активизировал переселение тысячи крестьян из густонаселенных губерний Европейской России на территорию Степного края. Итогом переселенческой политики Российской империи стал захват переселенцами лучших пастбищных угодий и массовое обнищание казахского населения, лишаемого плодородных земель.

Казахи-кочевники вынуждены были переходить к земледелию и сенокосению. В результате массового переселения крестьян, изменялся состав населения Акмолинской области, особенно в северных уездах, где в большем количестве стал преобладать славянский этнос.

Список литературы

1. *Муқанов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. - Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1974. - 200 с.*
2. *ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1. Д. 4238.*

3. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Под. ред. Ф. Щербина. - Т. 2. Акмолинская область. Атбасарский уезд. – Воронеж, 1902. – 315 с.
4. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Под. ред. Ф. Щербина. – Т. I. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. – Воронеж, 1898. – 296 с.
5. *Волости и населенные места 1893 года. Акмолинская область / Вып. 1. - СПб: Изд. Центрального стат. комитета МВД, 1893. – 217 с.*
6. *Букейханов А. Избранное. - Алматы: Главная редакция «Казак энциклопедиясы», 1995. – 250 с.*
7. ЦГА РК. Ф. И-19. Оп. 1. Д. 2.
8. *История Казахской ССР (С древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. Т. 3. - Алма-Ата: Наука, 1979. - 520 с.*
9. *Седельников Т. Борьба за землю в киргизской степи (Киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства). - Алма-Ата: Гылым, 1991. – 125 с.*
10. *Тресвятский В.А. Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. Вып. 1. Степной край. Т. II. – Петроград, 1917. – 315 с.*
11. ЦГА РК. Ф.365. Оп.1. Д. 3223.
12. *Букейханов А.Н. Киргизы // Букейханов А.Н. Тандамалы. - Алма-Ата: Казак энциклопедиясы, 1995. - С. 66-77.*
13. ЦГА РК. Ф.365. Оп.1. Д. 3223.
14. *Справочные сведения о переселенческих селениях и участках Акмолинского переселенческого района. – Омск: Изд. Акмолин. переселен. р-на, 1911. – 115 с.*

Түйін

Мақалада Ақмола облысы аумағына отарлық шаруалардың қоныстануы үдерісі қарастырылады. Қоныстандыру Басқармасының көшпелі халықтың жерлерін тартып алуға байланысты қызметі сипатталады. Қазақ шаруаларының жағдайы және олардың патша үкіметінің қоныстандыру саясатына қарсылығы көрсетіледі. Авторлар шаруа қоныстанушылардың уез бен облыстағы этнодемографиялық жағдайына әсеріне назар аударады.

Resume

The process of peasant colonization in Akmolinsky area is considered in the article. The work of the Resettlement Administration for expropriation of the nomadic population's land is characterized. Position of the Kazakh households and attempts of the local population to resist the tsarism resettlement policy is shown. The authors note the influence of peasant colonization on the ethnic and demographic situation in the districts of the Akmolinsky region.

ЭТНИЧЕСКАЯ ОСНОВА ОБРАЗОВАНИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ

Л.А. НАХАНОВА

Ph.D., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Аннотация

В данной статье представлен историко-культурный экскурс, показывающий формирование и развитие древнетюркской топонимии. Целью статьи явилось выявление основных принципов номинации географического объекта древнетюркского периода.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, древнетюркские рунические памятники.

Важным моментом в формировании ономастической системы древних тюрков был этнический аспект. История показывает, что Центральная Азия этнически была населена большинство кочевыми народами. При кочевом образе жизни и постоянном пребывании в экстремальных условиях и ситуациях у древних тюрков выработалось умение не потерять из виду структурные единицы этнической общности и всегда быть осведомленным об их местонахождении. Это говорит о том, что кочевое движение древних тюрков не было бессистемным и неупорядоченным. Они перемещались в строгом порядке, соблюдая установленное следование частям этноса (впереди, позади, справа и слева) и поэтому кочевники были оперативными в боях, ошеломляли своих врагов быстрым натиском. Родовой строй, различные этнические образования всегда сопутствовали кочевому образу жизни, роды и их подразделения, племена, этносы имели свои имена и выделяли их среди «своих» и «чужих». Наименования родов и племенных, этнических подразделений позволяли четко локализовать его в обществе и в том месте, где в данный момент находился его этнос. Родовые и этнические названия также функционировали в качестве территориальных обозначений того или иного рода, этноса. Так, кочевой образ жизни многих народов, в том числе древнетюркских, обусловил образование топонимов, связанных с родоплеменными названиями – генонимами, которые образуют генотопонимы и этническими названиями – этнонимами, которые в свою очередь образуют этнотопонимы – живые свидетели, сохранившие названия древних родовых, племенных, этнических образований. Генотопонимы и этнотопонимы можно назвать одним из древних способов именованя географических объектов. Однако этнотопонимы в отличие от генотопонимов относятся к активным категориям. Устойчивости такой активной категорий как этнотопонимы способствовали историко-географические причины, где важным аспектами являлись расселение этноса, межэтнические контакты. Однако, различить древнейшие этнотопонимы от генотопонимов является сложной задачей. В основном такие топонимы как Altı Ğub Soğdaq, Uıyur Jir, Jir Bajırqu, Kāñārās образовывались посредством наименований этносов, входивший в состав древнетюркского государства (I Тюркский и II Восточно-Тюркский каганаты):

Altı Ğub Soğdaq – земля согдийцев, встречается в памятниках в честь Кюльтегина (В-31), Бильге кагана (В-24). Soğdaq – согдийцы (кит. Su-t'е) являлись древним иранским народом, населявшие долину Зеравшан, центральными городами которых были Бухара и Самарканд. Они являлись частью Александрии и империи ахеменидов, и даже после вхождения в состав Тюркского каганата, они сохранили значительную автономию и часто не зависели от тюрков. Международные завоевательные походы дали возможность

подняться согдийцам, которые проходили через торговые пути (Шелковый путь) Восточного Туркестана и Монголии, ведущие в Китай [1]. С тех пор как Китай был неохотно вовлечен в международную торговлю и только ради политических интересов, согдийцы были ввязаны более тесные связи с кочевым народом, которым принадлежала военная сила, заставляющая открыть торговлю Китая [2]. Эти предприимчивые иранцы по происхождению были не только торговцами, но и ремесленниками, а также земледельцами. Согдийский язык функционировал как один из официальных языков Тюркского каганата, в целом их влияние на тюрков было огромным [3]. Они играли важную роль распространителей буддизма, манихейства и христианства в Центральной и внутренней Азии [4]. Их контакты с родом Ашина, вероятно, восходят по времени к преимперскому периоду [4]. Вместе с тем согдийцы сыграли огромную роль в истории Танской империи. Уроженцы Согдийского царства с конца VII века прибывали к танскому дворцу каждый год. Непрерывным потоком шли в Китай караваны самаркандских, ферганских, бухарских купцов. Китайцы именовали их жителями «страны Кан». Эмиграция согдийцев на восток началась еще с V века и согдийские колонии распространялись по всему Шелковому пути, во внутренний Китай, монгольские степи и Маньчжурию. Согдийцы в представлении китайцев выглядели как преуспевающие и хитрые «торговые варвары из Запада». Один из танских хронистов писал: «Когда у жителей страны Кан рождается ребенок, ему обязательно кладут в рот сладкое, а руки мажут клеем, желая ему, чтобы он, став взрослым, говорил бы только лицеприятные речи, а деньги приставали бы к его рукам, словно приклеенные. Они искусны в торговле и бьются за ничтожную прибыль. Едва их юношам исполняется двадцать, как их посылают в чужие страны и они добираются до Китая. Где бы не появилась выгода, всюду они поспевают» [5]. Немало выходцев из Согда служили в гражданской администрации и в Танской империи. Известны многие поэты и художники (Кан Сато, Юйчи Исэн и др.) из семей среднеазиатских переселенцев, среди них мыслитель Фацзан и Хуаянь. Не менее знаменитым был бунтарь, поднявший на мятеж несколько сотен и своих соотечественников - Ань Лушань, согдиец по отцу. Но все же первым делом каждого согдийца была торговая деятельность. Существовали разные стереотипы образа согдийцев. Согдийцы большинство торговали различными предметами: дорогими ювелирными изделиями, металлами, утварью, чистокровными конями и пр. Поэтому слыли больше всего в образе богатых купцов, которые позже вошли в фольклор. Вместе с тем они были известны как большие любители выпить, китайцы научились виноделию от согдийцев. Интерес китайцев к чужеземной музыке, танцам настолько возрос, что «женщины становились хускими женами и перенимали хуские моды. Музыканты изучали хусские ноты и упражнялись в хуской музыке» [5]. Таким образом, согдийцы составляли неотъемлемую часть, как Тюркского каганата, так и Танской Империи. По предположению В. Томсена, согдийская область была завоевана тюрками во времена Мукан кагана, следовательно, *soydaq* рассматривается им отдельно от *altı çub*, последний из которых является местностью, находившаяся вблизи от тюрков, отождествляемая им с китайским *Soui-che* или *Soui-ye* (современная река Чжоу). Это название страны, простирающейся по верхнему течению реки *altı çub* на южной части тюркешских земель вблизи Иссык-Куля. В. Томсен считает, для того чтобы дойти до Согдийских земель тюркам необходимо было пройти через регион *altı çub* [6]. *altı çub soydaq* был завоеван в 701 году и означал шесть Согдийских княжеств: Кан (Самарканд), Ми (Мэймур), Ших (Кеш), Хо (Кушанья), Чао (Усрушана) и На-се-по (Несеф) [7].

Jir Vajirqu - земля племенного союза Байырку, принадлежавшая им в VIII веке. Название встречается в памятниках в честь Кюльтегина (В-31), Бильге кагана (В-24).

Охватывает обширную территорию от горного хребта Иньшань на юго-востоке до Ак Коль (Гусиного озера) на севере. Племенной союз Байырку состоял из 17 крупных племен. Называя ее в качестве Байырку, они также делили ее на тогуз-огузов (объединение девяти огузов) и секиз-огузов (объединение восьми огузов), совокупность которых составляла 17 племен. Когда был установлен Объединенный Тюркский каганат, Тур-айын каган в 749-750 годах ввел реформы в систему каганата, разделив 17 Аз-Байырку на два крыла, тогуз-огузов он устроил в крыло «толес», а секиз-огузов включил в крыло «тардуш». Позже тогуз-огузы стали называться «кереитами», а секиз-огузы «найманами» [8]. Кереиты и найманы во второй половине XV века вошли в состав Казахского ханства. В китайских летописях Ваййрку (ра-уе-ку) один из народов Теле (кит. T'ieh-le), большинство из которых не упоминаются в орхонских надписях. Основная среда обитания Ваййрку была северное устье реки Толы и южная часть земель уйгуров, с которыми они имели родственные связи. Их предводитель носил титул Irkin [1]. По А. Ташагылу байырку и телесы, несмотря на то, что были однородными племенами, в языковом плане у них имелись различия [9].

Uiyur Jir – земля уйгуров, встречается в памятнике Уюк-Орзак III (E-110). Uiyur – уйгуры, доминирующее племя конфедерации теле на востоке, управляемые эльтебером [10]. Уйгуры (хуэйхэ или хуэйгу) являются приемниками тюрков. Вопрос об их этнической принадлежности уже давно считается решенным. О тюркском происхождении уйгуров говорит их обычай украшать знамена изображением волка, как это было принято у тюрков. Однако, в XIX веке высказывались различные точки зрения, среди которых В. Радлов считал, что уйгуры принадлежали не только к числу древнейших тюркских племен, но были весьма распространенный тюркский народ. Данное предположение подтверждается различными историческими данными. Название одного из крупных племенных объединений тюрков встречается в рунических текстах, в частности в надписи уйгурского кагана Моюн-чура, которые написаны на тюркском языке. Отличились уйгуры от тюрков тем, что приняли в VIII в. манихейство. Позже уйгуры отказались и от древнетюркской руники, переходя на новосогдийский алфавит, который был заимствован монголами и затем маньчжурами. В 744 году уйгуры создали в районе р. Орхон свое собственное государство со столицей в Карабалгасуне. Военная мощь Уйгурского каганата заставила танского императора обратиться к уйгурам за помощью для подавления мятежа Ань Лушаня. Захватив в 762 году Лоян, уйгуры разграбили город, а в следующем году ворвались в Чаньань. В конце VIII века каганат пережил кризис. Многие племена перешли под власть тибетцев. Роковую роль в судьбе уйгурского каганата сыграли племена кыргызов. При попытках добиться самостоятельности кыргызы в 840 году захватили Карабалгасун, и Уйгурский каганат прекратил свое существование [5].

Kānjārās – название местности в районе Согдианы (Согд). Kānjārās является этнопонимом, преобразовавшимся от этнонима kānjārās (см. ниже). Кенгересы или кенгеры, по А. Каиржанову, этнос прототюркский, родственный комам (команам, хоманам), который кочевал по меридиану от южных отрогов Урала до Семиречья. Определенная часть их обосновалась в бассейнах рек Окса и Яксарта [11]

Среди этнонимов, зафиксированных в орхоно-енисейских текстах, также имеются:

Az (Азы) – народ, проживавший в зоне западной Тувы Западного Саяно-Алтая и управляемый эльтебером, который назначался тюргешами. Некоторыми исследователями Азы ассоциируются с иранскими Асами [11], некоторыми идентифицируются с кетами [12].

Basmil (Басмылы) – (кит. Pa-his-mi/Pi-la) народ, находившийся под властью одной из ветвей рода Ашина, которые носили титулы Iduq qut и uabgu [3]. Они играли важную

роль в крушении тюркской государственности, и в создании Басмыльского каганата. Согласно танских хроников, басмылы жили на юге от города Бешбалык (кит. Pei-t'ing), большинство были расселены в горах, составляя 2000 семей [13, с. 103-104]. Странным является тот факт, что Махмуд Кашгари определяет их среди кочевников, живших в его время, как не тюркских, более того сохранивших свой язык и говоривших также хорошо на языке тюрков [14].

Ўик (Чики) – располагались между верховьев Енисея и Саянских гор [15]. Обычно упоминаются вместе с азами и кыргызами.

Ediz (Эдизи) – народ, вероятно, связанный с Ye-tie/A-tie, который упоминается в китайских хрониках в качестве одного из племен, входивших в конфедерацию Теле и уйгурского союза [16].

Izgil (Изгили) – предположительно отождествляются с одним из племен Su-chieh конфедерации теле, которые жили неподалеку Азов на верховье Селенги [17].

Uč Oguz (Уч Огузы), племенная конфедерация, от которых в последствии появились центрально-азиатские огузы [9].

On oq bodun (Он ок бодун) – племенная конфедерация, которая располагалась на территории, простирающейся от гор Каратау до Жунгарии [11].

Qarluq (Карлуки) – тюркская племенная конфедерация, которая обитала Алтайские горы и край Пукученских вод [18].

Qirgiz (Кыргызы) – тюркский или тюркизированный племенной союз, локализованный в регионе северных отрогов Когменских гор, Енисея и речного бассейна Кем [18].

Qitan (Кидани) – (кит. Ch'i-tan) монгольский народ, который позже основал династию Ляо в Китае и Каракитайское государство в Центральной Азии. Они тесно связаны с татабами и шивэями. Политическая организация киданей многим обязана тюркскому влиянию [19]. Данный список этнонимов, входивших в древнетюркскую государственность, не является полным, он ограничен этнонимами, встречающимися в древнетюркских письменных памятниках.

Таким образом, тенденция номинации кочевого населения сложилась преимущественно в силу названий, связанных с названиями родоплеменных и этнических подразделений. То есть, кочевой образ жизни и этнокультурные моменты (вопросы этноструктуры и состава государственных образований, политического устройства), игравшие определенную роль в истории древнетюркского общества, в значительной мере оказали влияние на формирование древнетюркской ономастической системы.

Список литературы

- 1.Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux// СТОЭ. – 1903. – Vol.4. –P.1-378.
- 2.Barfield T. The Perilous Frontier. – Oxford, 1989. – 325 p.
- 3.Liu Y. Zur Urheimat und Umseidlung der Toba// Centrla Asiatic Journal. – 1989. – №33/1-2. – 104 s.
- 4.Kljaštornyj S.Y., Livšic V.A. The Sogdian Inscription of Bugut Revised// Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. - 1972. – №26/1. – P.69-102.
- 5.Крюков М.В. В.В. Малявин, М.В. Софронов, Китайский этнос в середине века (VII-XIII). – М.: Наука, 1984. – 334 с.
- 6.Thomsen V. Mogolistanaki Turkce Kitabiler// ТМ 3. – 1935, s. 81-118.
- 7.Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden, 1992. – 339 p.
- 8.Жолдасбеков М., Сарткожаұлы К., Орхон ескерткішінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 с.

9. Таşağıл А. Çin kaynaklarına göre Eski Türk boyları. – Ankara, 2004. – 187 p.
10. Каиржанов А. Млечный путь Евразии. – Астана, 2004. – 276 с.
11. Minorsky V.F. The Clan of the Qara Qoyunlu Rulers. – London, 1953.
12. Бартольдт В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Т.5. — М., Наука, 1968. — 759 с.
13. Малявкин А.Г. *Танские хроники* о государствах Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 1989.
14. Dankoff R. Kāşyari on the Beliefs and Superstitions of the Turks // Journal of the American Oriental Society. – 1975. – Vol. 95. – №1. – P.68-80.
15. Giraud R. L'empire des Turcs Celestes. Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä (680-734). – Paris, 1960. – 219 p.
16. Hamilton J.R. Tokuz-Oguz ve On-Uygur// перев.на тур. Y.Koc. – 1997. – С.187-232.
17. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1967. – 504 с.
18. Aalto P. G.J. Ramstedt J.G. Grano. Materialien zu den altturkishen Inshriften der Mongolei// JSFOu. – 1958. – LX/7. P. 3-91.
19. Holmgren J. Yeh-lu, Yao-Lien and Ta-ho: Views of the Hereditary Prerogative in Early Khitan Leadership //Papers o Far Eastern History. 1986. №3.

Түйін

Мақаланың мақсаты көне түркі ескерткіштеріндегі жер-су атауларының жүйесін қалыптастыру негіздерін қарастыру болып табылады.

Resume

In this article the historical and cultural excursions of formation and development of ancient Turkic place names are discussed. The purpose of the article is to identify the basic principles of the nomination of a geographic object during the ancient period.

ӘОЖ 821.512.122.09

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ АРХЕТИП ОБРАЗДАР

М.С. ОРАЗБЕК

филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Мақалада көркем шығарма мазмұнының психологиялық қырлары, автор психологиясы, автордың қаһарманға қатынасы қарастырылған. Автор шығармашылық процесс барысында өз психикасында бұрыннан бар бағзы архетиптік образдар елесі негізінде өзі де ойламаған кездейсоқ, бірақ нақты әрі жаңа образдарды тудыратыны зерттелген. Архетип образдардың автор психологиясына қатысы зерттеледі.

Түйін сөздер: Архетип образдар, шығармашылық психологиясы, шығармашылық ерекшелік, қиял, сезім, бағзы образ, творчестволық «мен», шығармашылық тұлға

Көркем өнер дүниесі, оның ішінде, әсіресе әдеби көркем шығарманың табиғаты күрделі, психологиялық қатпары өте терең, адам баласына жұмбақ болып келетін өнердің айрықша бір түрі. Сондықтан да психолог ғалымдар көркем шығарманы туғызушы автордың психологиялық қырларын ашып, автор тұлғасының шығармашылық ерекшеліктерін анықтауға ұмтылды.

Лейбниц, Кант, З. Фрейд, К. Юнг, Э. Нойманн, К. Абрахам, О. Ранк, Г. Закс, Гегель, орыс ғалымдары Л. Выготский, М. Арнаудов, Л.Т. Левчук, Г.М. Ленобыль, А.Н. Лук, Б.С. Мейлах, Е.Я. Басин т.б. ғалымдар автордың шығарманы жасау, туғызу барысындағы көңіл-күй, сезім, жан-дүниесіндегі өзгеге құпия, тіпті кейде өзіне де беймәлім әрекеттеріне үңіле отырып, олардың шығармашылық тұлғасын айқындауға күш салды.

Е. Басин «Көркем шығарманың психологиясы» атты еңбегінде көркем шығарманың психологиялық жақтан күрделі табиғаты мен кейіпкерлер әлеміндегі адамды таңғалдыратын сан алуан құбылыстардың сырын ашу үшін, ең алдымен, *абстрактылы кейіпкерлерді* емес, шығарманы жасаушы автор тұлғасын талдауды, көркем шығарма процесіндегі шығармашылық тұлғасына психологиялық тұрғыдан анализ жасау керектігін батыл айтады. «Шығармашылық актіні жүзеге асыру барысында суреткер тұлғасы – өнер дүниесінде *автор тұлғасы* ретінде танылады. Мұны біз «шығармашылық тұлға» деп атаймыз. Ол шығармашылық актіден тәуелсіз өмір сүре алмайды» [1] деген байламға келеді.

Е.Я. Басин шығармашылық тұлғаның тікелей шығармашылық процеске «тәуелді» екеніне мән бере отырып, «творчестволық «Мен» [немесе «Мен-тудырушы»] деп терминмен атайды.

Мұнда Е. Басин автордың көркем шығармадағы шығармашылық тұлғаға тән орнын тап басып таниды. Бірақ оның басты зерттеу объектісі – көркем шығармадағы барша адам баласына қатысты құндылықты суреткер тұлғасының психологиялық қырларын ашу барысында ғана тануға қол жеткіземіз деп санауы. Бұл авторды психологиялық аспектіде зерттеу үшін өте-мөте дұрыс көзқарас болғанымен, кейіпкер психологиясын талдауға келгенде шектеулі болмақ. Сондықтан автордың шығармашылық процесс кезіндегі, Басинше айтсақ, акт кезіндегі ерекше психологиялық күйін зерттей отырып, шығарма мазмұнындағы оқиғаларға, кейіпкерлерге де мән беруіміз керек. Оқиғалар мен кейіпкерлер дүниесін, шығарманы баяндаушыны, пейзаж т.б. көркем шығарма қамтитын дүниенің барлығының астарына үңілуге тиіспіз. Сонда ғана шығарма психологиясын зерттеуге мүмкіндік туады. Батыс әдебиеттануында автордың архетиптік санасына мән беру арқылы зерттеу негізге алынып келеді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында архетип пен реминисценция мәселесі нақты ғылыми зерттеу ретінде қарастырылмаған. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі 2000 жылдардан бастап әртүрлі еңбектерде, мақалаларда сөз бола бастады. Ал жалпы әлемдік әдебиетте архетип ұғымының бастау көзін көне грек ойшылдары Платон, Сократ еңбектерімен тығыз байланыста қарастырады. Архетип-дегеніміз адам санасында сақталып келе жатқан бастапқы образ. Философиялық сөздікте: «грекше арғы, бастапқы образ деген мағынаны береді. Кейінгі антикалық философияда (Филон Александрийский т.б.) бейне, идея» [2], - деп түсіндіреді.

Бұл ұғымды философиялық категория ретінде жандандырған швейцариялық ғалым К. Юнг [2]. Ол Филон, Цицерон, Плиния еңбектеріне сілтеме жасай отырып, адам санасындағы туа біткен алғашқы кескіндердің өмірде әртүрлі жағдайлардың (қайғы, қорқыныш сезімдері, алаңдаушылық немесе шығармашылық қиял, фантазия т.б.) әсерінен жанданып белгілі бір образдарға айналуы деп түсіндіреді. Әсіресе көркем шығарманың тууын, идея мен символдардың жанды суретке айналуын, адам санасының терең түпкірінде жасырын жатқан, күллі адам баласының жаратылысында туа біткен кескін, бейнелерден іздейді.

Творчестволық процесс барысындағы автордың «айрықша күйін» немесе суреткерлік ерекше қабілетін психологиялық жақтан К. Юнг пен Э. Нойманн «Психоанализ және өнер» атты зерттеуінде барынша ашуға тырысты. «Бағзы [первобытный] образ немесе архетип – адам немесе демон кескінді фигура, бұл тарих қойнауында пайда болып, үнемі қайта туындап отыратын процесс барысында творчестволық фантазияның [шығармашылық қиял] өзін-өзі танытуы» [3].

Шығарманы жаратушы суреткердің қиялында пайда болған «архетиптік» абстрактілі образдар жүйесі, яғни шығармашылық тұлғаның ой-санасындағы «бағзы образдан» бастау алған процесс бірте-бірте күшейіп, ерекше образдарға айналады. Демек, «әрбір осы образдар бойында адам психологиясы мен адам тағдырының бөлшектері өмір сүреді».

Автор шығармашылық процесс барысында өз психикасында бұрыннан бар бағзы архетиптік образдар елесі негізінде өзі де ойламаған кездейсоқ, бірақ нақты әрі жаңа образдарды кемелділікпен бейнелейді. Сондықтан да көркем шығармадағы кейіпкерлердің адамды таңқалдырарлық іс-әрекетін оны жазып отырған авторға бағынбай, автордың еркінен тыс әрекеттерге барды деп қабылдаймыз.

Ал мұндай күрделі процесті К. Юнг былай түсіндіреді: «Шығарма өзімен бірге өзіне тән ерекше форма әкеледі, ол автордың қосқысы келгенін қосқызбайды, ал алып тастағысы келгенін, керісінше, қайта туындатады. Бұл кезде авторлық саналы ой осы бір феноменге сырттан таңғала қарап тұрады; ал автор болса бұрын ешуақытта өз еркімен туындай қоймаған ой тасқыны мен ешқашан бейнелеуге ұмтылмаған образдар шырмауында қала береді. Бұл дегеніміз, автордың көркем шығарма мазмұнында ерекше шеберлік шыңына көтерілгенде, өзінің жекеменшік «мені» [собственное «я» – К. Юнг], яғни жекеменшік ішкі табиғатының өзіне ашылғаны» [3].

Автор көркем шығармадағы түрліше кейіпкерлердің адам баласына тән «жұмбақ» жан-дүниесінің терең қатпарына шығармашылық процесс барысында бойлағанда, «бұрын ешуақытта өз еркімен туындай қоймаған ой тасқыны мен ешқашан бейнелеуге ұмтылмаған образдар шырмауында қалып», сол соны образдардың ерекше іс-әрекеті мен сезім-сырын шеберлікпен суреттейтіндігін түсіндіреді. М. Мағауиннің «Шақан Шері» романында роман кейіпкері Шақанның көзінше әйелі мен баласын жолбарыс жеген сұмдық жай автордың қызығушылығын оятып, онан сайын тартысты оқиға тудыруға себеп болған сияқты. Оның суреткерлік санасын өзгеше бітімімен Шақан бейнесі жаулап, тіпті автордың санасына бағынбайтын *ой-сезім ағыны*, қиялы мен еркін билеп алған. Сондықтан да Шақан кеудесін кек билеп, сол кегін алу жолында жолбарыс біткенді жалмайтын екі аяқты тажалға айналған.

Автор саналы түрде ой қиялына, елес дүниесіне біржола ерік беріп, басқаша айтқанда, ақыл-есі түгелдей Шақан мен жолбарыстың арасындағы теке-тірес пен өшпенділікті бақылауға көшкен. Автор бар ынта-ықыласымен образдар табиғатына еніп, творчестволық тұрғыдан төселіп кеткен. Өйткені «Образдар ғана суреткерді оятып, оның қызығушылығын туғызады немесе олармен үйлесуге әкеледі, ең жоқ дегенде айрықша сүйіспеншілігін тудырады. Олар қандай да бір қозғаушы күшті иемдене отырып, бұрыннан жат формасыз, шашыраңқы күйде көрініс таба тұрып, өзінше өмір сүру үшін автордың жан-дүниесінен бөлініп шыққысы келеді. Мұндай идеялардың белсенділігі мен суреткердің өзін-өзі ұмытушылығы – оның табиғатындағы эмоционалдық факторлар мен қиял-елес дүниесінің әрекеті» [4].

Ендеше шығармашылық процесте Жолбарыс пен Шақанның арасындағы өшпенділік турасындағы идеялар автордың санасында бұрын-соңды болмаған рефлекссті оятып, ғажайып көріністерді тудырып, енді тек Шақанның ерекше тағдыры ғана емес, күллі қазаққа беймәлім жолбарыстар тіршілігі мен оларды аулау кезіндегі таңғажайып құбылысқа толы оқиғалардың тууына себепкер болған.

М. Әуезовтің Көксерегі секілді шері, яғни жолбарыс та шығарма кейіпкері. Оның да тағыға тән амал-айласы мен айбарлы жүзіне сай қаһарлы мінезі бар. Автор үшін Шақанмен бірге жолбарыс та таңғажайып кейіпкер. Авторға шығарма мазмұнында екі кейіпкері де өте қажет. Екі кейіпкерге де автордың қатынасы тым күрделі. Бірақ Шақан адам болғандықтан, әрі адамдық болмысы мен жаратылысы айрықша болғандықтан, автор оның табиғатын жаужүрек жолбарыстан да асыра көрсетуге тырысады.

Сондай-ақ Шақанның жолбарысқа деген ыза-кегін қоздырған да ең әуелі жолбарыстың өзі. Шақанның кеудесіне мәңгі өшпенділікті орнатқан оқиғаны автор былай суреттейді: «Ширатылған құйрығымен қос бүйірін кезек қамшылап, төрттағандай бүкшиді де, езуінен арылдады. Содан соң сылқ еткізіп баланы тастай салған. Етпеттей түскен, бет-аузын қан жапқан құртақандай бала сары тарғыл денесімен жарты дүниені жауып тұрған жыртқыштың алдынан еңбектей қашты... Аспанды тітірете гүр еткен де, бұл кезде есік пен төрдей келіп қалған әйелдің басынан бір-ақ қарғыған. Ажар үнсіз, тілсіз, бүктетіле құлады.

Құтырына тарпынған жолбарыс азу тістері ақ қарға шағылыса ырсыды да, сұлық денені желкесінен алып көтере бере қарш еткізіп жалғыз-ақ шайнады. Жалғыз-ақ шайнап, мойнын үзген соң, езуінен қан шаша арылдап, басын кегжите қараған Шақанға...» [5]

Міне, осы қасіретті де қаһарлы көрініс қаһарманның жадынан бір сәтте өшпей, үнемі оралып соғып, отбасын ойрандаған сарыала жалмауыздың соңынан біржола түсуіне себеп болды. Автордың да осы оқиға қиялына қозғау салып, адам біліп болмайтын жолбарыс атаулының жұмбақ жан-дүниесі мен бүкіл тіршілік әрекетін көркемдік әлемінде жаңғыртуына тура келді. Осы жолда тек Шақанның жаратылысына сай күрделі психологиясын ашуды ғана емес, «орманның иесі», «қамыстың қожасы» «тарғыл пері» аң біткеннің серісінің де тума-тұрқына біткен тағылық психологиясын ашуды көздеген. Оған себеп жазушы санасында қатал табиғат пен қиын-қыстау тағдырға ерік бермейтін арғы ата-бабаның архетип образы жанданып, оның өзі де ойламаған оқиғаларды суреттеуінде. Сондай-ақ аң атаулының құпия сырын бақылап, олардың тіршілігін меңгерген қасиет қанында сақталғандықтан да жолбарыстың архетипі қиялында жаңғырып сұмдық оқиғаларды суреттеуіне себеп болған.

К. Юнг шығармашылық процесс кезіндегі автордың көптеген зерттеушілер шешімін таба алмай жүрген «жұмбақ» күйін, оның творчестволық тұлғасындағы «архетип образдардан бастау» алып, соның ыркында барлық басқа дүниені ұмытып, о баста өзі ойламаған кейіпкерлерді тудырып, сұмдық ситуацияларды *кейіпкерінің бейсаналық ыркында* суреттеп кететінін түсіндіріп берген.

Осы бір субъективтік санаға қатысты әралуан құбылысты суреттеу барысында автор «...өз еркімен саналы түрде тудырам дей отырып, бөгде біреудің “жат еркінде” кетіп бара жатқанын сезінгендей болады» [3]. Автор шығармашылық жұмысқа берілу барысында, оның рухани бай болмысы санасындағы шығармашылық қиял күшінің ыркына ерік береді. Соның нәтижесінде «бөгде біреудің “жат еркі» сияқты күйге түсіп, архетип образдардың бой көтеруіне жол береді. Бірақ бұл дегеніміз, автор мүлде өз-өзіне ие бола алмайды, немесе архетип образдардың жетегінде кетіп, өз шығармасына басшылық жасай алмайды деген сөз емес. Керісінше автор өзінің рухани болмысынан туындаған, бөгде біреудің «жат еркі» сияқты болып көрінетін *творчестволық әрекетті* саналы түрде реттеп, бүкіл шығармашылық процесті бақылап, басқарып отыратын шығармашылық тұлғаға айналады. Сөйтіп автордың субъективті табиғаты шығармашылық процесс барысында ашылады және шығармашылық тұлғаның *тудырушылық процесс* кезіндегі «жат ерік» тектес психологиялық күйі анықталады.

«Шақан Шері» романында да автор аңның да, адамның да өміріне тереңнен ой жібереді. Құдыретті күштің қатар жаратқан екі перзенті де, шындығында, алдымен өз бастарын қауіп пен қатерден сақтану үшін қорғанады, екіншіден тамақ тауып жеп, қарын асырайды және ұрпақ қамы үшін арпалыса күн кешеді. Осы жолда неден болсын, қандай істен болсын бас тартпайды. Табиғатта қатар жаратылып, жер бетінде тіршілік ететін аң мен адам атаулының осы ұқсастығын автор қат-қабат оқиғалармен ашады. Сондықтан автор қос кейіпкері жолбарыс пен Шақан тіршілігін қатар алып суреттеуді мақсат еткен. Екі түрлі жаратылыстағы кейіпкерінің бір-біріне қатынасын, көзқарасын суреттегенде, автор екі кейіпкерді де үнемі шиыршық атқан психологиялық тартыс үстінде, қым-қиғаш оқиға ішінде алып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Басин Е.Я. Психология художественного творчества. – М.: Знание, 1985. – 64 с.

- 2 Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия. Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. 1983. — 529 с.
- 3 Юнг К.Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство. — М.: REFL-book, К.: Ваклер, 1998. — 304 с.
- 4 Арнаутов М. Психология литературного творчества. — М.: Прогресс, 1970. — 654 с.
- 5 Мағауин М. Шақан шері: және басқа шығармалар, 1983-1991. — А.: Жазушы, 1993. — 448 б.

Резюме

В статье рассматривается психология автора, отношение автора к герою во время творческого процесса, его эстетическое видение, художественное чутье, особая интуиция автора, его художественный мир, духовные и моральные ценности.

Resume

The article concerns the psychology of the author, the author's attitude to the hero during the creative process and esthetic vision, artistic sensibility, particular intuition of the author, his artistic world, spiritual and moral values.

ӘОЖ 415.61

БАҒЗЫ ЗАМАНДАРДА ПАЙДА БОЛҒАН АЙ КУЛЬТІНІҢ СИМВОЛДЫҚ ЖӘНЕ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Г.Қ. РЫСБАЕВА

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.

Аннотация

Мақалада бағзы замандарда пайда болған Ай культінің таңбалық символдары және түркі халықтарының Ай культіне деген құрметі көрсетілген.

Түйін сөздер: Ай культі, символдық белгі, мифтік аңыз, жылан бейнесі, өгіз, бұғы, марал, арқардың мүйізі, сұлулықтың, нәзіктіктің символы.

«**Культ**» концептісі қандай да болмасын халықтың рухани-мәдени концептілер жүйесінде өзіндік орны бар концептілерінің бірі. Рухани мәдениет адамдардың қоршаған дүниеге көзқарасы, діни танымы, наным-сенімі, мінез-құлқы, қабілеті т.б. ұғымдар арқылы танылады. Культ өзінің абстракциялы сипаттамасы бойынша өте күрделі. Мифологиялық сөздікте: «Культ» лексемасы латынның «cultus» - «сыйыну, табыну, жалбарыну, бас ию, құрметтеу» мәнінде жұмсалатын сөзіне қатысты қалыптасқан. Культтің тарихи түрлері: тотемдік культ, шамандық культ, жерлеу культі, алғашқы қауымдық культ, кәсіптік культ, аграрлық культ, отбасы культі, құрбандық шалу культі, т.б. Кейде культ объектіге байланысты бөлінеді: күн культі, ай культі, аспан культі, су культі, от культі, тау культі, аруақтар культі, тірі жәндіктер культі және т.б.

Біздің қарастыратынымыз, бағзы замандарда пайда болған Ай культінің таңбалық символдары. Ертедегі адамдар табиғат жанды және ол да адам тәрізді адами қасиеттерге ие деп білді. Адамдар күн мен отты, жерді, жыл мезгілдерін, жұлдыздарды, айды, асыл тастарды құдірет тұтты, оларға ерекше магиялық күш берді. Адам танымындағы табиғаттың құпия күштерін бейнелейтін қиял-ғажайып образдардың бірте-бірте қоғамдық сипат алып, тарихи өкілдерге айналуы, өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың одан әрі дамуы халықтың діни түсініктерінен өз орнын алды.

Қай халық болмасын, аспан әлемі туралы, аспан денелерінің яғни Ай, Күн, Жұлдыздың сыр-сипаты, таным-түсініктері, олардың халықтар ұғымындағы көріністері түрлі аңыздар мен ертегілерде бейнеленген. Расында ежелгі дәуірден Ай культі, Күн культі, Жұлдыздардың шығу төркіні халықтың мифологиялық аңыздарының негізінде жатыр. Аспан мен оның шырақтары Ай мен Күн, жұлдыз адамдар үшін барынша құдіретті саналып, тіршілік үшін ең маңызды қызмет атақарған. Ай да, Күн де жалпы тас ғасырында өмір сүріп, ежелгі адамдардың мифтік комплексінде ұзақ уақыт бойына үстемдік құрған. Алғашында Ай культі бірінші пайда болған. Тек энеолит (б.з.д. 4-3 мыңжылдықта) және қола дәуірінде (б.з.д. 3-2 мыңжылдықта) ғана Күн Аймен теңесіп, Күн Айдың алдына шығып, жетекші мифтік нысандардың біріне айналған. Ай культінің орнына Күн культінің келуі – алдыңғы культтің мүлде жойылуын көрсетпейді. Тек нысандардың маңыздылық дәрежесі ғана өзгерген.

Олжас Сүлейменов *Ай культі* мен *Күн культі* туралы мәселелерге тоқталады. Ол –
«*жарты ай, шеңбер*» таңбасының түркілерде о баста «*Ай*» деген мағына беріп, «и» түрінде айтылғандығын, кейін осы таңбаға нүкте **Д** енгізіліп, таңбаның «и-і» деген атаумен «*Күн*» деген мағына бергендігін, ал осыдан кейінірек, жазу жазылатын қатты материалдардағы нүкте белгісі көп жағдайда кетіп (өшіп) қалып, жазу жазылған тастың бетінің табиғи кедір-бұдырларымен жымдасып көрінбей кететіндігіне байланысты «*Айды жоққа шығарудың*» басқа жолдарын іздеуге мәжбүр болғандығын жазады: «К этому времени месяц с точкой воспринимается как «месяц»: *ci – месяц, луна. Ныне в подавляющем большинстве тюркских языков, да и в древнетюркском – «ai». Добавляя черту, вторично отрицают луну: D -*i-ai > iai – солнце (др. тюрк.). В Древнем Китае уже было «солнце» с точкой **⊙**, и аналогу, попавшему в письмо II-го тысячелетия до н.э. придают «соседнее» значение **Д** – iai –луна, месяц. Победило правдоподобие» [1]. О.Сүлейменов ежелгі қытай тіліндегі «*Күн*» ұғымын беретін, «жи» деп айтылатын сөздің «gin» немесе «gen» праформасынан шыққандығын айтса, С.Қондыбай өз еңбегінде «Ай атының «ң-н» праформасы негізінде жасалған «ңұң» (ңуң, нұң) варианты да болған. Міне, осы «ңұң» праформасы «йүй» («нан» праформасының «йай» болып өзгергендігі сияқты) болып өзгерген. Нақ осы нұсқа («йүй» > «юй») қытай тілінде сақталғандығын түсіндіреді. Осы сөздің де «ң-н» праформасының «ңен» немесе «ңін» вариантынан шыққандығын көрсете келе, түркілердегі «*Күн*» сөзі де осы праформаның өзгеруінен қалыптасқан («ңұң» > «йүн» > «күн»)» деп тұжырымдайды [2].

Араб сиқыршылары, астрологтер *Айды қасиетті шырақ* деп санады, өйткені ол адам тағдырына ықпалын тигізеді-мыс. Сондықтан Айдың тууы мен толуына қарап солар бал ашатын. Ислам діні шықпас бұрын *жарты Ай таңбасы түнгі жарықтың белгісі* ғана болатын.

Ай культiнiң бiрнеше таңбалық символдары бар, олар: Мұсылмандардың қасиеттi таңбасы – жарты Ай таңбасы. Ай мұсылман мешiттерi мен бейiттердiң төбесiне қойылатын әуақтармен жалғастырушы символдық белгi. Ай, Күн, Жұлдыз космогониялық таңбалар кеңiстiкте тұрақтылық рәмiзiн бiлдiредi. Аспан денелерiмен адамдардың өмiрi тығыз байланысты болған. Аспандағы аққан жұлдыз наным-сенiмдерде адам өмiрiнiң сөнuiн тұспалдайды. Қазақтар XIX ғасырда Айды құрметтеп, жаңа туған Айды көргенде үш рет орнынан тұрып, үш рет бас иетiн болған. Жазғы уақытта Айға тағзым еткен жерiндегi шөптен жұлып алып, үйге кiргiзiп, отқа тастайды екен. Келе-келе оны ислам дiнi өз ритуалдарының бiрiне айналдырған. Ай Күнмен қатар, кейде тiптi одан да жоғары орын алатын болды. Соғыстара «ай балталар» қолданылған, мешiттер мен зираттарға «ай орақтары» орнатылған.

Сонымен, жарты ай таңбасы өгiз мүйiзiн де белгiледi. Орта Азия мен Едiл бойын мекендеген халықтардың дiни нанымдарында өгiзге табынушылық басым. Аспан көгiндегi дәл осы көрiнiстi Қазақстан жартастарына шимайланған петроглифтерден – мүйiзiмен Күн көтерiп тұрған алып Көк өгiздердiң суреттерiнен көруге болады. Бiздiңше, бұл сцена арқылы ежелгi түрiктер аспан белдеуiндегi Күннiң жолы Жерге келген Жаңа жылдың символын бейнелеген.

«Өгiз» айдың символы дедiк. Оның таңбасы 30-40 мың жыл бұрын салынған. Палеолит дәуiрiнде «Өгiздiң (Бұқаның)» бейнесi алғашында табиғи натуралды түрде, яғни бояулармен салатын болған [1]. Бұндай бейнелер көбiнесе үнгiрлерде сақталынды, мысалы Францияның оңтүстiгiнде табылған Аль-Тайр үнгiрiнде бояумен салынған суреттердi айтуға болады. Бұндай суреттер Ресей жерiндегi Орал өңiрiнде табылған үнгiрлерде көптеп кездеседi. Кейiннен бұқаның бейнесi схемалық түрде берiле бастады. Бұндай бейнелер неолит дәуiрiнiң соңында салына бастады. Адамдар бұрын мыңдаған жылдар бойы айға табынды. Ал, өгiз айдың жердегi елшiсi ретiнде қарастырылды. *Өгiздiң мүйiзi айдың символы.* Өгiзге табынушылық суға және Айға табынушылықпен тығыз байланысты болды. Таяу Шығыс халықтарының өнерiнде *өгiздiң мүйiзi Ай құдайының бейнесi* деп түсiнiлдi. Бiртiндеп адамдардың тұратын жерi ауысып, жерде климат өзгердi. Олар қыс бойы зарығып күннiң жылуын күтетiн болды. Адамзат уақыт өте айға табынудың орнына күнге табына бастады. Көктемде күн мен түн тенелген кезде үлкен той жасалынып, күн құдайына бұқаны құрбандыққа шалды. Бiрте-бiрте күнге табыну пайда болды. Сонымен әлемдi билеп, жерге тiршiлiк сыйлап тұрған Күн мен Ай деп түсiнген ертедегi адамдар оны құдай деп бiлдi де, оның мейрiмiн өздерiне көбiрек аудару үшiн табынды, құрбандық шалды. Сонымен *ай мен күннiң культi* пайда болды. Ал жас балалардың маңдайына қанмен дөңгелек салу дәстүрi – Күндi құрметтеуден туған көне ырым.

Сол сияқты, барлық моңғол және түрiк тектес халықтардың ертегiлерi мен аңыздарында да өгiз күш пен күдiреттiлiктiң бейнесiн бередi. Көне заманнан келе жатқан ұғым бойынша Жер көк өгiздiң мүйiзiнiң үстiнде, өгiз балықтың үстiнде, балық суда, су әуеде дымқылдық үстiнде орналасқан. Егер өгiз басын шайқап қалса немесе жердi бiр мүйiзiнен екiншi мүйiзiне ауыстыра қойса, онда Жер сiлкiнедi-мыс.

Ай символикасы қазақтың *бұғы, марал, арқардың мүйiзiнде* бейнеленген. Ежелгi ата-бабаларымыз бұғыны, маралды, арқардың мүйiзiн, қасиеттi, киелi санаған. Олар үйге әр беретiн текемет, сырмақ, түскiз жасап ғана қоймай, оларға аң, құс, жан-жануарлардың фантастикалық, шынайы бейнелi түрлi композициялар салған. Жан-жануарлар дүниесiн бiлдiретiн ою-өрнектер: *«қошқармүйiз», «сыңармүйiз», «сынықмүйiз», «қырықмүйiз», «кiлтмүйiз», «арқармүйiз», «бұғымүйiз», «маралмүйiз»* және аспан әлемiн, жер, дүние сырын суреттейтiн ою-өрнектер: *күн, шеңбер, жұлдыз*, т.б. салған. Мәселен, «Қозы-

Көрпеш–Баян сұлу» эпопеясындағы Сарыбайдың буаз маралды атуы, соның киесінен өлуі не болмаса арқар мүйізін қасиетті санап іліп қою немесе халықтың қолөнерінде сақталып келе жатқан «қошқар мүйіз» деп аталатын оюдың шығуы да сол киеге байланысты.

Айдың дөңгелек, орақ тәрізді бейнесін алтайлықтардың ағаштан ойылып жасалған көне ескерткіштерінен де көруге болады. Жануар мен аңдардың бұлшық еттеріне *космогониялық таңбалар* салынған. Бұғылардың басын денесінен үлкейтіп көрсету, мысық тектес аңдардың «ауызын құлағына дейін сызып», «ауызын арандай аштырып», «үстіңгі ерні қатпарланған жыртқыш аңды» бейнелеу сақ шеберлеріне тән құбылыс. Сақ шеберлерінің бейнелеу өнердегі ерекше мәнері, аң, құс, жануарлардың шынайы, мифтік бейнелерінің көзін дөңгелек қылып беру. Аң, жануардың алдыңғы иығына, артқы жамбасына, қабырғаларына космогониялық таңбалар түрлі нұсқада кездеседі. Сақ мәнерінде қосымша бейнеленетін таңбалар: *жақша, дөңгелек, үтір* [3].

Жалпы, қазақ *шаңырақты* қасиетті санаған. Шаңырақты сом қайыңнан иіп, қоспаларын қиыстырып, шегемен ұстатады. Шаңырақтың өн бойын өрнектермен немесе «қошқар мүйіз», «кілт мүйіз» оюлармен безендіреді. Киіз үйге күмбезді түр беріп, түндікті көтеріп тұру үшін шаңырақты кере *жарты ай бейнелі шыбықтарды* иіп әкеп, айқастырып, шеңберге бекітеді. Мұны «*күлдіреуіш*» деп атайды. Күлдіреуіш арқылы үйге жарық түседі, түтін шығады.

Жылан бейнесі – Айдың символы. Жылан бейнесі бір кездері аспан денелеріне сәйкестендіріліп, *Кун мен Айды да, жұлдыздарды* да «жыландар» деп түсіну болған. Мәселен, жыланға тән қайта тірілу, қайта жандану – түнгі аспандағы Айдың да функциясы, бұл жағдайда Ай мен жылан бір-бірімен шендес болып шығады, дәлірек айтқанда Ай – жыланның аспандағы таңбасы болып табылады. Ай – аналық құрсақтың тіршілік туғызушысы циклінің, яғни туу мен өлудің қожайыны әрі әміршісі [4].

Айдың символы – дөңгелек айна. Сақтардың космогониялық таңбалары бейнеленген *қоладан жасалған айна* Минусинскіде табылған. Қола айнаның бетіне симметриялық түрде көне түркі руника жазуының таңбалары және сақ (скиф) діни дүниетанымында көп қолданылатын *космогониялық ай, крест таңбалары мен ирек сызықтар* салынған. Қола айнаны сақтар бал ашу үшін қолданса, ал арнайы рәсімдер өткізуде бұл айна шамандардың сиқырлы құралы болған. Сондай-ақ, қола айналар сақ қорғандардың барлығында, әсіресе әйелдер жерленген обаларда кездеседі. Қола айналар ежелгі адамдардың түсінігінде магиялық әсері бар сиқырлы құрал.

1970 жылдардың басында Алматы түбіндегі Есік қорғанынан табылған «*Алтын адамның*» түстік символикасын түсіндіруде Ә.Ақышев солтүстік кавказдық миф мысалын келтіріпті: «В осетинских нартах Созырыко, солярная природа доказана Ж.Дюмезилем, носит «талисман, сверкающий как солнце»; действие этого талисмана подобно действию третьего глаза Шивы, испускающего всеуничтожающее пламя. Созырыко кабардинцы называют *Золотым человеком* и говорят, что *верхушка его шапки – солнце*. Ж.Дюмезиль справедливо сопоставляет образ Созырыко с Митрой» [5]. Яғни, «Алтын адамның» баскиімінің түстік символикасы: алтын айдар сияқты алтын бас киім де – *Күннің белгісі, күнтектілікті* білдіреді, ал таздық, таз бастық, қасқалық, айбастық – *Айдың белгісі, айтектілікті* білдіреді екен.

«Алтын адамның» бас киімінде ешкі мүйізі бар, алтын қанатты (крылатый конь с козлиным рогом) екі аттың кескіні бар, олардың арқаларынан төрт алтын жебе «өсіп шыққан» [6]. Мұндағы *ешкі мүйіз де айдың белгісі*.

Ай – ру-тайпа аттарының да символы. Дөңгелек таңба немесе шеңбер, жарты ай немесе орақ тәрізді ай таңбасы ру-тайпа аттарының да таңбалары болған. Мәселен,

шапырашты, қаңлы, сарыжомарт (орақ тәрізді) \mathcal{D} жарты ай, арғын $\bigcirc\bigcirc$ (көз таңба), дулат руы \bigcirc (дөңгелек) дөңгелек шеңбер тәрізді, кыпшақ руы $\mathcal{D}\mathcal{C}$ (екі жарты ай) қос ай таңбалармен берілген.

Ай культінің тілдік репрезентанттары қазақ тілінде, сондай-ақ түркі тілдерінде бай әрі әр түрлі лексика – фразеологиялық қабатты қамтиды.

Ай – халық ұғымында *сұлулықтың, нәзіктіктің символы*. Ай мерзімі әдетте төрт ширекке бөлінеді: айдың бірінші ширегі – толық ай, одан кейін – жарты ай, екі айдың арасы – өлі ара, соңғы ширегі – жаңа ай. Бұлардың ішінде де *толған ай мен жаңа туған ай* ерекше ауызға алынады. Мәселен, *«толған айдай», «туған айдай иілу», «туған айдай балқу», «туған айдай толқу», т.б. «Он төртінде туған айдай», «он бесінде туған айдай», «ай мен күндей сұлу», «ай мен күндей нұры бар», «айдай таза, күндей нұрлы»* деген сияқты фразалар сұлулықты, нәзіктікті білдіреді.

Қазақтар ажары асқан сұлу қызды *«ай десе – аузы, күн десе – көзі бар»* немесе *«он төртінде туған айдай» және «он бесте (бесінде) туған айдай»* деп суреттейді. Мысалы: Нөкер үйге келіп, босағадан сығаласа, бірінен бірі асқан *айдай сұлу* екі қыз отыр екен дейді /М.Дүйсенов. Ғасырлар сыры/. *«Он бесте туған айдай боп, Қызыл күрең ірені /Батырлар жыры/. Сұлу қызды аспандағыдай ай мен күнге, жұлдызға теңеу* «Мұхаббат-наме» мен қазақ поэзиясының арасындағы жақындықтың бар екенін көрсетеді. Мысалы: Пері сұлуларының көрікке байы, Жүзің – наурыз, қасың – мейрам айы («Мұхаббат-наме»). Ақ бетің *он төртінен туған айдай* /Халық өлеңі/. Бәрі сенің бір өзің, *Күн, ай, жұлдыз* – дәл көзің /С.Торайғыров/. *Айым да сен Ғалия, күнім де сен, Оң қабағым тартады күлімдесең... /Балуан Шолақ/. Ажары ақ бетіңнен асқан айдан... /Ш.Бөкеев/.* Ай әр айдың он төртінші жұлдызында шартабақтай болып, әбден толысады. Сол себепті де халқымыз осы күнді *«он төртінші жұлдыз»* демейді, *«айдың бір жаңасы»* дейді. Демек, бұрыннан бері жаңа туған айдың алғашқы күні деп есептелген болуы керек.

Ай мен Күн сұлулығы бірінен бірі өткен – қыздар екен. Бірақ Ай сұлуырақ болса керек. Айдың ажары өзінен асқанын қызғанып, Күн оның бетін тырнап алыпты. Ай бетіндегі дақ осыдан қалған деген аңыз бар.

Айға байланысты: *«ай тұтылу», «бетін айдай қылу», «ай қарап отыр ма (жүр ме), «айды аспанға бір шығарды», «оң жақтан айы, сол жақтан күні туды», және «Айдың да жартысы жарық, Жартысы қараңғы»; «Ай түнде керек, Ақыл күнде керек»; «Ай жарық – Қоян арық», «Ай туса да соның бағына, Күн туса да соның бағына», т.б. мақал-мәтелдер Айды құрметтеуге байланысты туындаған.*

Тілімізде *айға* байланысты фразеологизмдер белгілі наным-сенімге, мифтік аңыздарға негізделіп қалыптасқан: *«айың оңынан тусын», «алдыңнан күн, артыңнан ай тусын», «алдыңнан ақ күн тусын», «жұлдызың жоғары болсын», «толған айдай толықсып», «айды аспанға бір шығарды», «оң жақтан айы, сол жақтан күні туды», «ай тұту», т.б. «Айдай жарық», «айдай анық» «айдай сұлу», «айдай болған ақ жез», т.б. теңеулер де бар. Мысалы: *Толған айдай толықсып, Ақ сазандай бұлықсып, Бұралып кетіп барады, Неше алуан қылықсып /«Қыз Жібек»/. Келесі үйде бір айдай сұлу келіншек отыр /Қазақ ертегілері/. Сондай-ақ, «бетің айдай болғыр», «бетін айдай қыл» тәрізді қарғыс мәнді тіркестер де кездеседі.**

Халқымызда *Ай тотеміне* байланысты туындаған есімдер ертеден жалғасып келеді. Олар: Айсұлу, Айым, Айтолған, Айтолқын, Айтуған, Айкүміс, Айжан, Айғаным, Толғанай, Айнұр, Айгүл, Айзада, Айқыз, Айкөз, Айбике, Аймұрат, т.б.

Қорытынды. Культтік ұғымдағы тіл бірліктері өзіне тән таңбалық символдар құрайтын күрделі таңбалар жүйесі болып табылады; олардың бір-бірімен байланыстылығы лингвосомиотикалық тұрғыдан ерекше мазмұнға ие. Жоғарыда келтірілген материалдар

бойынша, Ай культiнiң символы ру-тайпа аттарында, сақ патшасының бас киiмiнде, жылан бейнесiнде, өгiз, бұғы, марал, арқардың мүйiзiнде белгiленген, ал жарты Ай танбасы түнгi жарықтың белгiсi және мұсылмандардың қасиеттi танбасы. Түрki халықтарының ұғымында Ай – сұлулықтың, нәзiктiктiң символы. Қазақ халқы Ай культi тек жанға ғана емес, төрт түлiк малға да әсер етедi деп түсiнiп, өзiнiң жақсы көретiн немесе киелi деген малдарының мүйiзi мен тұяғын айға ұқсатқан.

Қазақстан территориясында көп кездесетiн петроглифтердегi мифтiк кейiпкерлердiң iшiнде Айдың, Күннiң де символдық бейнесi жиi кездеседi. Осы көрiнiстерден адамдардың қол созып, Айға, Күнге жалбарынып жатқанын символдық көрiнiстерi көрсетiледi. Және Ай да, Күн де – халық ұғымында сұлулықтың, нәзiктiктiң, жылылықтың, көркемдiктiң символы.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Сулейменов О. Язык письма. -Алматы-Рим. 1998 -Б.239-240. -Б.47-53.
- 2 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. –Алматы, 2004. 2 бөлім, -Б. 304.
- 3 Өмірбекова М. Сақ (скиф) тарихы мен мәдениеті. -Алматы, 2004. -Б.64-65.
- 4 Дж.Кембелл. Маски Бога. Западная мифология. Дж.Ф.Бирлайн. Параллельная мифология. -М., 1997. -С.89.
- 5 Акишев А. Искусство и мифология саков. -Алматы, 1984. -С.139.

Резюме

В статье показаны символические знаки культа Луны, появившиеся в древние времена. Символ культа Луны обозначен в именах племен-народов, в образе змеи, быка, оленя, марала, на роге архара. Луна – символ нежности и красоты.

Resume

This article shows the symbolic signs of the Cult of the Moon appeared in ancient times. The Cult of the Moon symbol denotes names of tribal peoples as a snake, bull, deer, red deer, the horn of argali, the Moon as a symbol of tenderness and beauty.

УДК 821.512.122

Ш.ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ МЕН М.Ж.КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АЙТЫС ЖАНРЫ

А.О. ТОҚСАМБАЕВА

филология ғылымдарының кандидаты,
Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің доценті,
Семей қ.

Ғ.Қ. ИСМАИЛОВА

филология ғылымдарының кандидаты,
Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің доценті,
Семей қ.

Аннотация

Мақалада автор өздерінің шығармашылық жолын ХІХ ғасыр соңында бастаған Ш. Құдайбердіұлы мен М. Көпейұлындағы айтыс жанры хақында. Мақалада қос ақынның шындық өмірде болған-болмаған айтысын көркем

шығарма етіп жазу – Абай шәкірттерінің арасында кең тараған әдеби үрдіс екендігін атап көрсетеді. Сонымен қатар мақалада тақырыпқа байланысты әр түрлі пікірлер келтіріліп, ол мысалдармен толықтырылады. Сол дәуірде әдеби айтыс жанрына өзіндік қаламгерлік үлесін қосқан ақындар қаншалықты көп болғанымен, Шәкәрім мен Мәшһүрдің туындылары ешқайсысымен салыстыруға келмейтіні де баса айтылады.

Түйін сөздер: Діни-ағартушылық, процес, айтыс, «Қыс пен жаздың айтысы», «Жұмақ пен тамұқ», «Рух пен нәпсі қағысуы», «Қарашекпен мен қасқырдың» айтысы, «Қаракұс һәм адам», «Жан мен тән», «шабдар атпен, тырнамен, ала қарғамен айтысы», «Бай, Бәйбіше айтысы» т.б.

Өздерінің шығармашылық жолын XIX ғ. соңында бастаған Ш. Құдайбердіұлы мен М. Көпейұлы нәр алған арналардың бірі – қазақ ауыз әдебиеті. Әдебиет тарихын жеке тұлғалар емес, белгілі бір мүдделес қаламгерлер тобы жасайды десек, екі әдебиет алыбы өмір сүрген дәуірде қалыптасқан діни-ағартушылық ағым мен оның танымал өкілдері: Ақмолла Мұхамедиярұлы, Мақыш Қалтайұлы, Нұржан Наушабайұлы, Әубәкір Кердері, Шәді Жәңгірұлы т.б. ұлт әдебиеті тарихында өшпес із қалдырды. «Өйткені, бұл жоғарыда аттары аталған ақындар – ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетін жақындастырып тұрған алтын көпір» [1] болды.

У. Қалижанұлы орынды атап көрсеткендей, бұрыннан қалыптасып, канонданған халық ауыз әдебиетінің классикалық үлгілерін, шығыстық нақышы мен ұлттық тұрпатын бұзуға Ш. Құдайбердіұлы мен М. Көпейұлы еш тырысқан жоқ, қайта оны жаңа дәуір аңысына орай жанрлық формасы мен көркемдік айшығы жағынан замана талабына бейімдей білді.

Біз осы жерде қос ақынның шығармашылық процесін бірлікте ала отырып, ал ауыз әдебиеті жанрларын өз бетімен игеруін дербестікте қарастыратын боламыз. Көркем әдебиет өзінің ұзақ дамуы барысында ұлт әдебиетінің ұлы қаламгерлеріне әлеуметтік-тарихи негіздік тағантас қалыптастырды. Оның қайнар көзінде әр ұлттың көнеден тамыр тартқан халық ауыз әдебиетінің жауһарлары жатыр. Әр дәуір өзінің тамаша туындыларын сол кезеңінің қалыптасқан қоғамдық жағдайларына орай дүниеге әкеліп отырады. Оның бастау көзінде халық әдебиетінің үлгілерінің жаңаша түрленуі жатыр деуге болады. Осының бәрін байыптай отырып, өнер мен әдебиет дамуындағы жалпы заңдылықтар мен ұғым-түсініктерге кеңірек тоқтала кеткеніміз жөн. Біз қос ақынның ұстанған діни-ағартушылық бағытына сай өздері жөн деп санаған ауыз әдебиеті үлгілері айтыс, мысал және тарихи жырларды шығармашылық процесс үстінде тиімді қолданып, дәстүр мен жаңашылықтың ара жігін таныта білді. Себебі қазақ әдебиетінің тарихында қаламгерлер өмірге әкелген әдеби туындылардың мазмұны ауыз әдебиетіне қатысты түрлі сипатта, қилы жанрлық өзгешілікте көрініс тауып отырды. Дәстүр жалғастығы әуелі орыс отаршылығында ашық қарсы шығуда фольклорлық формулалықты ашық көрсетсе, Ш. Құдайбердіұлы мен М. Көпейұлы шығармашылық ғұмыр кешкен тұста астарлай ой білдіруге ауысты. Азаттық әуені ендігі жерде бұрынғыдай асқақ емес, бүгінгіні мансұқтап, өткенді аңсайтын құмыққан әуезеге алмасты.

Қос ақынның шындық өмірде болған-болмаған айтысын жеке көркем шығарма етіп жазу – Абай шәкірттерінің арасында кең тарған әдеби үрдіс. Осы тұрасында А. Байтұрсынұлы: «Шын айтыстар емес шығарма айтыстар қазақта да соңғы кезде шыққан»[2],- деген пікірі біршама орынды. Себебі, ауыз әдебиетінің озық үлгісі саналатын айтыс өнері көне түркі жазба әдебиетінде ертеден қалыптасқан. Оны ұлттық әдебиеттің өзіндік ерекшелігі ретінде кәдеге жаратқан түркі халықтары ішінде тек қазақтар ғана болды. Басқа бауырлас халықтарда бұл аралас жанр ретінде ғана поэзия жанрында синкреттілік тұрпатында көрініс берді. Алыстан көзей айтар болсақ, қазіргі әдебиеттанушылық жіктеуде мысал айтысына жатқызылатын айтыс түрі М. Қашқаридың еңбегіндегі «Қыс пен жаздың айтысы», А. Иссауидағы жұмақ пен тозақ айтыстары барлығын ескерсек, айтыстың көркем шығармалық түрі санатында ертеден поэзиямызға енгенін дйттей аңғару еш қиын емес. Айтыс үлгісін пайдалану С. Бақырғани поэзиясына да тән әдеби құбылыс. Осы ақынның «Жұмақ пен тамұқ», «Рух пен нәпсі қағысуы» деген өлеңдері, әлбетте, өзіне дейінгі дайын әдеби үлгінің рухани жалғасы.

Мұсылманша толық білімді қазақ әдебиетінің жаңа буыны енді түркі конондылығының әдеби үрдісін қайыра жанартқан кезеңде айтыс та өзіне тиселі жаңа шығармашылық-көркемдік дамуға қол жеткізді.

Ел басына түсірген ақ патша отаршылдығының барша қайғысын ашып беру жолында, ел санасын бодансыздандыру жолында ұлттың архетиптік санасындағы көне жадыны ояту үшін ауыз әдебиеті үлгілеріне жүгіну аталған қаламгерлер тарапынан таңдап алынған құтты шығармашылық кадам еді. Біз М. Көпейұлының т.б. діни-ағартушылық ағым өкілдерінің көркем шығармашылығындағы идеялық бастау көзі мен қаламгердің қоғамдық ұстанымы төңірегінде ХХ ғ. эстетикалық көзқарасында ерекше із қалдырған ойшылдар А. Бергисон, З. Фрейд және Б. Корчениң тұжырымдары негізінде ой қозғайтын болсақ, «Санасыздық көңіл-күйдің әрекетін түсіну,- деп жазады Фрейд, – бірінші рет ақынның шығармашылық іс-әрекетінің мәнісін түсінуге мүмкіндік берді» [3] десе, аталған ғалымдардың пікірін жалғастырып, одан әрі тереңдетуші француз философы, неомитені (христиан ілімі мен жаңашыл жаратылыстану теориясына сүйенуші – курсив менікі А.Т.) Ж. Маритен: «Ақын осы интуицияны өзі сезінбейді, бірақ, ол – оның өнеріндегі ең айшықты нұр және ең маңызды қағидат болып табылады» [4] деген пікір айтады.

М. Көпейұлының айтыс жанрын өзінің көркем шығармашылығындағы идеялық бастау көз бен қоғамдық ұстанымы ретінде танытудағы саналылықтың да ролін жоққа шығаруға болмайды. Себебі: «Егер шығармашылықтағы емеуірін мен сауалды жоққа шығаруға тырысатын болсақ, онда жазушы бұл кадамға санасыздықпен барды деп ой түйюімізге тура келеді. Егер біреу маған «мен алдын ала жоспарсыз шығармамды бір демде жазып шықтым» деп кеуде соғатын болса, мен оны көп ойланбай «ақымақ» деп атар едім» [5] деп А. Чехов тегін жазбаса керекті. Кезінде өнердің идеялылығы турасында өз қарсыластарына Салтыков-Щедрин: «ой мен шығармашылық бір-біріне жау емес, ой – барша адами іс-әрекеттің басты да, біз қашып құтылмайтын маңызды факторы; шығармашылық болса, оның тірі образдар арқылы көрініс табуы... Осыдан-ақ біз олардың бір-біріне жаушылықта емес екендігін ұғуға тиіспіз» [6], деп-өз уәжін орынды білдірген болатын.

Бұл арада біз Мәшһүрдің басқаны емес, тап осы жанрды өз ойын оқырманы мен жұрттың назарына жеткізу үшін неліктен таңдағанын айыра білуіміз қажет.

Қаламгердің дүниетанымы туралы мәселе ең алдымен оның әлемді танып-түсінуі, шындық өмірдің сипаты мен құлстарын аша білу және оған қатысты ұстанымы төңірегінде танылады. Мәшһүр өзінің талант қарымына сай өз дәуіріндегі өмірлік процестердің күрделілігі мен тереңдігін басқаларға байқала бермейтін қырынан тантуда айтыс жанрын тиімділікпен пайдалана білді. Ол өмір құбылыстарын оймен қорытып, айтыскер ретінде көркем образдармен айшықтады. М. Көпейұлы өзі күә болған өмірлік процестерді зерделей отырып, оларды көркем образдарға айналдыруда өзі бақылағандарының барлығын емес, олардың ішіндегі ең маңызды, ең қызықты, ең керекті дегендерін таңдап алып, туындысына өзек етті.

Әдеби айтыс жанрын Абайдың ақын шәкірттерімен қатар қайыра түлетудегі М. Көпейұлының өзіндік шығармашылық үлесін қарастыруда ақынның сол дәуірдегі қазақ өмірінің қай қырына ерекше ден қойғандығын айыра білгеніміз жөн. Сондықтан Мәшһүр сияқты ірі сөз сүлейін қарапайым бақылаушы қатарына қосуға әсте болмайды. Ол замана ыңғайына орай түрленген, фольклордан ірге ажыратқан әдеби айтыс арқылы сол дәуірідегі сөз зергерлері шығармашылығында айқын аңғарылып тұратын түрлі әдеби ағым, түрлі эстетикалық ұстанымдардан тыс қалмайтын өзіндік көркемдік жүйені өмірге әкелді. Біз осы айтыстардың мазмұнан адам тағдырын, алаш тағдырын, ұлт зияларының өмірлік шындықты ізденуін, оны көркемдікпен игеруін аңғарамыз. Ескіні жаңалау оңай шаруа емес, осыны түсінген ақындарымыз бұрын ойын-тойдың ғана көркі боып келген фольклорлық айтыс жанрының жаңа мүмкіндігін танып, оған екінші тыныс бере білді. Енді ол бұрынғы ескі дәстүршілдік канондықтан арылып, өмірде болуы шарт емес, автордың қиялы мен шығармашылық кең құлаштылығына қатысты, ұстанған позициясы мен көтерген идеясына байланысты әлем әдебиетінде мүлде кездеспейтін ұлттық әдеби жанр өмірге келді. Оның бастау көзінде С. Торайғыров, Ә. Тәңірбергенов, У. Шоңдыбаев, М. Көпейұлы т.б. айтулы ақындар тұрды. Олар әдеби айтыс жанры арқылы өз заманының түрлі әлеуметтік мәселелерін көтерді. Қаламгердің батыл өмірді көркем жинақтау амалы мүмкін еместі мүмкін етеді. Ретін таба білген ауыз әдебиеті жанрын шығармашылық пайымдау әдеби жаңашылдыққа жол ашса, орынсыз фольклорға әуестік, А. Франстың «Маждани пайдасы жоқ көптеген тәжірибе жасады. Ол болжам дегеннен қатты қорқатын... ол күн сайын ит пен қоянның шек-қарынын ақтарып, ойсыз да, мәнсіз тәжірибесін жалғастыратын, бірақ ол алдына белгілі

бір мақсат қойып, еш нәрсе іздеген еместі» [7] деген түйіндеуіндегідей әдеби келенсіздікке бастап алып келеді.

Осындай келенсіздіктен ада ізденіс Абайдың ақын шәкірттері арасында көрініс тапты. Қазақ әдебиетінде көнеден тамыр тартқан шын шығарушысы, нақты авторлары бар екі ақынның сөз жарысы саналатын айтыстың әлеуметтік мәні алаш жұртшылығы арасында орасан болғандықтан да, XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында өмірге келген әдеби туындаларда айтыс үлгісі кеңінен пайдаланылып, енді айтыс көркем шығарманың өзіндік ерекшелігі бар ұлттық әдеби жанр түріне айналды. А. Байтұрсынұвқа тоқталар болсақ: «Айтыс бастапқы кезде шын екі ақынның айтысқаны болса да, соңғы кезде айтысты ақындар өз ойынан шығаратын болған. Яғни бір ақын екі ақынның айтысқаны қылып, екі жағының да сөзін өзі шығаратын болған. Сөйтіп айтыс шын айтыс емес, тек шығарманың түрі болуға айналған» [2].

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында мысал айтыстың үлгісінде жазылып, қазақ арасында кеңінен тараған Шораяқтың Омарының «Қарашекпен мен қасқырдың» айтысы туындысын, М. Дулатұлының «Қаракұс хәм адамын», С. Дөнентаевтың «Жан мен тәнін», М. Көпейұлының «шабдар атпен, тырнамен, ала қарғамен айтысы» деп бұл жанрда қалам тартқан ақындар мен шығармалар шоғырын ұзынсонар тізе беруге болады.

Осылардың ішінде ауыз әдебиетіндегі айтыс үлгісін шебер пайдаланған С. Торайғыровтың «Айтыс» поэмасы – біз жоғарыда сөз еткен әдеби айтыстың ең шоктығы биік, озық үлгісі деуге болады. Кеңестік кезеңде бұрыннан қалыптасқан осындай әдеби үлгі І. Жансүгіровтің «Бай, Бәйбіше айтысы» шығармасында және С. Сейфуллиннің «Қызыл ат» поэмасында (ақ аю мен қара аюдың сөз тартысы), көрініс табуы айтыс жанрының көркем туындыларға арқау болуы – қазақ әдебиетінде жаппай қолданысқа түскенін байқататын әдеби құбылыс екендігін аңғартты.

Одан арыға ой жүгіртсек, ғұлама Абайдың «Жігіт сөзі» мен «Қыз сөзі» өлеңдері де айтыс түрінде жазылғандығын М. Әуезовте: «Бұл өлеңдерде ішкі сырларын сәлем хатпен, делдал арқылы айтысып отырған жастар көрінеді... Бұл өлеңдегі асықтар қазақтың анық Абай тұсындағы ауыл жастары. Солардың ішінде құда мен құдаша, бозбала мен бикеш сәлемдемесі» [8] жоққа шығармайды.

Айттым сәлем, Қаламқас,
Саған құрбан мал мен бас.
Сағынғаннан сені ойлап

Келер көзге ыстық жас, -
деп үздіккен жігітке назды қыз өзінің де соны қалайтынын сездіреді:

Қиыстырып мақтайсыз,
Ойласаң не таппайсыз.
Бізде ерік жоқ өзің біл

Әлденеге бастайсыз.

Махаббат арлы жолында ибалы бойжеткеннің нақсүйері бозбалаға қояр талабы:

Үйір қылма бойыңа
Шыны жақсы көрмесең,-

болып табылады. Біз келтіріп отырған екі өлең тіні өз бойына қазақ өміріндегі жастық лебі мен ғашықтық іңкәрлігін сыйдырған айтыс элементтерін сіңірген. Оның тінін қыз бен жігіттің жауаптасуы құрып отыр.

Ауыз әдебиетінің озық үлгісі айтыс жанрын өздерінің туындыларына өзек етуі Абайдың шәкірттерінің шығармашылығына да жат емес. Оған мысал ретінде, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жайлаубайдың баласымен айтысы», Тұрағұл Абайұлының «Тұрағұлдың Матай елінің қызымен жауаптасуы», Әубәкірдің «Қайырбек пен келіннің айтысы», «Қыз бен өзі», «Бүркітімен айтысы» сияқты жанрлық жағынан мысал айтысқа жататын өлеңдермен қоса, Әріп Тәңірбергенұлының «Тәуке мен Ұрқия», Уәйіс Шондыбайұлының «Тәуке мен Жікібай» сияқты айтыс негізінде жазылған көлемді поэмалардың да дүниеге келуі – олардың айтыс жанрын шығармашылық процесс үстінде терең игеріп қана қоймай өзінше авторлық ізденістер жасағандығының орнын айқындайды.

1920-шы жылдары жазған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақаласында М. Әуезов: «Айтыс өлеңдерінің ерте күндегілері, ауызша әдебиетке кірсе де, бергі замандағы айтыстың ішінен ұзақ әңгіме тудыратын Наурызбай мен Біржан – Сара сияқтылары жазба әдебиетке кіреді. Екі кісінің айтысуынан, немесе екі кісінің жайынан туатын әңгімелер ертерек уақытта ағылшын әдебиетінде Грандисон, Ричардсон, Достоевскийдің уақыттарында туылған. Орыстардың «Бедные люди» деген

кітабында бар. Мұндай әңгімелерді эпистолярный роман деп атаған. Біздің айтыстардың көбі – осы эпистолярный роман түріндегі өлеңдер» [9],- деген салыстырмалы түрде сол кездегі өзі куә болған әдеби-көркемдік ізденістерге берген пікірінің жаны бар.

Ағартушылық ағым өкілдері және Абайдың ақын шәкірттері айтыс жанрын өз шығармаларына арқау ете отырып, өлеңінің бұрын жөнді игерілмеген жаңа бір қырына түрен салып, ұлттық әдебиетіміздегі соны бір әдіске жанартпашылық тұрпатта бара алды. Осы арқылы біз атап көрсеткен дәуірде шығармашылық ғұмыр кешкен ақындардың айтқан сөзі мен өмірден қорытқан ойының әлеуметтік салмағы арта түсті.

Әдеби айтыс жанрына өзіндік қаламгерлік үлесін сол дәуірде қоспаған ақын өте аз болды. Бұған мысал ретінде Шәкәрімнің 1880 жылдары жазылған «Жайлаудың баласы мен айтысқан өлеңі» деген туындысын дәлел ретінде келтірсек те жетіп жатыр. Ақын кішкентай ойын баласымен айтыса отырып, ойын қуған балалардың күнәсіз тентектігі мен мал деп, дүние деп бір-бірін қорқауша талаған ересектерді қарсы қоя, антизелей отырып, өз заманының қалыбынан сыр танытады. Автор айтыс жанрына жататын бұл өлеңін үш бөлікке бөліп, бірінші кірістірме шоғырында «өзінің балалардан алдануын» сөз етіп, негізгі шоғырда баланың аузына авторлық позициясы тұрғысынан ересектердің көкейіндегі ойын салып, сөз таластыру негізінде шындықтың шымалдығын түреді. Жауаптасудың салмағы өте ауыр, онда сол дәуірдің ащы әлеуметтік салмағы жатыр. Бала:

-Бұл заман біз түзелер заман ба еді,
Күнәдан үлкен кісі аман ба еді.
Сөз сөйлесең, мал демей сөйлемейсің,
Мал сенің атаң ба еді, бабаң ба еді? [10]- деп замана тірлігін танытады.

Айтыстың жазылмаған заңы жеңілген ақынның өз ұтылғандығын мойындауы осындай әдеби мойындау Шәкәрім жырымен төмендегіше төгіледі:

...Үйтсем де, бар мінімді бетке басып,
Бала қылды бетімді қара қотыр [10].
«Жайлаудың баласы мен айтысқан өлеңі» мынандай түйіндеумен аяқталады:
Бұл өлеңді жақтырмас замандасым,
Заманыма байлаулы менің басым.
Ойласам, өзімнің де қылығым сол,
Өкпелеме бұл сөзге, үш құрдасым.

Одан автордың айтыс элементін, ондағы аты аталған үш кейіпкерді (Әбдіяхмет, Таңсық қожа, Байділданы) неліктен оқиғалы өлеңіне арқау еткенін ұғынамыз.

Шәкәрім оқиғалы өлең тіліне айтыс элементін енгізе отырып, бала мен ересекті жауаптастыру арқылы елі ішін ен жайлаған қулық пен зорлықтың бетін ашуға тырысады. Ақ пен қараны, жақсылық пен жамандықты қатар бірілікте ала отырып, бір-біріне шендестіре қарсы қоя суреттеу негізінде алашына ғибадаттық жол көрсетеді.

Шәкәрімнің тағы бір оқиғалы өлеңі «Бай мен қонақ» үй иесі мен қонақ арасындағы айтыс негізінде өрбиді. Автор ел арасын жайлаған орынсыз қыдырмашылық пен сұрамшақтықты сын садағына алу үшін айтыс элементін шығарма тінінде сәтімен пайдалады. Бай үйіне келген құдайы қонақ қарынын тойғызып алғаннан кейін, байдан ақша сұрап, одан болмаған соң бір жыл мінуге аттың майын қолқалап, байды әбден мезі етіп, соңында сұрамшақтығынан ештеңе шықпаған соң, байға өкпелеп, кектеніп аттанып кетеді.

Шәкәрім тармақ соңындағы «дейді» қайталама референіне стильдік салмақ түсіре отырып, сұрамшақ жанның портретін үй иесі мен қонақты айтыстыра отырып тамаша сомдап шығады. Өлеңнің финалдық шоғырын:

Байда жазық, немеңе, малын сойды,
Қымыз ішті, шайменен етке тойды.
Қонағыңыз тым арсыз боды білем
Бай бермесе өз малын бермей қойды,-деп тамаша түйіндейді.

Шәкәрімнің айтыс элементтері араласқан өлеңдері осылайша автор ұйғарымымен адам бойындағы жағымсыз мінезді ашуға келгенде тағылымдық ауыр ой арқалап, ғибадатқа толы сөздермен түйінделіп отыратынын сезінеміз.

Абай айналысындағылар үшін айтыс элементін тиімді пайдалану өзіндік бір үрдіс еді деуге негіз бар. Ол тек оқиғалы өлеңдерде ғана емес, бірі поэтикалық туындылардың бойында да көрініс беруін Уәйіс Шондыбайұлының «Тәуке - Жікібай» дастанынан ұшыратамыз. Сонымен бірге айтыс жанрын өз шығармасына пайдалану - Әріп Тәңірбергенұлы шығармашылығына тән құбылыс. «Біржан - Сара» мен «Тәуке Ұрқия» атты екі шығармасы бір жанр аясында дүниеге келгендіктен тақырып ұқсастығы, идеялық бірлігі, сюжет дамуындағы тартыс пен көркемдік шешімдері жағынан бір-біріне егіз қозыдай ұқсастық табады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. - Алматы: «Білім», 1998. – 256 б.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. -464 бет.
3. S.Freud. Gesammelte Werke. Bd. X. London, 1946-1950 .
4. G.Maritain. Creative Intuition in art and poetry. New York, 1953.
5. А.П.Чехов. Полное собрание сочинений и писем, т.14. М., Государственное издательство художественной литературы, 1949. – 630 с.
6. Н.Щедрин (М.Е.Салтыков). Полное собрание сочинений в двадцати томах, т.8. М., Государственное издательство «Художественная литература», 1937. – 702 с.
7. Храпченко Михаил Борисович. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., «Советский писатель», 1975.- 408 с.
8. Әуезов М. Абай Құнанбаев. -Алматы: Санат, 1995. -320 б.
9. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. 2-т. -Алматы: Ғылым, 1998. -432 б.
10. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. Өлеңдері, дастандары. I том. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2006. – 524 б.

Резюме

В данной статье говорится о жанре айтыса, в котором свой творческий путь начали в конце XIX века Кудайбердиев Ш.И., Копеев М. Несмотря на то, что та эпоха была полна акынами, которые внесли свой вклад в литературный жанр айтыса, никто из них не мог сравниться с произведениями Шакарима и Машхура.

Resume

In this article the author refers to the genre aitys that his career began in the late XIXth century Kudaiberdiev Sh. and Kopeyev A.M. The article also discusses a wide literary process between students who wanted to write Abay's work on aytys between the two poets. And also in the article there were linked different opinions supported by examples. Despite the fact that the era was full of akyns who contributed to the literary genre aitys but none of them could be compared with the works of Shakarim and Mashkhur. This article ended with wonderful views and statements about the is be compared works.

ЭРАЗМ РОТТЕРДАМСКИЙДІҢ САТИРАСЫ

Ж.Т.ҚОБЛАНОВ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті

Аннотация

Мақалада Эразм Роттердамский шығармаларындағы кейіпкерлер табиғатын, кезең көрінісін ашудағы қаламгер шеберлігі жан-жақты сөз болады.

Роттердамский шығармашылығының алғашқы дәуірінде-ақ өз заманының келеңсіз жақтарын көріп, қолына қалам алған болатын. Ұлы гуманист қоғамда белең алған келеңсіздіктерге, озбырлықтарға сын көзбен қарады. Орта ғасырдағы адам тағдыры және оның арман-тілегі туралы ілгерішіл пікірлерде болды. Сатиралық туындыларындағы негізгі мәселе - қоғамдағы келеңсіз оқиғаларды бейнелеу, зұлымдық, озбырлық, алаяқтық пен соқыр сенімді сынға алу.

Сатираларындағы шынайы оқиғаларды бейнелеуде қаламгер өмірге сенім туғызатын бейнелі, бедерлі тәсілдерді, көркемдік бояуларды таба біледі. Автор ұлы қаламгердің осындай қырларын мақалада толығымен ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: әдеби орта, сатира, проза, классикалық филология, діни аскетизм, педагогика, хикая, хроника, дәстүр, риторика, логика.

XVI ғасырдың басында өмір сүрген Нидерландия гуманисі Эразм Роттердамскийдің Еуропа мәдениеті тарихында алатын орны ерекше. Эразм Роттердам қаласында туды. Жастайынан ата-анадан жетім қалған бала монастырға кіруге мәжбүр болады. Ол бұл жерде антик жазушылардың шығармаларын қызыға оқиды. Монастырдағы алаяқтардың іс-әрекеттері жас баланың жүрегінде діни соқырлыққа деген жиіркеніш сезімін оятады.

Эразм монастырдан кетіп, Парижге барып оқуын жалғастырады. Оның түрлі антик данышпандар шығармаларынан іріктеп алынған мақал, мысал, даналық сөздер жинағы («Adagia») 1500-жылы жарық көрді [1]. Осы жинағы арқылы ол үлкен даңққа бөленеді. Эразм Еуропаны бойлап саяхатқа шығады. Англияда ол атақты «Утопия» романының авторы Томас Мормен танысып, дос болады. 1506 жылы Италияға барады. Ол да Петрарка сияқты антик жазушылардың белгісіз қолжазбаларын табуды мақсат қылады, Турин университетінде докторлық дәреже алады. 1509 жылы Римге келеді. Кардинал Жованни Медичи мен басқа да адамдар оны осы жерде қалуға үгіттейді. Англияда Генрих VIII таққа отырған соң, ол мұндай ұсынысты қабылдамайды, өйткені ағылшын гуманистері Генрих VIII-ні әділетті монарх деп танып, одан үлкен үміт күткен еді.

1509 жылы Римнен Англияға аттанған Роттердамский жолда «Ақымақтыққа мақтау сөз» атты шығармасын жазуға кіріседі. Классикалық филологиямен бірге алғашқы христиан тарихын зерттеумен айналысқан Эразм «Інжілдің» грекше мәтінін қайта қарап, оның жаңа латынша аудармасын жариялайды. Эразмның қасиетті кітаптарға қатысты айтқан сыны Реформация әрекетінің қолындағы күшті қару болып, шіркеу беделі мен оның ілімдеріне нұқсан келтіреді. Бірақ Роттердамский неміс реформаторларына қосылмады.

Дүниежүзілік гуманистік мәдениеттің ірі өкілі болған бұл ғалым өз идеяларынан туындайтын нәтижелерге оншалықты қызықпады. Лютерандықтың гуманизмге дұшпандығы айқын байқала бастағанда Эразм протестанттыққа жаугершілікпен қарап, Лютермен келісім жүргізеді. Католиктер протестанттықтан қол үзген Эразмге риза болғанымен, «Ақымақтыққа мақтау сөзін» авторына сенбеді.

Эразм Роттердамский біраз уақыт Оксфорд университетінде грек тілі және дінтанудан дәрістер оқиды. «Інжіл» мәтіндеріне тілдік тұрғыдан сын айтады. Осыдан соң Эразм Еуропаны бойлап саяхатын жалғастырады. Уақытының көп бөлігін Базел қаласында өткізеді [2].

Эразм Роттердамскийдің әдеби мұрасы мол. Бұл мұра осы кезге дейін жалпы мәдени тіл саналған латын тілінде жазылған хаттар, көне шығармалардың жарияланған сыншыл мәтіндері, өлең және прозалық шығармалар, негізінен тіл, педагогика және дінге қатысты кітаптарды қамтиды («Христиан жауынгерінің қолданба құралы», «Хат жазу мәдениеті», «Баяндау байлығы», «Христиан некесі туралы», «Сұқбаттар» және т.б.). Жазушыға үлкен даңқ әкелген әдеби шығармасы - «Ақымақтыққа мақтау сөз» (1509) сатирасы Еуропадағы гуманистік әдебиеттің таңғажайып үлгісі

Эразмның сатиралық шығармалары екі көркемдік дәстүр әсерінде туған болатын. Оның біріншісі - антик әдебиетте «Мақтау» формасында пайда болған сатиралық шығармалары болса, екіншісі - осы дәуірде Батыс Еуропа қалаларында кең таралған карнавал типіндегі халық ойындары, әсіресе, Германияда кең жайылған «сотқарлық пен ақымақтық туралы» сатиралық шығармалар. Бұл сатиралық шығармалар неміс гуманисі Себастьян Бранттың «Надандар кемесі» атты кітабымен үндес болды [3]. Эразм өз дәуіріндегі келеңсіздіктерді аяусыз масқаралап, жағымсыз әрекеттерді түрлі көріністер арқылы әшкерелейді.

Шығарманың қаһарманы Ақымақтық есімді бикеш өзін «бүкіл дүние жүзі билеушісімін» деп санайды. Бұл ханым істеген жақсылықтарын білмеген және оның атына мақтау сөз айтпаған жандарға ренжіп, өзін-өзі мақтай бастайды. Ол «Егер адамдар сені мақтамаса, сен өзінді-өзің мақта» деген пікірге келеді. Алдын Ақымақтық өзінің қандай әулеттен шыққандығын айтады. Оның атасы «Хаос та, Орк те, Сатурн да, Иапет те, басқалар да емес; оның атасы Плутос (Плутос – грек аңызындағы байлық құдайы). Өзінің қасиетті әулеттен екендігін айтып бөскен Ақымақтық, дүниедегі барлық жақсылықты өзінің адалдығының, жомарттығының нәтижесі деп мәлімдейді. Жағымпаздықты, опасыздықты және сатқындықты өзінің жәрдемшілері санайды. Оның жолдастары түрлі кәсіп пен тайпа өкілдері бейнесінде баяндалады; бірінші қатарда балалардың басын болмашы нәрселермен қатыратын «данагөй тілшілер», өте көп заңды «білетіндігімен» анық мәселелерді де шатастырып жіберетін заңгерлер, «ұзын сақалдарына» сүйеніп, білімдар көрінетін, шындығында көп нәрсені білмейтін жалған философтар мен схоластика мектебінің басқа да өкілдері тұрады. Шығармада орта ғасырлық діни ілім де қатты сынға алынады.

Маскүнемдікке бой алдырған монах пен оның жәрдемшілері, байлық жинауда корольдермен бәсекеге түскен папа, кардинал және епископтар да автордың назарынан тыс қалмайды. Олар қарапайым халыққа озбырлық жасайды. Папалар «Барлық тауқыметті Петр мен Павелге артып», «атақ-абыройды өздері иелейді».

Ұлы гуманист, ғалым ретінде Эразм орта ғасырдағы феодалдық тәртіптерді, Рим папасының озбырлығын, надандығын үлкен ерлікпен әшкерелейді. Ол туып келе жатқан жаңа буржуазияның да келеңсіз жақтарын

байқады. Сатираның бас қаһарманы Ақымақтықтың байлық құдайы Плутостың қызы болуы да бекер емес. «Соғыс, бейбітшілік, мемлекеттік билік, кеңес, сот, халық мәжілісі, неке, одақ, мәдениет, ойын, ғылыми шығармалар...барлығы да оған тәуелді». Алтын мен ақша билеген заманда адамгершілік қасиеттер аяқ астында қалады. Сондықтан да жазушы, әсіресе бай саудагерлерді қатты сынға алады. Өйткені, «саудагерлер - ең надан және жиіркенішті жандар», олар өз алдарына баю мақсатын қойып, оны жағымсыз әрекеттер болған алдау, ант ішу, ұрлық, айла жасау жолдарымен іске асырады, «қолдарына алтын жүзік таққандары үшін де олар өздерін жоғары сатыдағы жандармыз деп ойлайды» [4].

Ұлы гуманист байлыққа негізделген және Ақымақтық басқаратын қоғамның бет пердесін ашып тастап, сол қоғамдағы надандықты, озбырлықты әшкерелейді. Жазушы «бүкіл қоғам өмірі, адамдар тағдыры Ақымақтықтың ермегі емес» деп халық болашағына араша түседі.

«Ақымақтыққа мақтау сөз» туындысы - орта ғасырлық тәртіптер, папа, феодалдар мен шіркеу князьдері, схоластикалық ілім, байлыққа бой алдырған басқа адамдарды сынаған гуманистік шығарманың үздік үлгісі.

Эразм Роттердамский өз замандасы Томас Мор сияқты болашақ туралы саяси бағдарлама белгілеп бере алмағанымен, надандық пен жауыздық өршіп бара жатқан ескі қоғам, діни ілімге қарсы шыққан сатиралық өте құнды шығарма болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. Алматы, «Дәуір». 2011. – 116 б.
2. Андреев Л.Г. История зарубежной литературы. Москва, 1989. – 189 б.
3. Андреев Л.Г. История зарубежной литературы. Москва, 2000. – 202 б.
4. Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиеті тарихы. Астана. «Фолиант». 2008. – 156 б.

Резюме

В статье рассказывается о мастерстве создания природы персонажей произведений Эразма Роттердамского. На раннем этапе творчества, видя негативные стороны эпохи, Эразм Роттердамский взялся за перо. Очень критически смотрел великий гуманист на взявшие верх в обществе негативы и безнравственность. В средневековье были и передовые мысли о судьбе, и желаниях человека. В сатирических произведениях основная проблема – изображение негативных событий в обществе, безнравственность, мошенничество, слепая вера. Для изображения реальных событий в сатире писатель находит особые художественные краски, рождающие веру в жизнь. Автор всецело показывает все эти грани мастерства писателя.

Resume

The author of the article tells about the mastery of creating characters of ErasmusRotterdamsky. Seeing the negative aspects of the era, Erasmus took up writing in the early stages of his creative work.

The great humanist criticized negatives and immorality which took place in society. In the Middle Ages there were also the advanced ideas of fate and human

desires. Negative events in society, immorality, cheating, and blind faith were the main topics in the satirical works.

To describe real events in the satire the writer finds a special literary coloring which creates belief in life. The author entirely shows the verge of the writer's skills.

УДК 81'44

TYPOLOGICAL LINGUISTICS AS A BRANCH OF LINGUISTICS

G.K. ISMAYLOVA

State university named after Shakarim of Semey, [Candidate of Philological Sciences](#)

M. NUREKENOVA

State university after Shakarim of Semey, teacher

Abstract

The article is aimed at defining the language laws, which are of great importance to many private disciplines of linguistics such as the theory of language nomination and derivation of general linguistics. Particularly, the subject of the article becomes urgent in dealing with terminological science, sociolinguistics and typological linguistics. Materials and research results of the article have great application and practical value, namely in terms of the creation of special terminology dictionaries on the basis of the three languages, particularly, financial and credit vocabulary that would be a great help not only in the financial sphere, but also for the general population.

Keywords: linguistics, contrastive linguistics, typological research, theory of language, linguistic typology, comparative typology, kindred languages, non-kindred languages, contrastive method, comparative method.

Typological study of languages is the primary method of linguistics, the task of which is to study the laws governing the relationship between the various elements of the structure. The development of a language theory and general linguistics would not be realized without typological research. Due to the comparative study the various linguistic phenomena, the general laws of functioning can easily be identified.

The study of the similarities and differences between related and unrelated languages, identification of their causes, the study of the degree of structural similarity of languages, regardless of their relationship are considered as the subject of linguistic typology [1].

The type of language, which refers to his system stands as the basic concept of linguistic typology. In other words, it is a group of specific languages that have a number of typologically significant similarities; logical construction, which displays a set of significant features that meet this type of language [2]. Comparison of typological descriptions of languages provides a basis for drawing up a classification based on typological characteristics. There are groups of languages that are distinguished according to their regularities of their structures. Each of these groups is denoted as a type. Thus, the type of language is the essential property of a particular language

system representing the general laws of the structure of a number of languages. These patterns can be linked to the nature of grammatical forms and expressive means of syntactic relations.

Any linguistic description associated with going beyond one language inevitably involves establishing similarities and differences, which can be found only on the basis of comparing and contrasting. They are not identical to each other. Linguistics is interpreted as a system of knowledge about language. It is a set of different theories, which combine ideologization of linguistic objects, their explanation and description.

Objectives of linguistics:

- Present similar signs of language as a system of a special kind;
- Display the mechanism of creation of each particular idiomatic language, language groups, selected on various grounds.

The first objective is aimed at finding a general concept, while the second is focused on the various search.

The typological method gives an answer to the question of the extent whether specific languages are determined or not by variants of a human language as a phenomenon of reality [3].

Linguistic typology examines the similarities and differences of languages, regardless of the origin of languages and their influence on each other. The study of similarities and differences in the structure of particular levels of different languages revealed the following typological classification: morphological, syntactic, lexical, phonological typology systems.

The comparative research is conducted with respect to any two or more related and unrelated languages with different structures, which aims to identify the correspondence between selected linguistic phenomena, the establishment of their regularity, nature and causes of deviations from them.

Franz Bopp is recognized as one of the founders of comparative research methodology, who described the overall system of formal relations between the Indo-European languages; Rasmus-Christian Rask and Vostokova A. K. at this point revealed the role of regular correspondences in related languages; The results of their research found expression in different types of descriptions of the historical state of the language: the description of the isolated units of language, the description of the individual levels or categories that characterize the atomic approach.

By comparing different languages in detail, we subject to the disappearance of illusion to which we are trained to know only one language, the illusion that there are immutable concepts which are the same for all times and peoples. After all, the world is infinite, just like the inconstant concepts. Academician Shcherba L. V. emphasized that along with the comparative-historical study of related languages, the comparative study of different systems of languages is essential as well [4].

The comparative-historical method is based on comparison of related languages. The bases of comparative-historical method come out from typicality of various processes occurring in different languages. However, not everything can be in a language suitable for comparisons. What is possible for comparison are homogeneous objects and phenomena. The elements that belong to their most stable areas mainly serve as the material for linguistic comparison.

Words that make up the basic vocabulary of language, the name of action, phenomena of the human nature become evident as the lexical material for comparison. Comparative typology as an independent linguistic discipline with its own specific subject of research and its specific problems appeared within the comparative historical linguistics in the first half of the XIXth century and was aimed at establishing common types of languages in the world for some features.

Ivanov V. V. denoted typological study of relations between different language systems as a very significant technique for the theoretical study and clarification of methods of comparative-historical linguistics and verification of the results by these methods [5].

Serebrennikov B. A. came to the conclusion that the typological studies are necessary to the continuation of comparative historical studies of the natural synthesis [6].

Comparative-historical Linguistics laid the foundations of modern science of language. But in contrast to the comparative-historical method, comparative-typological method can be applied both to related and unrelated languages. In most cases researchers are studying limited audio language pairs [7]. A comparison of two or more languages undeniably plays an important role in the development of the theory of these languages, promoting deeper analysis of linguistic phenomena in the comparable languages.

The basis of the typological research is not an inventory of language elements, and the analysis of its system. In order to understand the system the simple enumeration of its components is not enough. Typological comparison of different systems should take into account the complex hierarchy of the elements making up the system. Linguistic typology based on randomly selected features cannot give desired results [8]. Investigation of the subsystems and the relationships between them reveals the finer details of specific systems, and allows to build a typology that compares both subsystems with subsystems and subsystem systems. Uspensky B. A. noted that the relationship of certain subsystems in language may be similar to the relationships that occur between different languages [9]. In such cases, one and the same language with its different subsystems may be included in different typological classes.

Recently the borders of typological studies have greatly enhanced. The most important tasks are the issues of consistent comparison of different languages action for each of the allocated language levels. As a result of this construction the foundation for building a multidimensional typology of languages, reveals the true nature of their similarities and differences.

Moving problems of languages typology in the field of theoretical and applied linguistics can be explained by a deeper level of awareness of the fact that, on the one hand, an exhaustive description of the language does not allow to restrict the study of the language from the inside, but on the turnover, requires going beyond the language by comparing it with other language systems; On the other hand, the relevance of typological studies of specific language is a prerequisite for the deepening of the general theory of language, revealing universal relationships and solve a number of features and applications [9]. Identification of common features, common to all languages of the world one of the main, but not the sole purpose of typological studies. These common features are available in all languages, because all languages perform the same function of the generalized thinking.

Many scientists have concluded that the principles of typological studies are still not fully understood: there is no consensus with respect to the status-enforcement typology. Different researchers have different definitions of the subject and objectives typology.

But linguists are unanimous in their opinion that any comparison is achieved by comparing the descriptions of language systems. Comparison is the main technique applied in the typological method. It is impossible to study the features of the language without using comparison and contrasting, at least, for three reasons: firstly, because the language is extremely complex and heterogeneous systematically and structurally marked; secondly, it is dependent, deterministic; and thirdly, an independent and self-sufficient world phenomenon [10]. Ogoltsev V. M. defines the comparison among the most important methods of cognition of objective reality. Analysis and synthesis, abstraction and generalization are also impossible to be performed

without comparison. Comparison embraces the forms of thinking beginning from elementary to higher education, diverse and numerous units of language at its various levels such as lexical, word formational, phraseological, and at the level of phrases and sentences [11].

Only by comparison which is a universal method of knowledge of the objective world, it is possible to identify in universal phenomenon common to all languages. The term *universals* derive from the Latin – “universal” defined as general, and *frequent* from “repeated, regular”.

Consequently, the comparative method reveals the similarities rather than the differences between natural languages of the world at all levels: phonological, lexical, grammatical, which means the establishment of the universal properties of language or frequent and individual phenomena in related languages, and unrelated ones.

Comparative and contrastive methods can be examples of a variety of comparative cognition. The value of the comparative method is that it allows to identify the specificity of linguistic phenomena in different languages related to each other. It also shows the structure of languages compared clearly and sets the system of idioms of particular languages.

Comparison of the structures and the study of the nature of the interacting languages reveals many issues of development and transformation of languages. These facts are determined by the interaction of sociolinguistic conditions. The analysis of structural-typological studies conducted by Solodub Y. P. deserve special consideration, which was aimed at studying the features of construction of phraseological units [12].

The method of typological analysis originated in structural linguistics is designed to overcome the one-sidedness of the comparative and comparative methods [7]. Its main goal is to find similarities and differences between the languages of the world and the individual phenomena of related and unrelated languages.

Structural-typological comparison raises the problem of determining the relationship of one language to another language, identifies a feature of one language, and its absence in the other, that is an isomorphism and dimorphism of different languages. The main ideas of the method of structural typologies are:

- The study of the phenomena of corresponding languages of the world at all levels and to create plans and their typological characteristics.
- Development of typological classification of languages of the world.
- Development of linguistic foundations of learning a second language [7].

Typology is independent linguistic knowledge. The main objectives of it are as follows: identifying ways of organizing the linguistic structure, supervision over all sorts of manifestations of structural similarities and differences existing between languages. Since the composition and specific types depend on the degree of variation of language structures, the focus in the typology is on to identifying the differences between the languages. Kibrik A. K. noticed that the typological features are not a simple random conglomeration of alternatives, but also is the natural hierarchical stratification of typological characteristics of the language, which allows to distinguish more dominant and more peripheral languages [13].

Modern typology projects typological classification on language universals and recognizes promising analyses in typological properties of different genetic language classes.

Suleimenova E. D. characterizes comparative and typological methods as the most reliable, widespread and effective, as evidenced by their application in the units at any level and complexity of any language. These methods are more likely to help getting reliable information about the similarities and differences between languages [14]. A comparison is conducted not only to get the system characteristics of the language phenomena within the same type, but also to characterize this phenomenon, analogous phenomena of languages of other types [14].

Contrastive linguistics is an applied direction of the comparative study of languages. Contrastive analysis studies languages regardless of their origin, extent and impact on other languages. The extent of the language is directly related to the scale and the necessity of a comparative study. In this connection, it is possible to select the multiple basic directions, which are grouped around common languages - English, Chinese, French, German, Russian and others [14]. The aim of the contrastive description is to identify differences in the native and target languages when transmitting certain content of the languages. In contrast to comparative linguistics the contrastive linguistics study:

- not any language in any amount, but only two languages: native and foreign;
- the study does not undergo integral subsystem; it focuses on individual units and the phenomena of compared languages;
- the study is conducted not independently in each of the compared languages followed by comparison, but in the direction from one native language to its possible relevant units in another language;
- contrastive study does not aim at establishing similarities and differences of language subsystems; it identifies differences in the semantics and functions of units of one language in comparison with its counterparts in the other language. Identifying similarities is not the purpose of the study. They are identified automatically when searching for differences. Yartseva V. N. indicates that the contrastive study should provide a systematic comparison of forms and meanings of units of the structures of compared languages, based on the assumption of the existence of the underlying similarities between languages in the presence of differences between these languages [15].

Achieving the goal of contrastive linguistics is impossible without thinking about using these cognitive linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, ethnolinguistics as an integral part of the human mind, different kinds of concepts.

Social typology is a new direction associated with the study of how the language functions in different social and ethnic and cultural environments. Sociolinguistic typology seeks to identify the types of languages depending on their role in the communication process. Social differences between languages are polar. In the socio-typological point languages differ in the number of people speaking them, by social functions, being spoken by non-native speakers, according to their social status, prestige, fame, viability [2,20].

List of references

1. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. - М., 1996. - 207 с.
2. Мечковская Н.Б. Общее языкознание: структурная и социальная типология языков. - Минск, 2000. - 368 с.
3. Рождественский Ю.В. Типология слова. - М., 1969. - С. 3-13.
4. Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения. - Л., 1974. - 216 с.
5. Иванов В. В. Типология и сравнительно-историческое языкознание // Вопросы языкознания. 1988, № 5. - С. 42.
6. Серебренников Б.А. К критике некоторых методов типологических исследований // Вопросы языкознания. - М., 1968. - С.28.
7. Карлинский А.Е. Принципы, методы и приемы лингвистических исследований. - Алматы, 2003. - 184 с.
8. Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. Новое в лингвистике. - М., 1963. - С. 95-96.
9. Успенский Б.А. Отношение подсистем в языке и связанные с ним универсалии//Вопросы языкознания. - М., 1968. - С. 24.

10. Исабеков С.Е. О роли внутри - и межъязыкового сопоставления в лингвистике. Сравнительно-сопоставительное изучение языков и интерференция // Сб. научн. тр. КАЗГУ им, С. М. Кирова. - Алма-Ата, 1989. - С. 43-47.

11. Огольцев В.М. Компаративные фразеологизмы русского языка в сопоставлении с французскими // Сб. вопросы семантики фразеологических единиц славянских, германских и романских языков. - Новгород, 1972. - С. 112-122.

12. Солодуб Ю.П. Русская фразеология как объект сопоставительного изучения. Дис... докт. филол. наук. - М., 1985. - 406 с.

13. Кибрик А.К. Как и почему? (об основном вопросе типологии). - М., 1990. - С. 21-29.

14. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастной лингвистики. - Алматы., 1996. - 208 с.

15. Ярцева В.Н. Контрастная лингвистика. - М., 1981. - 183 с.

Түйін

Мақалада тіл білімі саласында, оның ішінде тілдік атаулар мен деривацияларда, жалпы тіл білімінде, терминологиялық салада, социолингвистика және типологиялық тіл білімі саласында маңызды орын алатын тілдік заңдылықтарды анықтау мақсат етілген. Мақаланың материалдары мен зерттеу нәтижелері қолданбалы және практикалық маңызға ие, әсіресе бұл аспекті үш тіл негізіндегі терминологиялық сөздік құрастыруда, соның ішінде қаржылық-кредиттік сөздігін құрастыруда жүзеге асуы ықтимал. Аталған сөздік тек қана қаржы саласында ғана емес, сонымен қатар басқа да салаларда қажетті құрал бола алады.

Резюме

Настоящая статья направлена на вскрытие языковых закономерностей, имеющих большое значение для многих частных дисциплин лингвистической науки – для теории языковой номинации и деривации, для общего языкознания, в частности, для терминологической науки, социолингвистики и типологической лингвистики. Материалы и результаты исследования имеют и большую прикладную и практическую значимость, а именно в аспекте создания особого терминологического словаря на базе трех языков, в частности, финансово-кредитного словаря, который окажется хорошим подспорьем не только в финансовой сфере, но и для населения в целом.

ЗООМОРФИЗМЫ В СОСТАВЕ СРАВНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ)

Б.Е. ЕСКЕЛЬДИЕВА

магистр филологии, докторант кафедры тюркологии,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Аннотация

Статья посвящена описанию зооморфизмов, встречающихся в составе сравнительных конструкций в разных языках. Сравнительные отношения занимают важное место среди различных видов синтаксических отношений. Языковое выражение сравнительных отношений постоянно привлекает внимание исследователей. В статье описываются особенности зооморфизмов в языках разных систем и способы образования показателя сравнения при эталоне сравнения.

Ключевые слова: сравнение, сравнительные конструкции, предмет сравнения, эталон сравнения, модуль сравнения.

Изучение категории сравнения приобретает особую актуальность в связи с интересом современной лингвистики к сравнительным исследованиям языков и культур.

Сравнение, с одной стороны, это логическая категория, которая является важнейшим приемом отражения объективной действительности. С другой стороны – это явление языка. Так как мышление и язык функционируют в диалектическом единстве, то и логическое, и языковое сравнение представляет собой органическую неразрывность.

Сравнение, как таковое, всегда содержит момент субъективной достройки – «образа», но переход от сравнения к сопоставлению остается плавным. Эталоном сравнения может быть реальный предмет (событие) – такой эталон окказионален, и тогда сравнительное значение блекнет. Это может быть предмет (событие), сконструированный говорящим специально как эталон сравнения, – и тогда налицо яркое, живое сравнение. М.И.Черемисина считает, что живые сравнения могут базироваться на предметных или процессуальных характеристиках сопоставляемых событий, т.е. являться именными или глагольными [1].

Сравнение - уподобление одного предмета или явления другому по какому-либо общему для них признаку. Цель сравнения - выявить в объекте сравнения новые, важные, преимущественные для субъекта высказывания свойства.

Известно, что «сравнение (лат 'comparatio'), как категория формальной логики, предполагает наличие трех элементов: а) понятие, которое требует пояснения (comparandum); б) понятие, которое служит для пояснения (comparatum); в) посредствующий, связывающий элемент, служащий «мостиком» между двумя понятиями. Это общее между вновь познаваемым и прежде познанным называется полатыни tertium comparationis, т. е. третье сравнение, третья величина при двух сравниваемых» [2].

В качестве понятия, которое требует пояснения, чаще всего выступают предметные имена. Среди понятий, которые служат для пояснения, часто встречается зооморфизмы.

Как известно зооморфизм – это наделение чертами животных образов реальных или воображаемых объектов.

Многие зооморфизмы, которые встречаются в составе сравнительных конструкций во многих языках, характеризуют человека, его личностные качества. Сравнение является общим показателем между двумя сравниваемыми объектами.

Значение сравнения передается конкретными характерными чертами, присущими определенным животным. Зооморфизмы вызывают у носителей языка особые ассоциации, которые надолго сохраняются в памяти и остаются в сознании. Зооморфизмы могут передавать те или иные качества человека, наряду с его социальным статусом и служить в качестве общественного порицания и нравоучения.

С одной стороны, зооморфизмы пополняют лексический уровень языка, с другой стороны - являются своего рода показателем культурного наследия народа. Зооморфизмы часто выступают в качестве объекта лингвистического исследования. Это можно объяснить экстралингвистическими факторами: среди всех живых существ только животным присущи определенные манеры поведения и образ существования. Несмотря на то, что в составе сравнительных конструкций приводятся и другие объекты действительности, зооморфизмы занимают среди них особое место. Многие лингвисты дают разные определения выражениям с названиями животных: зооним, зоосемизм, анималистическая лексика. Одна группа исследователей, в числе которых можно назвать А.Е. Гутмана и М.И. Черемисину [3], Ф. А. Литвина [4], названия животных, когда они характеризуют и соотносятся с человеком, предложили именовать терминами зоохарактеристика, зооморфизм. По мнению исследователей зоохарактеристики входят в словарь переходными значениями, прямые же названия животных считаются устойчивыми метафорами. Зооморфизмы, в разных языках на лексическом уровне, играют роль дополнения и обогащения, а также в качестве второго номинационного типа, они передают общественное восприятие и культуру того или иного народа[5].

Общая отличительная особенность употребления зооморфизмов в языках разных типологических систем, таких как английский, казахский и русский, состоит в том, что в различных языках зооморфизмы передают чаще всего негативную семантику. С положительным значением зооморфизмы в английском и русском языках встречаются реже. Однако, как показал анализ, в казахском языке зооморфизмы чаще передают положительное значение.

В рамках статьи невозможно описать все зооморфизмы, которые встречаются в составе сравнительных конструкций, поэтому мы остановимся на описании только некоторых домашних животных, таких как овца, ягненок, лошадь, жеребенок, собака, щенок.

В связи с тем, что образ жизни казахов связан с животноводством, домашние животные играют важную роль в быту казахов. Соответственно часто мы часто видим и слышим, как названия этих животных передаются в составе сравнительных конструкций. В их числе приводится достаточно сравнений со словами кой, козы овца(баран), ягненок. –В казахском языке это животное ассоциируется с покорностью, беспомощностью, безразличием. Например:

Әзімбай айдаған койдай тұрды [6].

‘Азимбай стоял вкопанный как баран.’

Предмет сравнения - имя собственное Азимбай. Эталон сравнения - имя существительное ‘кой’ – ‘баран’ в основном падеже с показателем сравнения аффиксом на = дай. Модуль сравнения - глагол в форме прошедшего времени ‘тұрды’ – ‘стоял’. Это именное сравнение, в котором передается сходство предмета сравнения с эталоном сравнения в поведении, то есть стоял как баран, не понимая, что делать.

Данное животное, может, однако выражать и такие чувства, как привязанность, очарование в значении козы– ягненок, например:

Біз егіз козыдай қатар жүрдік [7].

‘Мы ходили как ягнянта.’

Предмет сравнения - личное местоимение 1 лица множественного числа ‘біз’ – ‘мы’. Эталон сравнения - имя существительное ‘козы’ – ‘ягненок’ в основном падеже с показателем сравнения аффиксом на = дай. Модуль сравнения - глаголом в форме прошедшего времени ‘жүрдік’ – ‘ходили’. Это именное сравнение, в котором передается сходство предмета сравнения с эталоном сравнения в поведении.

Қалың топ қойша маңырап, козыдай шулады [8].

‘Толпа заблеяла как овца, зашумела как ягнянта.’

Предмет сравнения - указательное местоимение ‘топ’ – ‘толпа’. Эталон сравнения - имя существительное ‘козы’ – ‘ягненок’ в основном падеже с показателем сравнения аффиксом на = дай. Модуль сравнения - выражен глаголом в форме прошедшего времени ‘шулады’ – ‘шумела’. Это именное сравнение, в котором передается сходство предмета сравнения с эталоном сравнения в манере поведения.

Что касается русского языка, то в составе сравнительных конструкций эти животные олицетворяют в основном отрицательные качества. В отличие от казахского языка, в русском языке зооморфизм баран характеризует непокорность, тупость, упрямство. Например:

Дунк-чурбан, он тупой как баран [9].

Предмет сравнения - личное местоимение ‘он’. Эталон сравнения - имя существительное ‘баран’ в именительном падеже с показателем сравнения союзом как. Модуль сравнения выражен прилагательным тупой. Это именное сравнение, которое характеризует личностные качества предмета сравнения.

Но ты уперся, как баран [10].

Предмет сравнения - личное местоимение ‘ты’. Эталон сравнения - имя существительное ‘баран’ в именительном падеже с показателем сравнения союзом как. Модуль сравнения выражен глаголом ‘уперся’. Это именное сравнение, которое передает манеру поведения предмета сравнения.

Проанализировав, эталон сравнения ‘баран’ в составе сравнительных конструкций, встречающийся в произведениях английских авторов можно сказать, что данный зооморфизм имеет много общего с теми примерами, что приводятся в русском языке. Например, те же качества, как глупость, упрямство:

Don't be so stupid like a sheep [11].

‘Не будь тупым, как баран!’

Предмет сравнения имплицитен. Эталон сравнения - имя существительное ‘баран’ в именительном падеже с показателем сравнения союзом ‘like – как’. Модуль сравнения выражен прилагательным тупой. Это именное сравнение, которое характеризует личностные качества предмета сравнения, тупой как баран.

But Mark is as naughty and obstinate as a ram [11].

‘Но Марк непослушный и упрямый как баран.’

Предмет сравнения - имя собственное Марк. Эталон сравнения - имя существительное ‘ram’ – ‘баран’ в именительном падеже с показателем сравнения союзом ‘as’ – ‘как’. Модуль сравнения выражен прилагательными *непослушный* и *упрямый*. Здесь также как и в предыдущем примере характеризуются личностные качества предмета сравнения, непослушный и упрямый как баран.

Как в русском и казахском языках английские слова lamb, ewe – ягненок, овечка козы, кошақан выражают беззащитность, слабость, например:

She was as amiable and defenseless as a ewe [11].

‘Она была так добродушна и беззащитна, как овечка.’

Предмет сравнения - личное местоимение ‘she’ – ‘она’. Эталон сравнения - имя существительное ‘ewe’ – ‘овечка’ в именительном падеже с показателем сравнения союзом ‘as – ‘как’. Модуль сравнения выражен прилагательными *amiable and defenseless* - добродушная и беззащитная. Это также пример именного сравнения, характеризующего личностные качества предмета сравнения.

Зооморфизмы, наряду со сравнением характера образов, передают манеру поведения и внешние характеристики. Например:

Look at that curly as a ewe boy [11].

Ана козыдай бұйра бас балаға қара.

‘Посмотрите на этого кудрявого, как барашек, мальчика.’

Предмет сравнения существительное в дательном падеже ‘балаға’ – ‘на мальчика’. Эталон сравнения имя существительное ‘козы’ – ‘ягненок’ в основном падеже с показателем сравнения аффиксом на = дай. Модуль сравнения выражен прилагательными ‘бұйра’ – ‘кудрявый’. Это пример именного сравнения, передающего внешнее сходство предмета сравнения с эталоном сравнения.

В числе зооморфизмов в составе сравнительных конструкций казахского языка часто встречаются названия пород лошадей. Это также связано с культурой казахского народа, который вел кочевой образ жизни. Эти животные служили основным средством передвижения, и поэтому в сравнительных конструкциях они передают особую мощь, необыкновенную физическую силу объекта сравнения. им присваиваются такие качества как выносливость, красота и сила. Например:

Ертеңгі күні құтпан айғырдай азынап шығады [12].

‘Завтра начнет выступать (громко ржать) как старый жеребец.’

Предмет сравнения имплицитен. Эталон сравнения - имя существительное ‘құтпан айғыр’ – ‘старый жеребец’ в основном падеже с показателем сравнения аффиксом на = дай. Модуль сравнения выражен причастием на = п ‘азынап’ и глаголом в форме будущего времени ‘шығады’. Это пример именного сравнения, передающего сходство предмета сравнения с эталоном сравнения по манере поведения, будет вести себя уверенно как старый жеребец.

Боз жорға аттай ырғалып кетті [6].

‘Ушел, раскачиваясь как сивый иноходец.’

Предмет сравнения имплицитен. Эталон сравнения - имя существительное ‘боз жорға ат’ – ‘сивый иноходец’ в основном падеже с показателем сравнения аффиксом на = тай. Модуль сравнения выражен причастием на = п ‘ырғалып’ и глаголом в форме прошедшего времени ‘кетті.’ Это пример именного сравнения, передающего сходство предмета сравнения с эталоном сравнения по манере поведения, шел не спеша, раскачиваясь как сивый иноходец.

Еті тараң әйел арғымақ аттай сүзіліп тұрды [13].

‘Подтянутая женщина вытянулась как арғамак (породистая лошадь).’

Предмет сравнения имя существительное в основном падеже ‘әйел’ – ‘женщина’. Эталон сравнения имя существительное ‘арғымақ ат’ – ‘породистая лошадь’ в основном падеже с показателем сравнения аффиксом на = тай. Модуль сравнения выражен причастием на = п ‘сүзіліп’ и глаголом в форме прошедшего времени ‘тұрды’. В данном примере передается сходство движений предмета сравнения с эталоном сравнения.

Зооморфизм құлын жеребенек очень часто встречается в составе сравнительных конструкций казахского языка в качестве ласкательных, балующих выражений по отношению к детям. Например:

Олар бала күнінде құлын тайдай тебісіп жүрген [12].

‘В детстве они росли вместе и дружно как жеребята.’

Предмет сравнения - личное местоимение олар – они. Эталон сравнения имя существительное құлын тай жеребенек в основном падеже с показателем сравнения аффиксом на = дай. Модуль сравнения выражен причастной формой тебісіп жүрген.

Подобные зооморфизмы в русском и английском языках встречаются в разных контекстах – положительных и отрицательных. Например:

It seemed to her that George unspeakably looked like a mature steed [11].

‘Ей казалось, что Джордж безоговорочно выглядел как зрелый конь.’

Предмет сравнения - имя собственное Джордж в именительном падеже. Эталон сравнения имя существительное ‘steed’ – ‘конь’ с показателем сравнения союзом ‘like’ – ‘подобно’ (как). Модуль сравнения выражен глаголом прошедшего времени ‘looked’ – ‘выглядел’. В данном примере подчеркивается внешнее сходство предмета сравнения с эталоном сравнения.

Suddenly this terrible man laughed as a neighing horse [11].

‘Вдруг этот ужасный человек заржал как лошадь.’

Предмет сравнения - имя существительное ‘man’ – ‘мужчина’ в именительном падеже. Эталон сравнения - имя существительное ‘horse’ – ‘лошадь’ с показателем сравнения союзом ‘as’ – ‘как’. Модуль сравнения выражен глаголом прошедшего времени ‘laughed’. В данном примере передается манера поведения.

В следующих примерах приводятся сравнения с эталоном сравнения собака. Хотя, собака и почитается у казахского народа, однако в сравнительных конструкциях, в качестве зооморфизма, она носит отрицательный характер. Например:

Ол Жұмағалимен итше ырылдасып қайтеді [14].

‘Что он сцепился с Жумагали как собака?’

Предмет сравнения - личное местоимение 3 лица единственного числа ‘ол’–‘он’. Эталон сравнения - имя существительное ‘ит’–‘собака’ с показателем сравнения аффиксом на = ше. Модуль сравнения выражен причастием на = п ‘ырылдасып’. В данном примере также подчеркивается сходство в поведении предмета сравнения с эталоном сравнения.

Зооморфизмы щенок и собака в сравнительных конструкциях передают негативную семантику, например:

Что ты визжишь как щенок [5].

Предмет сравнения - выражен личным местоимением ‘ты’. Эталон сравнения - имя существительное ‘щенок’ в именительном падеже с показателем сравнения союзом как. Модуль сравнения выражен глаголом в форме настоящего времени ‘визжишь’.

Таким образом, зооморфизмы, встречающиеся в составе сравнительных конструкций в языках разных систем, служат для более точной и полной экспрессивной характеристики человека.

Анализ материала показал, что зооморфизмы чаще всего встречаются в именных сравнениях. Предмет сравнения выражается местоимением или именем существительным в именительном падеже. Эталоном сравнения выступает имя существительное. Показатель сравнения у эталона сравнения зооморфизма в казахском языке образован синтетическим путем при помощи аффикса сравнения на = дай или на = ша. В русском и английском языках показатель сравнения образован аналитическим путем при помощи союза как в

русском языке, и при помощи союзов like или as в английском языке. Модуль при сравнении манеры поведения выражается глаголом. Модуль при сравнении внешних данных или личностных характеристик выражается прилагательным.

Список литературы

1. Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск, 1976. – 251 с.
2. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – 540 с.
3. Гутман Е.А., Черемисина М. И. Зооморфизмы в современном французском в сопоставлении с русским. – В кн.: В помощь преподавателям иностранных языков. Вып. 3. Новосибирск, «Наука», 1972. -С. 42-59
4. Литвин Ф. А., Черемисина М. И. Использование метода трансформационного анализа при исследовании типов лексического значения слова. – «Учен. зап. Орловск. ин-та. Фак. Иностр. Яз.», Орел, 1963, т.17, вып. 2. С. 5-16
5. Литвин Ф. А. О животных и людях. – «Гуманитарные науки в Сибири», Новосибирск, 2004, вып. 4. С. 6-12
6. Сейфуллин С. Камбар бытыр. http://info-space.ucoz.net/9k/s-ken_sejfullin-ambar_batyr-poehma.pdf . С.115
7. Сапаев Е. Тұмағанды еске алсақ. – «Мөлдір бұлақ», <http://moldir-bulak.kz/?p=3154>
8. Қазақ ертегілері. <http://www.koshpendi.kz/index.php/ertegiler/turmys-salt-ertegileri/tolarsak/>
9. Мэй Чен. Долгая дорога на Север. <http://ficbook.net/readfic/888590>
10. Форш Т. Возвращение в Аланар. <http://nemaloknig.info/read9784/?page=69#booktxt>
11. Кристи А. Tales of mystery. - Алматы, 1993. - 247 с.
12. Нұрпейісов Ә. Төрт томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1981. – 116 б.
13. Кекілбаев Ә. Құс қанаты. kazadebiet.kz/node/22205?page=0,14
14. Жиенбай К. [Yngrip](http://yngrip.kz). - [Егемен Қазақстан](http://egemen.kz/old/2010/?p=16595). egemen.kz/old/2010/?p=16595

Түйін

Бұл мақала салыстырмалы конструкциялардың арасындағы зооморфизм түрлеріне арналған. Салыстырмалы қатынастардың әр түрлі синтаксистік қатынастардың арасындағы орны маңызды. Теңеу категориясы танымның ерекше және өнімді тәсілі. Мақалада зооморфизмдердің әр түрлі тілдердегі негізгі белгілері және өзгешелігі қарастырылған. Мақалада теңеу эталонының түрлері көрсетілген.

Resume

This article focuses on zoomorphism serving as a standard of comparison in comparative constructions of different languages. Comparison is a mental act by which two objects are in a position on a predicative scale. The semantics of comparison is encoded in various types of comparative syntactic constructions (CCs). The article describes the main features of zoomorphism as a standard of comparison in comparative constructions and the specificity of forming a standard marker in different languages.

ҚАЗАҚ ӨЛЕНІНДЕГІ ТАРМАҚ ПЕН ЖОЛ МӘСЕЛЕСІ

М.И. ОРАЗХАНОВА

филология ғылымдарының кандидаты,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының доценті

Аннотация

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымындағы өлең теориясы, оның ішінде тармақ пен жол мәселесі жан-жақты қарастырылады. Қазақ ғалымдарының еңбектеріне шолу жасалып, тармақ пен жол ұғымдарының ара-жігі сараланады. Тармақ пен жол ұғымдары нақты мысалдар арқылы сараланып, өлең талдауда көңіл бөлерлік тұстарға назар аударылады.

Түйін сөздер: Әдебиеттану ғылымы, қазақ өлеңі, өлең жолы, өлең тармағы, шумақ, бунақ, ырғақ, тармақ сындыру, ұйқас, ақын, поэзия, құрылым.

Қазақ әдебиеттану ғылымында өлең теориясы кең түрде зерттеліп келеді. Ғалым А.Байтұрсынов бастаған өлең туралы зерттеулер [1] өз құндылықтарын әлі күнге жойған жоқ.

Ғылымда қазақ өлеңіндегі жол мен тармақ мәселесі негізінен қарастырылып келеді. Зерттеуші Қ.Жұмалиев: «Өлеңнің бір жолын тармақ деп атады» [2],-десе, ғалым З.Ахметов: «Осындай бөлшектердің негізгісі, бастысы – тармақ, яғни өлең жолы. (Біз кейде өлеңнің әр қатарын үзіп-үзіп, шашыратып жіберетін қысқа жолдарды айтып отырмыз). Тармақтың өлшеулі шегі бар екендігі, оның бірлік-тұтастық тауып, оқшауланып, бөлініп тұратыны тегін еместігін, әр тармақтың көбінесе тиянақты ойды не оның бір түйін-тарауын білдіреді», - дейді. [3]. Ғалымның «тармақ, яғни өлең жолы» дегеніне қарап екеуін бір нәрсе деп қарайтындығын түсінуге болады. Зерттеуші З.Қабдолов өзінің «Сөз өнері» еңбегінде тармақтың да, бунақтың да шартты ұғым екендігін ескерттеді [4].

Қазақ поэзиясындағы дәстүрлі өлең-жырлардың бойында тармақ пен жолдың негізінен сәйкес келетіндігін көруге болады. Бірақ лирика жанрының дамып, толыса түсуімен, сондай-ақ қазақ поэзиясындағы жас ақындардың түрлік-пішіндік ізденістерінің көбеюіне байланысты кейінгі уақытта «жол» мен «тармақ» ұғымының бір-біріне сай келе бермейтіндігін байқаймыз.

Қазіргі поэзияда бір тармақта екі буыннан бастап он сегіз, сирегі жиырмадан астам буынға дейін кездесетін өлеңдер бар. Бір жолда екі буыннан тұратын тармақ та болуы мүмкін. Кейде осы тұста өлең талдаушылардың тығырыққа тірелетіндігі де жоқ емес. Оның себептері тармақ пен жолды шатастырудан туындап жатады. Сонда «тармақты» «жолдан» қалай ажыратамыз? Алдымен тармақ дегеніміздің не екендігін түсінуіміз қажет. Тармақ интонациялық жағынан оқшауланған әрі белгілі бір тиянақты не тиянақсыз ойды білдіретін

синтаксистік құрылым деуге болады. Бір тармақ бір жолдың көлемінде, болмаса екі-үш жолдың көлемінде де берілуі мүмкін. Тармақ, негізінен, мазмұнмен, оймен тығыз байланысты. Ал жол – сол тармақтағы ойды оқырманға, тыңдарманға әсерлі жеткізудің пішіні десек, қателеспеспіз. Осыны ажырата алмағандықтан көп қателіктерге бой алдыртып жатамыз. Яғни өлең талдауда ұйқасты тек тармаққа белгілеу қажет. Біразымыз кейде әр жолдан ұйқас іздеп, қате белгілегендіктен, оның түрін ажырата алмай жатушылық та жиі кездеседі. Бір қателік екінші қателікті тудырып жатады. Осыған жол бермеу үшін тармақ пен жол ұғымын дұрыс түсіну қажет. Мәселен, мына үзінділерге үнілсек:

Күнім, айым,
Еркетайым,
Бөлейін енді.
Тыста дауыл,
Жатқан ауыл,
Ұйқың да келді

(М.Жұмабаев)

Мұнда тармақ пен жол сәйкес келсе, яғни алты жол, алты тармақтан тұрса, келесі үзіндіде жол мен тармақ сәйкес келетін де, келмейтін де үлгілері кездеседі.

Шудасы бұлттың қан-қызыл,
кызарып қомы
желгендей,
хабарсыз кеткен жалғыз ұл
қаңғырып қайта келгендей.
Ақшам.
Ай.
Ақ шаң.
Қанды бұлт...
арқамнан біреу қаққандай...
миымда менің мәңгілік,
ат шауып бара жатқандай

(Ұ. Есдәулет)

Үзіндідегі екінші және үшінші жол бір тармақты құраса, 6,7,8,9-жолдар да алдыңғы сегіз буынды тармақтарға негізделіп құрылған. Өлеңнің ырғағын күшейту үшін ақын грамматикалық кідірісті ұзарту мақсатымен атаулы сөйлемдерді қолдана отырып логикалық үзіліс жасап, бунақтағы әр сөйлемді жеке-жеке жолға қойған. Яғни, тармақты бұлай сындыру – өлеңге өзіндік интонациялық сипат дарытудың бір тәсілі деп ұғынған жөн.

Ақын Қ.Мырзалиевтің «Арғымақтан озған есек» өлеңіне үнілсек, жол мен тармақтың әр кезде сәйкес келе бермейтіндігіне мысал бола алады:

-Үкісіндей қамыстың
Үлпілдетіп қыр желі,
Есек мініп

жарыстым

Арғымақ пен біржолы!-
Күлмей қалай шыдарсың!
Айналамыз толы

кыз...

-Иә... Озған шығарсың!-
Деп кекеттік оны

біз.

Өлеңде 8 тармақ, 11 жол бар. Үшінші және төртінші, жетінші және сегізінші, оныншы және он бірінші жолдар бір тармақты құрайды, сондықтан жол мен тармақ сәйкеспейді. Ақын логикалық кідірістен гөрі үзіп айтқанды жөн санағандықтан, үзілген сөз келесі жолға көшірілген. Бірақ оған қарап біз оны жеке тармақ дей алмаймыз.

Мәселен, ақын Дәулеткерейдің өлеңіне үңілсек:

Көктеміме айтсам деп едім
кәміл шынымды,

Самайға мынау самалсыз
сәуір сүрінді.

Қайдасың, қараторғайым,
кешіктің неге,

Сипайын қауырсыныңды
(Д.Кәпұлы)

Үзіндіде төрт тармақ жеті жолдың көлемінде берілген. Екі бунақ бір жолда, үшінші бунақ тармақты «сындыру» арқылы келесі жолға түсірілген. Бұл өлеңді оқығанда дауыс ырғағының өзгеріп, тыңдарманға, естушіге ерекше әсер беруі үшін қажет. Осыған ұқсас құрылымды қазіргі ақындардан ғана емес, ХХғ. ортасындағы поэзиядан да көруге болады. Ақын Қ.Аманжоловтың «Май келді» атты өлеңіне үңілсек:

Қыз ерніндей
Қызғалдақтар дірілдеп,
Бұйра бұлақ
Жатыр аунап еркелеп.

Май келеді-
Жер анасын жасартып,
Асқартаудың
Аппақ шашын қарайтып.[9]

Дәулеткерейде тек соңғы бунақ жаңа жолға көшірілсе, ақын Қ.Аманжолов соңғы екі бунақты да жаңа жолға көшіреді. Бұған қарап өлеңнің әр жолын жеке-жеке тармақ деп санауға болмайды.

Ал ақын Ұ.Есдәулет ішкі ұйқастарға құрылған өлеңінің әр бунағын жеке-жеке жолға жазу арқылы өзгеше ырғақ түзген:

Илеуге көнгемін кейде мен,
Біреуге сенгемін көлденең
Ал бүгін өзгемін мен деген.

Үзіндіде үш тармақ тоғыз жолда берілген. Әр тармақтың әр бунағын жаңа жолға түсіру арқылы ақын өзгеше ырғақты өлең туғызып, оған жаңа леп, эмоциялықәсер сыйлаған.

Келесі «Құрбандыққа тілену» өлеңіне назар аударсақ:

Ауа болып сіңер едім өкпеңе,
Өкпелеме,
Өтінемін,
«Кет» деме!
Мені жұтып тыныстасаң болғаны,
Маған басқа керек емес ештеңе!

(А.Елгезек)

Мұнда да алты жол төрт тармақты құрайды. Автор екінші тармақты өлеңнің оқылу ырғағына байланысты, айтайын деген ойын оқырманға бар эмоциялық лебімен жеткізу мақсатында үш жолға бөліп берген. Дегенмен өлең төрт тармақты қара өлең ұйқасына құрылған.

Қазіргі поэзияда мұндай өлеңдердің көптігін ескерсек, бұны да қазақ поэзиясындағы дәстүр жалғастығы әрі жаңалығы деп түсінген жөн. Дәстүрлі қазақ өлеңдерін негізге ала отырып жаңа ырғақ, жаңа леп дарыту арқылы түрлендіру қазіргі қазақ поэзиясында мол. Мәселен, Жанғали Набиуллиннің төмендегі өлеңінен үзінді оқысақ:

«Бір түс көрдім, - деді сұлу, - түнде мен.
Мұндай қызық болатынын білмеп ем.
Түлкі көрдім ақша қарға аунаған,
Қыран көрдім сол түлкіні ілмеген.
Айтыңызшы,
жоруы не түсімнің?»
Деген қыздың ойын бірден түсіндім.
Түсіндім де,
ақталуын таппадым
Кешегі бір ағат кеткен ісімнің.

Бұл үзіндіде де он бес жолды өлең сегіз тармақты құрайды. Автор өлеңнің оқылу ырғағына байланысты өлең тармақтарын негізінен екі жолға бөліп жазған. Бұлай жазу оқырманға өлеңнің оқылу ерекшелігін байқатады. Ал мектеп, колледж, институт қабырғасында өлең талдауға келгенде өлеңнің осы қырлары қиындық туғызбас үшін жол мен тармақ ұғымының бүгінгі поэзияға үнемі сай келе бермейтіндігін ескерген жөн. Себебі тармақтан кеткен қателіктің бунақ, буын, ұйқасты анықтауға әсер ететіндігі айтпаса да түсінікті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 243 б.

3. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
5. Жұмабаев М. Сүй жан сәулем. – Алматы: Атамұра, 2002. – 256 б.
6. ЕсдәулетҰ. Екі томдық таңдамалы шығармалар.Т.1.Алтын тамыр. – Алматы: Жазушы,2006. – 392 б.
7. Мырзалиев Қ.www.kazadebiet.kz
8. Кәпұлы Д. Бүлдірген ағып түскенше. – Астана: Фолиант, 2011. – 140 б.
9. Аманжолов Қ.www.kultegin.com
10. Елгезек А.<http://www.sen-ushin.kz/>
11. Набиуллин Ж.<http://old.infoportal.kz/>

Резюме

В данной статье всесторонне рассматривается проблема стихоторной строки в казахской поэзии. Автор, опираясь на научные исследования ученых, анализирует понятие строки.

Rezume

This article comprehensively deals with the problem of poetic lines in Kazakh poetry. The author, based on the research of scientists, analyzes the concept of line.

ӘОЖ 8 82 82-9 82-92

М.О. ӘУЕЗОВ МАҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ «ҚАЗАҚ» БОЛМЫСЫ

А.Е. АЛИМБАЕВ

педагогика ғылымдарының магистрі,
Еуразия гуманитарлық институтының оқытушысы

Аннотация

Мақалада М.О. Әуезовтің мақалаларындағы қазақ ұлтының бойындағы жақсы-жаман қасиеттері салыстырмалы түрде қарастырылады. Ғалым, жазушы, қоғам қайраткері М.О. Әуезов еңбектерінің ХХІ ғасырдағы маңызы, оның өміршендігі жайлы сөз болады.

Түйін сөздер: қазақ ұлты, халық, болмыс, адамгершілік, толық адам.

«Тарихта адамзаттың бақытына туып, мәңгі өлмес мұра қалдыратын қайраткерлер болатыны мәлім. Олар жарық жұлдыздай әр заманға, әр ұрпаққа сапар жолын дұрыс мезгемек. Әрбір халықтың рухани өмірін мол жарасып, өз қазынасымен байытып отырмақ. Бұндай ұлы азаматтар адам баласының өмірімен бірге мәңгі жасайды. Қаниама гасыр өтсе де ұмыт болмай, жаңа даңққа, қадір-құрметке бөлене береді» [1] – деп Мұхтар Омарханұлы айтқандай, бұл сөздерді бүгінде заңғар тұлғаның өзіне де айтуға болатын пікір.

М.О. Әуезовтің тұңғыш мақалаларының бірі Ж.Аймауытұлымен бірігіп жазған «Қазақтың өзгеше мінезі» деген тақырыппен «Алаш» газетінің 1917 жылғы 30 наурыздағы №16-санында жарық көрген. Араб харпінен кирилл харпіне түсірілген көшірмесі «Лениншіл жас» газетінің 1990 жылғы 27 шілдедегі №143-санында және Шымкентте шығатын «Жібек жолы» журналының 1991 жылғы 3-санында жарияланған. Баспаға ұсынған профессор К.Сыздықов [2]

Әрине, мінсіз адам болмайды, сондықтан да, кемшіліксіз ұлт та болмайтыны анық. Жер бетінде канша ұлт болса, сонша түрлі мінез, сонша түрлі болмыс, сонша түрлі түсінік бар. М.О. Әуезовтің «Қазақтың өзгеше мінезі» атты мақаласында қазақ бойындағы артық және кем мінездері жайлы сөз болады. Қазақ бойындағы кемшін тұстардың қайдан шығып жатқандығы да мақалада анық көрсетілген. *«Бұрынғы уақтты қазақ елі ұйымшыл, ері жауынгер, биі әділ, намысқор, адамы әрі бітімді, қайратты, сауықшыл болған екен. Досымен достасып, жауымен жауласуға табанды, қайғыра да, қуана да білетін халық екен»* деп мақалада қазақ ұлттының артықшылығын суреттеп жоғары бағалап жазады. Ал, бұл жолдарға қарама-қарсы мінезді былайша суреттейді. *«Ұйымсыздық, күндестік, парақорлық, әділетсіз билік, әйелдің халі деген сияқтылар»* деп жазады.

XX ғасыр басында болған қоғамдық формацияның өзгеруі, қазақ халқына көптеген зардаптар әкелгені де, сөз болады. *«Қазақтың тұрмысы өзгерді. Киіз үйде қыстап, суыққа шынығып, қуатты, қайратты, денелі өсетін қазақ, тазалығы жоқ, аласа жер үйге кіріп, аурулы, наишар болып мығжырланып, еңесі көтерілмей өсетін қалыңқа түсті. Осы себепті адамның өсімі де кеміді. Әрине, тән қуатты болса, жан қуатты, ажарлы болады. Наишар жаннан осал мінездер туады. Мысалы: ойнас, өтірік, өсек сияқтылар. Бұл – бір. Екінші, сол уақта, өзі сурет ала алмаған бірлікке, қырсықтың қара басы боп партия деген қағынды тиді. Жауыздық залымдық, қара бұлттай қоршап, халықты астан-жестең қылып, өзді-өздімен атыстырып, көзді шөл қаптады. Күннен күнге өршіген қалың сасық тұманнан шыға алмай адасып келіп-келіп түсіп отырған халіміз, міне – осы күнгі»* [2]. Ал бүгінгі XXI ғасырда талай нәрсе өзгергені анық, еңселі биік үйлерде тұрып жатса да, әлемдік деңгейдегі қала тұрғызып жатса да, елдің еңесі көтерілді деп, ұлттық сана тәуелсіз болды деп айту қиын. Жауыздық пен залымдық өршіп тұрған бүгінгі қоғам, өткен феодалдық және социалистік қоғамнан артып кеткені болмаса, кеміді деп айту қиын.

Атеистік қоғам құлдырап, өткен ғасырдың соңында құлағаннан кейін тәуелсіздік алған елдерге дін бостандығы қайта келді. Бұл, әрине, қуанышты жағдай еді. Атеистік қоғамда тәрбиеленген ұрпақ діннен мүлдем хабары жоқ. Осы тұста шет елден келген сектанттардың жетегінде кейбір жастар кете барды. Бұл жағдай елдің ішінде көптеген қиындықтар туғызғаны белгілі. Бұл мәселе жайлы мақалада М.О. Әуезов былайша жазады: *«Қай жұрттың болсын қасиеті уадашылық, антқор еместік, құдайдың атын жеңілге саймаулық еді. Біздің қазақта аруақ, құдай, ант-иман, құран дегеніңіз берже-байшының ісінде қадырсіз. Құдайға қылған құлшылық, қайыр-садақа партияның берімсегіне жүріп кетеді. Дінге келген кемшілік осы»*.

Енді қазақтың мінезіне (ахлаққа) тигізген зияны мынау: ұрлық, зорлық, қорлық, өтірік, өсек, алдау, қулық, сұмдық, айдау, байлату, кісі өлу – рақымсыздық, жалған мақтан, ынсапсыздық, тұрақсыздық, настық, жалқаулық деген нәрселерге шайтанның ұясынан артық болмаса, кем болған жоқ. Бір туысқан түгілі әке мен бала партияға таласып, күндескен соң, адамның жақыны кім болмақ? Әрине, жақыны, досы – жалғыз ғана басы, құлқыны» [2]. Міне, бүгінгі қоғамның келбеті осындай. Тек қана қара бас қамын ғана ойлайтын адамдар көбейіп, шешесі баласын сатып, баласы әкешесін қарттар үйіне апарып тастап жатқан бүгінгі қоғамның сипаттамасын өткен ғасыр басында жазылған мақаладан көруімізге болады. Жоғарыда аталған кемшіліктерді адам бойынан мүлдем жою мүмкін емес, адам баласының бойындағы міннен айырылса ол адам емес, періште болары анық. Бұл жаман қасиеттерді асқындырмау – адамның қолынан келетін шаруа. Ол дегеніміз – тәрбиенен, иманмен тежеу. Яғни, адам бойындағы нәпсіні бағындыру деген сөз. Адамгершілік турасында, адам жайлы М.О. Әуезов «Адамдық негізі – әйел» деген мақаласында былай деп жазады: *«Неліктен? Адамда екі түрлі қылықтың жолы бар: бірі – тіршілік қамы, бірі – адамшылық қамы. Барша дүниедегі пайда-мақтан әуелі басыма болса деп неғұрлым өзіне қарай тартып, талап қылу, бұл бір ғана тіршілік қамын көздеген хайуани салахият деп айтылады. Екінші, менен жақсылық тарап, адам баласына әлім келгенше пайдамды тигізсем екен деген жолы. Бұл – инсаният, яғни адамдық жолы»* [2].

Әр адамның өзіне үлгі тұтар кейіпкері болу керек. Ол адамның бойындағы барша жақсы қасиеттерді еліктеп жүрген адам саналы түрде де, еріксіз яғни, өзі байқамайды бойына сіңіре береді. Бұл жағдайда үлгі тұтар адамының бойында теріс мінез көп болса оны сол күйінде қабылдайтыны анық. Сондықтан үлгі болар, ұстаз болар адам таңдау да тәрбиеге байланысты. Көп жағдайда үлгі болар адамды таңдамайсың, яғни тағдыр өзі шешеді. Бұл жерде айтпағымыз – ата-ана. Ата-ана – әрқашанда өз перзенттеріне үлгі, алғашқы ұстаз. Ата-анаға артар жүктің ауырлығы міне, осында жатыр. Бұл жерде мынадай қорытынды жасауымызға болады, адам баласы әрқашан дамудың үстінде, өз-өзін тәрбиелеу жолында болғаны абзал. Тоқырау болып қалған күні адам теріс бағытқа кетеді. Адам үнемі даму процесінде болу керек. Бойымыздағы теріс қылықтардан арылуға деген құлшыныс – біздің қазақтарда төмен. Бәрін де мінезге жатқыза саламыз. *«Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі виноват. Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеу болмайды деген кісінің тілін кесер едім»* – деп 37-қара сөзінде ұлы Абай айтқандай, заманымыз түзелсін десек, қоғамымыз ізгіленсін десек, әр адам өзінен бастау керек.

«Адамның негізі – әйел» деген мақалада: *«Әуелі адам баласының келешектегі адамишылығына ірге болатын істі сол адамның ортасы бір сурет жасап беріп, соған өзі киген тонын кигізеді. Сонан кейінгі ол адамның өмір жолында көретін жақсы, жаман үлгісінің бәрі жамау, ия бояу болады. Жә, сол адамишылығымызға үлгі салатын ортаның көп түрлі-түрлі істерінің ішіндегі бізге ең әсерлісі қайсы?»*

Бұл туралы және сол білгіштердің шешуі мынау: адам баласы бір үлгі аларда ең әуелі шын жүрегімен сүйген кісісінен күштеп алады. Сол сүйген кісісінен сүйіп алған үлгі жүрегіне нық орнайды дейді. Бұған қарағанда біздің ой буынымыз қатпай тұрған бала күнімізде ең әуелі елжіреп сүйетін кісі кім? Ол анамыз... Бұлай болғанда біз адамишылығымызға ірге болатын құлықты әкеміз қандай ғалым болсын, қой сауып, тезек теріп жүрген анамыздан аламыз. Бұлай болғанда өмірінде әділет, мархамет, махаббат деген нәрсенің атын естімеген ананың харекеті үй іші мен от басынан ғайбат өсектеп аспазан анадан ақ жүрек, адал ниетте қамқор жан тууы мүмкін бе? Бұл себеп әр адам өзінің балалық күніне көз салса, бір қазақтың баласының анасынан болатын мына түрде болады: Әуелі, ана-балаға байлық, барлықтың өзінде болғандығы бағасы, дәмі қандай, өзгеді болғандағы көзге күйіктің пайдасыздығы қандайын үйретеді. Онан соң өзің ретті құрбының өзге қатарласа алмай қалып жүргенін жақсы деп үйретеді. Және неше түрлі өзінің ауданы аз, түрсіз, қараңғы ойына кіретін жаман мінезінің бәрін баласының сіңіргіш жүрегіне жұққызады, бұдан кейін әр бала қызғанишақ, өзіміл, мақтанишақ, пайдакүнем сұмырай мінездерді ойына артып алады. Ана талқысынан асқанда бала шет жағалап әке ақылына құлақ салады [2].

Бұдан кейін бала қандай ортада жүрсе де, негізгі дінгеінен ауытқымайтыны ақиқат. Бұдан шығатын қорытынды: қыз баланың тәрбиесіне өте-мөте көңіл бөлуіміз – бүгінгі таңдағы басты назарда ұстайтын мәселелердің бірі. Мұхтар Омарханұлының сөзімен айтатын болсақ, *«Адамды хайуандықтан адамишылыққа кіргізген – әйел. Адам баласының адамишылық жолындағы татпақ тарақияты әйел халіне жалғасады. Сол себепті әйелдің басындағы сасық тұман айықпай халыққа адамишылықтың бақытты күні күліп қарамайды. Ал, қазақ, мешел болып қалам демесең, тағлімінді, бесігіңді түзе! Оны түзейім десең, әйелдің халін түзе»* [2]!

Елдігіміздің мәңгілік кепілі болатын «Мәңгілік ел» идеясын жүзеге асыру жолы экономикалық тұрғыдан мықты болумен қатар рухани құндылықтар, оны күнделікті өмірде қолдану, әр ғылым саласында, әртүрлі қызметтерде белсенді түрде пайдалануды насихаттау кезек күттірмейтін шаруа. Өскелең ұрпақты саналы, бәсекеге қабілетті, жан-жақты үйлесімді тұлға, Абайша айтқанда, «толық адам» дәрежесінде тәрбиелеу ата-ананың ең басты міндеті. Отбасы институтының іргетасын мықты қалауға мемлекеттік тұрғыдан материалдық және рухани жағынан қолдау көрсету қажет деп білеміз. Сонда ғана ұлылар айтқан нағыз «қазақ» болмысы сақталады, рухани тәуелсіз ұрпақ тәрбиеленеді. Қазаққа жаны ашитын, қазақтың ұлттық болмысын сақтап қалатын – тек қазақтар. Сондықтан да қазаққа жағдай жасау арқылы елдігіміздің болашағын жарқын, әрі көрікті қылудың бірден-бір кепілі деп айтуымызға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. М.О. Әуезов Уақыт және әдебиет [Құраст. ред. Алғы сөзін жазған Ы.Т. Дүйсенбев]. – Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1962. – 427 б.
2. М.О. Әуезов Шығармаларының елу томдық толық жинағы, I том. – Алматы: Ғылым, 1997. – 472 б.
3. М.О. Әуезов Шығармаларының елу томдық толық жинағы, II том. – Алматы: Ғылым, 1997. – 432 б.
4. М.О. Әуезов Шығармаларының елу томдық толық жинағы, III том. – Алматы: Ғылым, 1997. – 392 б.

В статье проводится сравнительное изучение положительных и отрицательных свойств казахского народа в статьях Мухата Омархановича Ауезова. Также затронуты важность и жизнеспособность работ ученого, писателя, общественного деятеля Ауезова.

Resume

This article presents a comparative study of positive and negative properties of the Kazakh nation in the articles of Mukhat Omarkhanovich Auezov. The author also touches upon the importance and viability of Auezov, thacientist, the writer, the public figure.

УДК 81'25: [001.4:61]

ТЕРМИНЫ-ЭПОНИМЫ В МЕДИЦИНСКОЙ НАУКЕ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПЕРЕВОДА

А.Н. КАЖИБАЕВА

преподаватель кафедры иностранных языков
Евразийский гуманитарный институт

Аннотация

В статье дается общая характеристика современной медицинской эпонимической терминологии. Исследуется специфика эпонимических терминов на примере английского языка. На основе структурного анализа выявляются самые продуктивные способы образования медицинских эпонимов и их перевод.

Ключевые слова: медицинская терминология, термины-эпонимы, перевод эпонимных терминов, способ образования медицинских эпонимов.

В связи с развитием когнитивного направления в языкознании пристальное внимание уделяется эпонимическим терминам. Трудно представить область медицины, в которой в той или иной степени не использовались бы эпонимические названия. Большинство классических эпонимов, вошедших в употребление в XVI–XIX веках, активно используются и в настоящее время, несмотря на предложения ограничить их употребление. Появляются и новые термины, которые отражают этапы развития медицины, приоритет того или иного ученого или страны в открытии новых фактов, но не отражают отдельных признаков объектов номинации. В настоящее время научные и терминологические дискуссии по поводу употребления эпонимических терминов активно продолжаются, и это обусловило актуальность рассматриваемой темы.

В лингвистике под эпонимом понимают терминологическое словосочетание, одним из компонентов которого является имя собственное. Р. Нестманн отмечает, что причиной появления эпонимов является необходимость обозначить вновь появившиеся феномены [1]. Эти термины

играют важную роль при наименовании новых явлений или открытий в области медицины в связи с установившейся международной традицией называть то или иное открытие или изобретение именем ученого, сделавшего данное открытие или изобретение.

Следует отметить, что в современном языке встречаются разные точки зрения об использовании эпонимических терминов в медицинской терминологии. Но работы последних лет убеждают в том, что термины-эпонимы в значительной степени способствуют правильному пониманию текстов и облегчают учебно-профессиональное общение. Так, Т.В. Тритенко считает, что «термины-эпонимы играют важную роль в формировании концептуального пространства науки, усиливая антропоцентрическую составляющую научного знания и вводя в поле научного знания культурно-историческую информацию» [2]. Е.А. Зюзина утверждает, что «основанием для образования эпонимических терминов становятся культурологически отмеченные имена собственные. В семантике таких антропонимов место понятийного компонента занимает информация об эпониме. Специфика значения производящих (для эпонимических терминов) антропонимов (личных имен собственных) состоит в том, что оно (значение) содержит некоторый объем устойчивой культурно-значимой информации об эпониме (лице, имеющем отношение к поименованному предмету). Эта информация формирует научно-исторический компонент значения производной единицы. Изучение материала показало, что культурологическая информация в эпонимическом термине или номене может иметь форму культурного фона, культурной семы или культурной коннотации» [3]. Е.В. Варнавская, изучая медицинскую терминологию, отмечает: «...эпонимические именованья составляют значимую часть медицинской терминосистемы, т.к. благодаря наличию имени собственного в составе термина, он может являться единственно приемлемым, термины-синонимы не всегда отражают сущность понятия, а определение понятия с помощью многословной описательной конструкции не является удобным» [4]. В своей научной статье Н.В. Новинская делает вывод о том, что «эпонимические наименования специальных понятий структурно не выделяются на фоне наименований апеллятивного происхождения, можно также считать признаком естественности их рождения в языке для специальных целей, где потребность в номинации чрезвычайно велика» [5].

С.Г. Казарина выделяет как отрицательные, так и положительные характеристики эпонимических терминов: «...эпонимические единицы как тип нейтральных, немотивированных или частично мотивированных единиц, имеющих в своем составе антропонимические компоненты, есть основания признать недостаточно удобными для выполнения коммуникативной функции в сфере учебной, научной и практической профессиональной деятельности. К числу отрицательных качеств эпонимических терминов относится высокая протяженность за счет неединичных антропонимических компонентов, обеспечивающая затруднения мнемонического характера, сложность адекватного

транскрибирования и произношения, необходимость сопровождения биографическими справками и иноязычными эквивалентами в терминографической практике. К положительным характеристикам эпонимических терминов можно отнести легкость номинативного процесса, меньшую протяженность по сравнению с частью квалификативных терминов, обеспечивающую адекватное, с точки зрения деонтологии, общение на отдельных уровнях профессиональной коммуникации» [6].

На основе изученных данных и собственных наблюдений за особенностями эпонимических терминов можно разделить все англоязычные эпонимические термины на 5 групп, согласно способу их образования [1].

Самый распространенный способ – это добавление апострофа 's к именам собственным, например, Hodgkin's disease – хронический злокачественный лимфоматоз. В 1832 Т. Ходжкин описал семерых больных, у которых наблюдалось увеличение лимфоузлов и селезенки, общее истощение и упадок сил. Во всех случаях болезнь имела летальный исход. Через 23 года С. Уилкс подробно изучил описанные Т. Ходжкиным случаи, добавил к ним 11 собственных наблюдений и назвал это состояние болезнью Ходжкина.

Вторым по частотности способом образования медицинских эпонимических терминов на английском языке является использование имени собственного без каких-либо изменений, например, Bell palsy – внезапная слабость и паралич одной стороны лица из-за травмы лицевого нерва. Этот эпоним получил свое название в честь шотландского хирурга Чарльза Белла (1774-1842). Всю свою жизнь врач интересовался сосудами и нервами человека. В 1821 году Белл смог опубликовать свою книгу наблюдений, где и были описаны все симптомы идиоматического лицевого паралича.

Третью модель эпонимов можно описать как N+of+PN (N – noun; PN – proper noun), например, the Circle of Willis – артериальный круг большого мозга. Этот термин образовался на основе имени собственного английского врача Томаса Виллиса (1621-1675). Виллис сумел определить и доказать, что артериальный круг головного мозга соединяет анатомически две системы сонных артерий между собой и каждую из них с системой позвоночных артерий.

Четвертый способ – это использование имени собственного в ситуациях, когда оно выступает не как зависимое слово, а как главный элемент, например, a positive Babinski – рефлекторное сокращение ахиллова сухожилия при постукивании по нему. Это симптом был назван в честь французского невропатолога польского происхождения Жозефа Бабинского (1857-1932).

К пятой группе мы относим немногочисленные эпонимы, которые из имени собственного перешли в другую часть речи. Как правило, это глаголы, например, «to kocherise» – операционная технология вскрытия двенадцатиперстной кишки при язвах. Термин образован от имени Эмиля Теодора Кохера – швейцарского хирурга (1841-1917), посвятившего всю свою жизнь изучению физиологии.

Некоторые медицинские, чаще клинические, термины происходят от имен вымышленных художественных персонажей. Например, сифилис – хроническая венерическая болезнь, получившая свое название от имени пастуха Сифилиуса из поэмы Джироламо Фракасторо «Сифилис, или О галльской болезни»; синдром Вертера – предсуицидальное состояние по имени главного героя романа И. В. Гете «Страдания юного Вертера»; синдром Алисы в стране чудес – иллюзорное восприятие пространства и времени, явления деперсонализации и т.д.; синдром Мюнхаузена (син. лапаротомофилия) – психическое расстройство и др.

Некоторые болезни в разных странах имеют свои эпонимы. Например, гигантоклеточный (темпоральный) артериит в Германии известен как *Morbus Horton* (болезнь Хортон), во Франции – *maladie de Horton* (болезнь Хортон), однако в США под этим названием заболевание практически неизвестно. Возникают сложности при транслитерации и транскрибировании терминов: эпоним анкилозирующего спондилоартрита в Германии пишется *Bechterew's disease* (болезнь Бехтерева), в других странах *Bekhterew's*, а иногда *Marie-Strümpelldisease* (Мари-Штрюмпелля). Кроме того, одним эпонимом могут быть названы два совершенно разных заболевания: болезнь де Кервена – это и тендовагинит, и расстройство функции щитовидной железы. Эпонимы этой группы в фармацевтической терминологии представлены названиями растений, например, *Scopolia* – от имени итальянского врача и натуралиста Скополии, названиями лекарственных препаратов *liquor Burovi* – жидкость Булова, *liquor arsenicalis Fowleri* – Фаулеров раствор мышьяка, *liquor Mitroschini* – жидкость Митрошина, *solutio Lugoli* – раствор Люголя и др. В анатомической терминологии эпонимы этой группы широко представлены: аранциев проток (*ductus venosus* – венозный проток), куперова связка (*ligamentum pubicum superius* – верхняя лобковая связка), кость Гете (*os interparietale* – межтеменная кость), гайморова пазуха (*sinus maxillaris* – верхнечелюстная пазуха), Келликера ядро (*nucleus fastigii* – ядро шатра) и др. В эпонимических названиях употребляются имена больных, например, культура клеток *HeLa* – иммортальная культура опухолевых клеток – *Helena Lane* (пациент), синдром Диогена (синдром старческого убожества). В фармацевтической терминологии примером могут служить названия растений: *Gentiana lutea* – горечавка желтая – от имени иллирийского царя Гентиуса, впервые применившего корень этого растения во время чумы в 167 году до н.э.; *Cinchona succigubra* – хинное дерево – от имени графини Чинchon, излеченной от малярии при помощи коры этого дерева.

Структурно эпонимы чаще всего представляют собой двухкомпонентные терминологические сочетания, в которые, наряду с именем собственным, входит тематическое и структурное ядро с обобщающим значением (в клинической терминологии – болезнь, симптом, синдром, перелом, вывих, реакция, операция, метод, способ, пятно, рефлекс и др.; в анатомической – канал, труба, проток, пазуха и др.; в фармацевтической – мазь, таблетка, капли, раствор, жидкость, сбор и др.). Например: способ обработки костей Ромодановского, операция Бека,

болезнь Беккера, метод Ромодановского, паста Лассара, треугольник Кало, сбор Здренко и др. В латинской медицинской терминологии используются только такие структурные типы, в русской могут быть образованы притяжательные прилагательные при помощи словообразовательных аффиксов -ин, -ов, -ев, например, Аранциев проток, Эдипов комплекс, Фаулеров раствор и др.

Перевод эпонимных терминов на русский язык возможно осуществлять двумя способами, а именно:

- описательный перевод с сохранением имени собственного,
- описательно-пояснительный перевод без сохранения имени собственного.

Первый способ эффективен для перевода эпонимных терминов, ставших традиционными и понятными любому специалисту в области медицины, подразумевает дословный перевод с транслитерацией имени собственного. Например, Galton's whistle – свисток Гальтона; Rosenthal canal – канал Розенталя; Bell's palsy – паралич Белла.

Второй способ перевода эпонимных терминов является наиболее целесообразным при наличии нескольких синонимичных эпонимных терминов. Например, Moebius syndromes – боли при любом движении (для хирургии), наследственная болезнь, проявляющаяся признаками одно- или двустороннего нарушения функций отводящего и лицевого нервов (неврология), офтальмоплегическая мигрень (офтальмология); Clode syndromes – нижний синдром красного ядра (в неврологии), простая шизофрения (в психиатрии). Человек, осуществляющий перевод эпонимных терминов, имеющих синонимичные значения, должен использовать описательно-пояснительный способ перевода с учетом отрасли медицины. Например, Guérin's fracture – перелом верхней челюсти; Gradenigo's syndrome – синдром гнойного отита; Boas' test – проба на наличие соляной кислоты в желудочном соке; Rubin test – проба на проходимость маточных труб.

Таким образом, эпонимические термины являются неотъемлемой частью медицинской терминологии разных языков, формирующей научный дискурс. Настоящее исследование показало, что выделенные группы эпонимических терминов употребляются в различных подсистемах медицинской терминологии; несмотря на тенденции предпочтения описательных терминов, эпонимы, как отражение антропоцентрической картины мира, несут в себе имена людей, увековечивая имя ученого для будущих поколений. Эпонимы облегчают запоминание, так как на ментальном уровне реципиент получает целостную картину изображения объекта действительности. Использование эпонимов в кругу узких специалистов обеспечивает быстрое понимание сложившейся картины, передает преемственность знаний, отражает основные этапы развития науки, борьбу мнений и взглядов, становление научного мировоззрения человека. Эпонимы удобны в применении: замена эпонима «синдром Туретта» на описательный термин «сочетанием тикообразных подергиваний мышц лица, шеи и плечевого пояса, непроизвольных движений губ и языка с частым покашливанием и сплевыванием» замедляет и усложняет работу специалиста. Несмотря на ряд отрицательных сторон, эпонимы всегда будут составлять значительную часть медицинской терминологии.

Список литературы

1. Смирнова Е.В. Структурно-семантический и лексикографический аспекты медицинской терминологии: дисс. ... канд. филол. наук. – Ярославль, 2012. – 256 с.
2. Тритенко Т.В. Мифологические образы в языке клинической психологии: дисс. ... к. филол. н. – М., 2011. – 238 с.
3. Зюзина Е.А. Эпонимические единицы в составе специальной авиационной

лексики: дисс. ... к. филол. н. – Краснодар, 2006. - 180 с.

4. Варнавская Е.В. Статус и функционирование эпонимов в медицинской терминологии испанского языка: автореф. дисс. ... к. филол. н. – Воронеж, 2009. - 23 с.

5. Новинская Н.В. Структурно-грамматическая характеристика терминов-эпонимов // Вестник Астраханского государственного технического университета. – Астрахань, 2004. – № 3. – С. 284-290.

6. Казарина С.Г. Типологические характеристики отраслевой терминологии: дисс. ... д. филол. н. – М., 1999. – 385 с.

7. Большой медицинский словарь [Электронный ресурс]. URL: <http://www.encydic.com/bigmed>.

Түйін

Мақалада қазіргі медициналық эпонимиялық терминологияға жалпы сипаттама беріледі.

Resume

The author of this article gives a general description of eponyms in modern medical terminology and on the basis of the structural analysis reveals the most productive ways of the formation of English medical eponyms and their translation into Russian.

УДК [811.512.122'373:535.611]:008

ЦВЕТОВОЙ КОД КУЛЬТУРЫ В ВЫРАЖЕНИИ КУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМЕ «КӨК»

Г.К. АЮПОВА

кандидат филологических наук,

Казахский университет экономики, финансов и международной торговли

Аннотация

Статья посвящена изучению лексики цвета, проблеме цветового кода культуры в выражении культурной информации. Проведен анализ лексемы цвета «көк», лингвокультурологического поля лингвокультурема «көк», в результате которой выявлено, что лингвокультурема «көк» отражает особенности национального мировидения и верований казахов, а также выражает способность передавать культурную информацию о ментальных образах, представлениях, ценностных ориентациях, оценках казахского народа.

Ключевые слова: лексика цвета, цветовые обозначения, лингвокультурема, код культуры, цветообозначение, лингвокультурологическое сообщество, лингвокультурологическое поле, коннотативность.

Проявление активного интереса к изучению лексики цвета обусловлено необходимостью описания лингвокультурологических единиц, выражающих культурную информацию. Цветовые обозначения можно рассматривать как лингвокультуремы, символически передающие информацию о культуре какого-либо народа на основе использования цветового кода культуры. Код культуры понимается как совокупность знаков (символов) и система определенных правил, при помощи которых информация может быть представлена (закодирована) в виде набора из таких символов [1].

Лексика цвета – это система цветозначений, включающая в себя элементы, находящиеся в определенных взаимоотношениях друг с другом и взаимообуславливающие друг друга. Под цветообозначением нами понимается совокупность слов-лексем, которые находятся в строго упорядоченной связи с семой, соотносенной в плане субстанции содержания с определенным элементом спектрального континуума [1].

Основной подсистемой цветообозначений в русском языке следует считать девять цветов (красный, синий, голубой, черный, белый, зеленый, серый, желтый, коричневый). В современном казахском языке основных цветообозначений восемь: кызыл, ақ, кара, сары, сұр, жасыл, қоңыр, көк. Основное ядро цветообозначений совпадает в разных языках, так как лексика цвета обладает общими признаками (указывает на тон, на цвет без оттенков; немотивирована; предметно не обусловлена; лексемы цвета являются простыми прилагательными). Лексемы цвета в ядре цветообозначений выступают как универсальные категории. Однако лексика цвета, находящаяся в периферийном пространстве, неадекватна, не совпадает по национально- культурным ассоциациям. Г.И. Берестенев объединяет под культурными ассоциациями те случаи, когда предмет, процесс или явление репрезентирует некие дополнительные идеи, которые связываются с ними в данной культуре: «подобные процессы когнитивного замещения отчетливо просматриваются в языке, где они проявляются как коннотации [2]. Несовпадения национально-культурных ассоциаций, связанных с лексикой цвета - это следствие языковой и культурной относительности и это объясняется также этнонациональными различиями когнитивных мировосприятий. Причины расхождений связаны с тремя, главнейшими факторами языковых различий [2]. Природа – это внешние условия жизни людей, включая климатические, географические особенности, флору и фауну. Природные условия диктуют языковому сознанию людей особенности восприятия. По мнению А.Вежицкой, обозначение разновидностей цвета очень часто мотивируется семантическими признаками непосредственного зрительного восприятия предметов окружающей природы: голубой, көк (небо), рус. вишневым (вишня), травянистым (травя). Культура-это совокупность ценностей. Она способствует разработке культурных моделей, в которых проявляются особенности национального социокультурного опыта. «Своеобразные кванты получаемой вследствие опыта информации, - пишут Унгерер Ф. и Г.Шмидт,- образуют зависимые от культуры когнитивные модели. Поскольку фоном для каждой когнитивной модели служит культура народов в определенной внеязыковой сфере, то такие когнитивные модели называют еще культурными моделями [3].

Культурные модели демонстрируют относительность культур, что проявляется в том, что культуры, с одной стороны, универсальны, с другой-неадекватны, имеют различия в культурных сценариях проведения обычаев, традиций, обрядов, ритуалов, не совпадают в ценностных принципах, нормах, релятивны по образу культурной жизни народов, по культурным смыслам и ассоциациями, связанным с культурными артефактами. Относительность культурных сценариев, культурного смысла артефактов, их коннотативных значений и ассоциаций обусловлена отражением в сознании этносов особого социокультурного опыта, накопленного в процессе проживания в определенной экологической нише, в ходе занятий определенной хозяйственно-трудовой деятельностью, особенностью менталитета народов. Так, национально-культурные ассоциации, связанные с цветовыми обозначениями неадекватны. Для казаха, проживающего в засушливой степи, занимающегося в прошлом кочевым животноводством предпочтительнее цвета, напоминающие степь (*сары дала, сары шөп*), масть животных (*қоңыр*), легкий ветерок в степи (*қоңыр жел*), приятный голос певца (*қоңыр дауыс*), цвет неба (*көк аспан*) и др. Для русского лингвокультурологического сообщества важную роль играет система цветообозначений, связанная с оседлым земледелием, садоводством, плодами и овощами (*зеленый цвет, салатный, вишневый*) с лесостепью, и флорой и фауной этого социально-географического ландшафта. Третий фактор, обуславливающий различие национально-культурных ассоциаций, связанных со цветообозначением, это гносеологические способы познания мира, каждый народ «познает только то, что ему надо и до той глубины, которая

ему необходима» [3]. Познание вширь и вглубь обусловлено потребностями хозяйственной деятельности народов, их стремлением познать то, что нужно для хозяйства народов. И это ведет к специализации названий предметного мира, к дробной фрагментации мира, например, лексема цвета «көк» более дробно представлена в казахской культуре, что объясняется своеобразным символическим восприятием цвета «көк» в казахском лингвокультурном сообществе. Символичность лексемы «көк» когнитивно детерминирована. Символ – это образ с неисчерпаемой многозначностью, знак и глубинный смысл которого находятся в состоянии напряжения и определяют семантическую перспективу его развития. Особенностью символа является выход за пределы обычного языкового образа. Эти свойства символа можно интерпретировать как расширение его референтной области, «способность «кивал», намекать на другие объекты» [5].

Символизация основана на лексеме цветообозначений. Цветовые символы способствуют выражению особого, присущего только какому-либо народу восприятия мира, отражению его менталитета, особенностей мировоззрения. И эта «связь цветообозначений с определенными, культурно - закрепленными эмоциональными состояниями и ситуациями позволяет рассматривать цветообозначение как своеобразные концепты мировидения [1]. В связи с этим, лексему цвета «көк» можно рассматривать как лингвокультурный концепт, и как лингвокультуреми. Когнитивным признаком концепта «көк» является его способность выражать народные знания о верованиях, миропонимании народа, способность давать представление о картине мира, уникальной для каждого языка в народности, выступать в качестве символов, отражающих в символических значениях специфику национального мышления народа и его миропонимания.

Лексему «көк» можно рассматривать и как лингвокультуреми, так как она имеет в своем содержании «национально-культурные компоненты», отвечает также признакам лингвокультуреми, на которые указывает В.В.Воробьев, а именно:

- 1) имеют коннотативные смыслы, что делает их знаками - функциями;
- 2) могут иметь несколько коннотативных означаемых;
- 3) входят в то или иное лингвокультурологическое поле [6].

Анализ лексемы цвета «көк» по наличию в нем национально- культурного компонента показывает, что лингвокультуреми «көк» отражает особенности национального мировидения и верований казахов. Лингвокультуреми «көк» выступает как символ, его значение ассоциируется с божественным, высоким. Такое символическое значение развивается на основе прямого значения слова «көк» как обозначения цвета, духовно-нравственное значение, связанное с верованиями казахов. «Көк» в сознании казахов, олицетворяется с Тенгри. Казахи поклоняются небу, где проживает Тәңір (Тенгри), верховное божество, почитаемое этим народом. По словам Ч.Уалиханова, Верхний мир Тенгри аналогичен, по верованиям киргизов, другим мирам: «На небе есть жители - люди. Они опоясываются горлом; мы живем в середине на земле и носим пояс на середине тела, люди же подземные, у которых также есть свое солнце, луна и звезды , носят пояс на ногах» [7].

Көк Тенгри – синее небо, *көк* - синоним Тенгри, Аллаха. Небо «көк» было свободно в своих поступках, поэтому оно награждало и карало, что отразилось во фразеологизмах со словом «көк»: *көк жарылқасын, көк соққыр*.

Связь с культурой лексики цвета «көк» проявляется и в том, что данная лингвокультуреми имеет дробную фрагментацию и выражает идеографическую

конкретизацию, обусловленную глубиной познания казахами космического пространства согласно космическому мировоззрению казахов, «избирательностью признаков отражения, когда объект схватывается по различным признакам. При этом объект познается «вглубь» и «вширь» в связи с потребностями когнитивно-познавательной деятельности народа. Идиоэтничность и дробность слов разных языков также объясняется «особенностью культурного, эстетического развития народа, находит объяснение в особенностях психического склада народа, национальной психики, национального характера, темперамента, сознания» [8]. На основе идиоэтнической конкретизации слов можно указать, что в казахском языке у лексемы цвета имеются как общие, так и видовые значения (лексико-семантические варианты). В казахском языке насчитывается около тридцати трех видовых значений. Анализ выборок, сделанных из «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» Е.Кенесбаева [9] и «Қазақша-орысша сөздік», «Словаря русского языка», позволил нам установить, что в казахском языке имеется гипероним «көк» и его видовые значения [33], а в русском и английском языках только общее родовое значение «синий», ср. лексико-семантические варианты слова «көк», представленные в минимальных контекстах, ср.: *Көк етік* (богатый), *көк қасқа* (масть), *көк* (божественный), *көк мұздақ* (ледяной), *көк сеңгір* (высокий), *көк шай* (зеленый), *көк айыл* (злой), *көк асық* (некрепший), *көк шөп* (молодая травка), *көк бұйра* (сорт), *қара көк* (темно-синий), *көк кәріне ұшырау* (да поразит тебя небо), *көк көйлек* (богатый, беззаботный), *көк күмбез* (небесный свод), *көкке көтерді* (вознести до небес), *көк жұлын* (лошадь не пригодная для скачек), *көк бақа* (худой, тощий), *көк сақал* (пожилой), *көк серек* (волк), *көк есек* (упрямый), *көк ауыз* (болтливый), *көк ала қойдай* (избить до потери сознания), *көк жалқау* (ленивый), *көкжал бөрі* (лютый волк), *көк аяз* (ледяной, морозный).

Коннотативность лингвокультуры «көк» проявляется в том, что она имеет коннотативные значения. По словам Ю.Д. Апресяна, «коннотация – это узаконенная в данном языке оценка объекта действительности. Коннотациями мы будем называть несущественные, но устойчивые признаки выражаемого ею понятия, которые воплощают принятую в данном языковом коллективе оценку соответствующего предмета или факты действительности [11].

Лингвокультура «көк» выступает в этом случае как коннотативная лакуна, когда основное значение слова совпадает, а дополнения – значения, выражающие эмоциональную оценку, не совпадают в разных лингво-культурологических сообществах. Оценка, выраженная в коннотативном значении лингвокультуры «көк», выражает оценку народом какого-либо явления, факта действительности в ценностных ориентациях (негативных или позитивных), ср.: позитивные ценностные ориентации: *көк сақал* (пожилой человек), *көк* (божественный), *көк сеңгір* (высокий), *көк күмбез* (небесный свод), *көк жарылқасын!* (пожелание), *көк етік* (богатый), *көк көйлек* (новый), *көк шөп* (зеленый), *көкке көтерді* (вознес до небес), *көк асық* (некрепший), *көк бұйра* (сорт чая); негативные ценностные ориентации: *көк бақа* (худой), *көк айыл* (злой), *көк жалқау* (лентяй), *көк ауыз* (болтливый), *көк ала қойдай* (избить до потери сознания), *көк серек* (волк), *көк есек* (упрямый), *көкжал бөрі* (лютый волк), *көк кәріне ұшырау* (да сразит тебя небо!), *көк аяз* (сверепый мороз), *көк ми* (глупый), *көк жұлын* (лошадь, непригодная для скачек), *көк тиіні жоқ* (нищий).

Лингвокультурологическое поле «көк» можно восстановить на основе методики, предложенной В.В.Воробьевым. Согласно данной методике следует охарактеризовать лингвокультурологическое поле, проанализировав парадигматику единиц, составляющих его ядро, рассмотреть синтагматику лингвокультурологических единиц, охарактеризовать

категориальные отношения единиц (синонимия, омонимия, полисемия, словообразовательно-семантическая деривация; ядерный центр и периферия [6]. Мы анализируем лингвокультурологическое поле лингвокультуры «көк», рассматривая парадигматические, ее синтагматические и категориальные отношения, характеризуем также ассоциативные и дистрибутивные отношения цветовой лексемы, рассматривая использование лингвокультуры в условиях контекста:

1. Ядро лингвокультурологического поля: лингвокультура «көк»

2. Периферия лингвокультурологического поля:

А) Парадигматические отношения лингвокультуры. Считаем, что в парадигматические отношения с данной лингвокультурой входят синонимы *көгілдір, жасыл, көк - Тәңір, Құдай, көк аспан*. Антонимы: *көк-қара көк*.

Б) Синтагматические отношения: *көк сеңгір, көк күмбез, көк етік, көк жұлын, көк ми, көк ауыз, көк көйлек и др.*

В) Ассоциативные отношения. Они выражают ассоциации, возникшие на основе символического употребления слова. Символические значения – это значения, расширяющие референтную область слова, когда слово – лингвокультура не только обозначает цвет какого-либо объекта мира, но и «кивает», «намекает» на другие объекты, разворачивая пучок ассоциаций, пучок образных смыслов, например, лингвокультура «көк» развивает следующие ассоциативные смыслы: *божественный*, по ассоциации небо – цвет неба; небо - вместилище – божество, обитающее в данном вместилище *көк*. Такие ассоциации возникают на основе метонимического переноса значений.

Ассоциация «көк етік» также возникает по метонимической модели «часть-целое». Нарядные сапоги из зеленого сафьяна (в казахском языке вместо «жасыл» предпочитают употребление цвета «көк»), это одежда как часть целого. По названию одежды называется и человек «*көк етік*»-щеголь, богатый. В ассоциативных обитаниях *көк серек, көк жал бөрі, көк ала қойдай, көк ауыз, көк бақа* наблюдается перенос на основе метафоры, когда признак «синий» переносится на другой предмет (человека, волка и другие объекты) на основе цвета: у волка шерсть голубоватого цвета (*көк серек, көк жал бөрі*), *көк ауыз* (рот, посиневший от беспрестанного болтания), *көк бақа* (худой аж косточки просвечивают сквозь неблестящую, синеватую кожу) и др.

Дистрибутивные отношения способствуют контекстуальному анализу слова в его окружении. Контексты максимальные (текст) или минимальные (словосочетания) способствуют выявлению дополнительных лексико-семантических вариантов лингвокультуры «көк», выяснению коннотативных культурных смыслов, оценок народа, ср.: «Бұрын қуыршақ істегенде ел ішінде атаққа шыққан *көк ауыз* келіннің модасы деп Зейнептің өзі талай айтақтап берген [Б.Майлин. Таңдамалы шығармалар, 323 б.]; «Ей мазақ қылып отырған жоксындар ма? Мен білетін Жаңагүл *көк етікті* түгіл, көк етікке қарамай қойған, көптің көзінің құрты болып солай өту үшін жаралған Дарагүл ару» (Т.Токтаров. Бақытты құлдың ақыры, 501 б.), «Мен *көк ми* ұмытып та қалдым (Ғ.Мүсірепов. Қазақ әйелі, 274 б.), «Қонақ келетін болған соң жер үйді тағы бір сылап, иісі бұрқыраған *көк шөп* төсеп тастапты» (Ғ.Мүсірепов. Қазақ әйелі, 263 б.), «Алуаның күйеуі саудамен ауылда базарға, жәрменкеге, ел аралауға жие кетіп жүреді. Сонда бұл *көйлегі көк, тамағы тоқ* жалғыз келіншек тек отыра ма, шалдың әрбір аққысы мен сөгулерін ұдайы қалап отырған қазымыр, қартаң әйел де аз болған жок» (М.Әуезов. Алуа, 154 б.), «Ал, бәрі рас. Сонда мені баяғы бай қатынынша *адуын, көк айыл*, дүние қоңыз қожайын бәйбішегетенгергені не?» (М.Әуезов. Жырма томдық шығармалар жинағы. 1 т., 325 б.), «Көктем көп жауынды болып, *көк қаулап* қатты өсті. Қауыр өсті» (М.Әуезов. Жырма

томдық шығармалар жинағы. 1 т., 326 б.), «Сен өзің *көктен* түскен шығарсың-деді анау да, тіксініп шыға келіп» (К.Исабаев. «Арна», 31 б.).

В русском языке имеется только одно переносное значение слова, развиваемое в сочетании «синий чулок», ср. «Тогда Сырабенина, статная и чернявая, снова доказала, что женщина в любом положении, в том числе и руководящем, не должна быть *«синим чулком»*» (В.Владимиров. Летайте «Вуазеном», с.156).

Таким образом, анализ лингвокультураны «көк» и его лингвокультурологического поля показывает его культураносность, способность передавать культурную информацию о ментальных образах, представлениях, ценностных ориентациях, оценках казахского народа.

Список литературы

- 1.Кравченко А.Н. Код-Культура. Словарь. –М., 2013. – 586 с.
- 2.Берестенев Г.И. К философии слова (лингвокультурологический аспект) // Концепты языкознания, 2008. №1. – с. 37-65.
- 3.Маникин В.Н. Сопоставительная лексикология. –К.: Знания, 2004. -326 с.
- 4.Ungerer F., Schmid H.J. An introductory to cognitive linguistics. –London, 1996.
- 5.Сусыкин А.А. Когнитивная детерминированность символа // Когнитивная семантика. Ч.1. –Тамбов, 2000.
- 6.Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. –М. РУДН, -1997.
- 7.Валиханов Ш. Собрание сочинений в 5 тт. – Алматы, 1985.
- 8.Комаров А.П. К природе общего и особенного в семантике языков // Национально-культурная ориентация при обучении иностранным языкам в вузе –Бишкек, 1991.
- 9.Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі: -Алматы: Ғылым, 1977.
10. Қазақша-орысша сөздік. –Алматы: Дайк- Пресс, 2007
11. Апресян Ю.Д.Коннотация как часть прагматики слова// Избранные труды. Т.2. Интегральное описание языка и системная лексикография. М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. С. 156-177.

Түйін

Мақалада «көк» лингвомәдени бірліктің мәдени ақпаратты беру қабілеттілігі қарастырылады, мәденилігі анықталады.

Resume

Ability of the lingua-cultural unit “kok (blue)” gives cultural information and founded its culture are considered in the article.

УДК 378.14.015.62

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРИЕМА
«ЗАПЛАНИРОВАННАЯ ОШИБКА»
ПРЕПОДАВАТЕЛЯМИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН**

Н.В. ЗЫЛЁВА

кандидат экономических наук, кафедра
«Учета, анализа и аудита» ФБГОУ ВПО
Тюменский государственный университет, г. Тюмень,
Россия

Аннотация

Статья посвящена приему «запланированная ошибка», который используется в учебном процессе. Автор проводит исследование, доказывая, что можно использовать такой прием в образовательном процессе вуза. По результатам исследования были предложены рекомендации по использованию педагогического приема при преподавании экономических дисциплин.

Ключевые слова: прием, ошибка, студент, образовательный процесс.

В процессе образовательной деятельности педагог обучает и воспитывает, передавая знания, умения, ценностные установки и развивая компетенции обучающегося. Единицей технической подачи конкретного знания, умения, навыка является прием [1]. Педагогические приемы – поле для творчества педагога, однако, на наш взгляд, их разнообразие недостаточно используется в образовательном процессе вуза. Из множества педагогических приемов научный интерес вызвал прием «Запланированная ошибка», поскольку, как и многие философы-диалектики согласны с утверждением «на ошибках учатся». По толкованию Ушакова Д.Н., ошибка – неправильность в действиях, поступках, высказываниях [2]. Видеть данную неправильность, уметь ее исправить или спрогнозировать ее последствия – навыки, необходимые каждому студенту, в том числе обучающемуся по экономической специальности.

Цель данного исследования – доказать возможность и необходимость использования педагогического приема «Запланированная ошибка» в образовательном процессе вуза. Для достижения цели необходимо было проанализировать практическое применение вышеуказанного приема преподавателями вуза, в связи с чем, были опрошены преподаватели Финансово-

экономического института Тюменского государственного университета. Анализ опросных листов показал, что с приемом «Запланированная ошибка» (или его другое название «Лови ошибку») знакомы большинство преподавателей, но регулярно используют его в педагогической деятельности единицы. Все респонденты выделяли огромный развивающий и обучающий эффект данного приема, который повышает интерес к учебному материалу, позволяет сосредотачивать внимание студентов, заостряя внимание на «ошибкоопасных» местах, учит строить аргументированную речь, контролирует остаточные знания.

Педагогический прием «Запланированная ошибка» можно использовать в ходе подачи лекционного материала, решении практических семинарских задач, при организации занятий в малых группах, при подготовке домашних заданий, а также при контроле остаточных знаний [3].

Поскольку неиспользование приема «Запланированная ошибка» в вузах связано, на наш взгляд, с отсутствием дидактического материала, в ходе исследования были разработаны примеры лекции-провокации и семинарские задачи с «ошибочным» решением на тему «Учет материально-производственных запасов» дисциплины «Бухгалтерский учет», пример задания, составленного с использованием приема «Запланированная ошибка» на семинарское занятие для работы в малых группах и пример тестовых заданий с ложными сведениями в ответах. Данные примеры были апробированы на студентах Тюменского государственного университета, изучающих дисциплину «Бухгалтерский учет», и показали положительный результат.

Выявление ошибок в устном или письменном тексте – процесс мышления, а обсуждение найденных ошибок – процесс общения [4]. Диалог между педагогом, убедительно доказывающим свою правоту в ложных данных, и студентом, обнаружившим «неточность» и аргументировано приводящим доказательства своей правоты, должен способствовать умению ясно строить устную речь, и в целом, не бояться высказываться. Кроме того, данный диалог должен помочь лектору узнать, выделяют ли студенты ложную информацию в услышанном или по каким причинам в достоверном видят «ошибки».

Возвращаясь к опросным листам, можно отметить, что большинство из опрошенных указали на использование приема «Запланированная ошибка» в лекционном материале. Однако, приведенные ими примеры говорят о том, что «ошибки» ими допускаются в целях проверки реакции аудитории, из чего можно сделать вывод о том, что студенты не предупреждены заранее о возможности услышать ложные сведения. Такое «случайное» допущение ошибок, на наш взгляд, нельзя считать использованием приема, поскольку перед студентами не стоит цель обнаружить неточности в лекционном материале. В данной статье пример лекции-провокации и семинарской задачи не представлены в связи с ограничением объема.

Также не совсем правильное представление об использовании приема «Запланированная ошибка» в тестовых заданиях – в ответах должно быть

представлено большинство верных высказываний (формул, данных) и только одно ложное. Следовательно, студент визуально еще раз увидит и прочтет верные ответы, тем самым закрепив их. Далее приведены три примера тестового задания, составленного с использованием приема «Запланированная ошибка» для контроля знаний по теме «Учет материально-производственных запасов» дисциплины «Бухгалтерский учет»:

1. Какое из перечисленных ниже высказываний неверное:

- а) поступлением материалов оформляется приходным ордером;
- б) материалы, полученные организацией безвозмездно, оцениваются по фактическим затратам на доставку;
- в) к транспортно-заготовительным расходам относятся расходы по доставке материалов;
- г) возвратные отходы отражаются по дебету счета 10 «Материалы».

2. Какой факт хозяйственной жизни отражен неверной бухгалтерской проводкой:

- а) получены от учредителей материалы в качестве вклада в уставный капитал организации – К 10 Д 80;
- б) списаны материалы на строительство хозяйственным способом нового производственного задания – Д 08 К 10;
- в) принят к оплате счет поставщика материалов – Д 10 К 60;
- г) отражена балансовая стоимость проданных материалов – Д 91 К 10.

3. Какой объект учета отражен на указанном ниже бухгалтерском счете ошибочно:

- а) материалы, принятые в переработку – на счете 003;
- б) тара – на счете 10;
- в) резервы под снижение стоимости материалов – на счете 16;
- г) покупные полуфабрикаты – на счете 10.

Ответы: 1 Б; 2 А; 3 В. Конец примера.

По нашему мнению, педагогический прием «Запланированная ошибка» помогает развивать многие общекультурные и профессиональные компетенции студента, обучающегося по направлению «Экономика» (бакалавриат), в связи с чем, считаем целесообразным его использование в процессе освоения образовательных программ высшей школы, особенно при применении интерактивных форм обучения [5].

Задание, составленное с использованием приема «Запланированная ошибка» на занятие по дисциплине «Бухгалтерский учет» для работы в интерактивной форме в малых группах, может звучать следующим образом:

1. Составить интересную задачу по текущей теме и решить ее, допуская ошибки (ошибки не должны быть тривиальными).

2. Передать условие и решение другой группе (команде).

3. Получив задачу, в решении необходимо найти ошибки, исправить их.

4. Выполнив задание, команда выбирает спикера, который оглашает результат решения перед всей аудиторией.

Выигрывает команда, набравшее наибольшее количество баллов. Баллы присваиваются за: найденные ошибки в решении и правильное их исправление; наличие запланированных ошибок в «ошибкоопасных» местах; объяснение причин, почему данная ошибка могла возникнуть; участие в дискуссии и аргументированность мнения.

По результатам исследования были предложены рекомендации по использованию педагогического приема «Запланированная ошибка» в образовательном процессе вуза, которые заключаются в следующем:

- широко использовать прием «Запланированная ошибка» в педагогической деятельности, поскольку он имеет множество положительных эффектов;

- ответственно подходить к предлагаемым ошибкам – обсуждение ошибок должно развивать либо общекультурные, либо профессиональные компетенции; больше внимание уделять ошибкам в «ошибкоопасных» местах;

- проводить семинарское занятие с заданиями, составленными с использованием приема «Запланированная ошибка» целесообразно как итоговое занятие по теме или разделу после формирования базовых знаний и умений;

- проводить некоторые семинарские занятия с заданиями по поиску ошибок в малых группах, что способствует закреплению навыков обязательного высказывания мнения, участия в спорах, отстаивания своей позиции, ораторского выступления;

- предлагать индивидуальные творческие задания студентам с использованием приема «Запланированная ошибка» как домашнее задание;

- не следует явно показывать разочарование, если студенты не обнаружили ошибку или не смогли предложить правильные варианты ответов; необходимо дать понять студентам, что найти эту ошибку было на самом деле трудно. Такая реакция поддержит студента в желании разобраться в данной ситуации до конца и запомнить «ошибкоопасное» место.

Таким образом, мы считаем, что педагогический прием «Запланированная ошибка» можно и даже необходимо использовать в образовательном процессе вуза, поскольку он обладает большим развивающим и обучающим потенциалом. Использование лекций с запланированными ошибками, так же как и задач с ложными сведениями, поможет студенту проверить свои остаточные знания, и аргументировано их доказать. Кроме того, прием «Запланированная ошибка» можно использовать для раскрытия творческих индивидуальных способностей студента, а также при организации коллективного сотворчества группы.

Список литературы

1. Гин А.А. Приемы педагогической техники / 9-е изд.,— М.: «Вита-Пресс», 2009.- 112 с.

2. Ушаков Д. Н. Большой толковый словарь русского языка. Современная редакция – М.: ООО «Дом Славянской книги», 2008. – 960 с.

3. Педагогические технологии как средство повышения качества обучения в вузе. // www.rae.ru/monographs

4. Методические рекомендации к применению нетрадиционных лекций в учебном процессе. – М. Эксперсс, 2012. – 150 с.

5. Федеральный государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования по направлению подготовки 080100 Экономика (квалификация (степень) «бакалавр») (утв. Приказом Минобрнауки РФ № 747 от 21.12.2009г.) // Нормативно-справочная база «Консультант плюс».

Түйін

Педагог білім беру үдерісінде білім алушыға білім, шеберлік, құнды бағдар бере отырып, құзыреттілікті дамыта отырып, оны оқытады және тәрбиелейді. Нақты білім, шеберлік, дағдыларды техникалық бере білудің бірлігі тәсіл болып табылады.

Resume

In the course of educational activity the teacher teaches and educates, transferring knowledge, skills, values and developing the competence of trainees. Technical methods supplying specific knowledge and skills is welcome.

УДК 658.15:336.672

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ФИНАНСОВОЙ НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ НА ОСНОВЕ РАЗЛИЧНЫХ МОДЕЛЕЙ (НА ПРИМЕРЕ ТОО «АНАЛИТИЧЕСКИЙ ЦЕНТР АУДИТА И АНАЛИЗА»)

И.В. ПОРЯДИНА

кандидат экономических наук, заведующая кафедрой
«Экономических и математических дисциплин»,
Евразийский гуманитарный институт

А. Н. КАДЮКОВ

магистрант кафедры «Финансы»,
АО «Финансовая академия»

Аннотация

В статье рассматриваются разные модели прогнозирования финансовой несостоятельности предприятия. Авторы провели сравнительный анализ методик прогнозирования риска финансовой несостоятельности предприятия и предложили меры по улучшению их деятельности.

Ключевые слова: прогнозирование, финансовая несостоятельность, оценка, риск, показатели.

Прогнозирование финансовой несостоятельности как самостоятельная проблема возникла в передовых странах (и в первую очередь, в США) сразу после окончания Второй мировой войны. Этому способствовал рост числа банкротств в связи с резким сокращением военных заказов, неравномерность развития фирм, процветание одних и разорение других [1].

Для дальнейшего выявления проблем прогнозирования банкротства воспользуемся описанными ранее методиками прогнозирования риска несостоятельности (банкротства) ТОО «Аналитический центр аудита и анализа». В двухфакторной модели Э. Альтмана учитываемым

фактором риска является возможность необеспечения заемных средств собственными в будущем периоде.

$$Z = -0,3877 - 1,0736 * K_{тл} + 0,579 * (ЗК/П) \quad (1)$$

где $K_{тл}$ – коэффициент текущей ликвидности; ЗК – заемный капитал; П – пассивы.

Показатели, вошедшие в модель, рассчитываются по формуле 1, расчет представлен в таблице 1.

Таблица 1 - Расчет вероятности банкротства по двухфакторной Z-модели Альтмана

Показатель	2011 г.	2012 г.	2013 г.
Удельный вес заемного капитала в пассивах	21,8	138,1	196,6
Коэффициент текущей ликвидности	1,103	0,991	0,984
Значение Z	1,18	1,06	1,06
Оценка значений: <0 - вероятность банкротства невелика; =0 - вероятность банкротства составляет 50%; >0 - вероятность банкротства более 50%	Вероятность банкротства более 50%	Вероятность банкротства более 50%	Вероятность банкротства более 50%
Примечание - Составлено по данным на основе финансовой отчетности предприятия			

Эта модель прогнозирует банкротство в течение 2 - 3 лет. Далее проведем расчет по пятифакторной модели Э. Альтмана. Расчет показателей, вошедших в модель, представлен в таблице 2.

Таблица 2 - Расчет вероятности банкротства по пятифакторной Z-модели Альтмана

Показатель	2011 г.	2012 г.	2013 г.
1. Текущие активы (оборотные активы)	581,9	684,18	984,48
2. Сумма активов	581,9	684,18	1036,3
3. Заемный капитал (сумма долгосрочных и краткосрочных обязательств)	127	945	2038,34
4. Нераспределенная прибыль	324876	-390,82	-1132
5. Прибыль до налогообложения	635	-716	-741
6. Балансовая стоимость капитала	581,9	684,18	1036,39
7. Объем продаж (выручка)	5350	3400	14948
K_1 (п. 1 / п. 2)	1	1	0,95
K_2 (п. 4 / п. 2)	558,30	-0,57	-1,09
K_3 (п. 5 / п. 2)	1,09	-1,05	-0,72
K_4 (п. 6 / п. 3)	4,58	0,72	0,51
K_5 (п. 7 / п. 2)	9,19	4,97	14,42
Значение Z	239,97	2,87	12,93
Оценка значений: <1,23 - очень высокая вероятность банкротства; >1,23 - вероятность банкротства невелика	Вероятность банкротства невелика, $Z > 1,23$	Вероятность банкротства велика, $Z < 1,23$	Вероятность банкротства велика, $Z < 1,23$

Примечание - Составлено по данным на основе финансовой отчетности предприятия

По этой модели, чем больше полученное Z значения 1,23, тем меньше вероятность банкротства компании в течение 2 лет.

Далее проведем расчет по модели Таффлера. В целом, по содержательности и набору факторов-признаков модель Таффлера близка к казахстанским реалиям. Расчет показателей, вошедших в модель, представлен в таблице 3.

Таблица 3 - Расчет вероятности банкротства по четырехфакторной Z-модели Таффлера

Показатель	2011 г.	2012 г.	2013 г.
1. Текущие активы	581,9	684,18	984,48
2. Сумма активов	581,9	684,18	1036,3
3. Краткосрочные обязательства	127,09	945	2038,34
4. Сумма обязательств	127,09	945	2038,34
5. Прибыль от реализации	5350	3400	14948
6. Рыночная стоимость собственного капитала (чистые активы)	454,81	-260,82	-1002
7. Объем продаж (выручка)	5350	3400	14948
K ₁ (п. 5 / п. 3)	42,10	3,60	7,33
K ₂ (п. 1 / п. 4)	4,58	0,72	0,48
K ₃ (п. 3 / п. 2)	0,22	1,38	1,97
K ₄ (п. 7 / п. 2)	9,19	4,97	14,42
Значение Z	24,42	3,04	6,61
Оценка значений: <0,2 - очень высокая вероятность банкротства; >0,3 - вероятность банкротства невелика	Вероятность банкротства невелика, Z>0,3	Вероятность банкротства невелика Z>0,3	Вероятность банкротства невелика Z>0,3
Примечание - Составлено по данным на основе финансовой отчетности предприятия			

Модель Таффлера прогнозирует банкротство в течение 2 - 3 лет.

Специфика казахстанских условий требует, чтобы модели прогнозирования риска финансовой несостоятельности учитывали как особенности отрасли, так и структуру капитала предприятия, чего нет в рассмотренных зарубежных моделях. Далее осуществим прогнозирование риска финансовой несостоятельности компании на основе отечественных моделей.

Проведем расчет вероятности банкротства по двухфакторной модели широко используемой в странах СНГ по формуле:

$$Z = 0,3872 + 0,2614K_1 + 1,0595K_2 \quad (2)$$

где K₁ - отношение оборотных активов к краткосрочным обязательствам;

K₂ - отношение собственного капитала к пассивам.

Расчет коэффициентов, вошедших в модель, представлен в таблице 4.

Таблица 4 - Расчет вероятности банкротства двухфакторной Z-модели, используемой в странах СНГ

Показатель	2011 г.	2012 г.	2013 г.
1. Текущие активы (оборотные активы)	581,9	684,18	984,48

2. Текущие обязательства (краткосрочные обязательства)	127,09	945	2038,34
3. Капитал и резервы	454,8	-260,82	-1001,95
4. Общая величина пассивов	581,9	684,18	1036,3
K_1 (п. 1 / п. 2)	4,58	0,72	0,48
K_2 (п. 3 / п. 4)	0,78	-0,38	-0,97
Значение Z	2,41	0,17	-0,51
Оценка значений вероятности банкротства: $<1,3257$ - очень высокая; $1,3257 \leq Z < 1,5457$ - высокая; $1,5457 \leq Z < 1,7693$ - средняя; $1,7693 \leq Z < 1,9911$ - низкая; $>1,9911$ - очень низкая.	Вероятность банкротства очень низкая	Вероятность банкротства очень высокая	Вероятность банкротства очень высокая
Примечание - Составлено по данным на основе финансовой отчетности предприятия			

Временной характеристики в модели нет. Следующей моделью является модель Р.С. Сайфулина и Г.Г. Кадыкова, которая рассчитывается по формуле (3).

$$R = 2x_1 + 0,1x_2 + 0,08x_3 + 0,45x_4 + 1,0x_5, \quad (3)$$

где x_1 - отношение собственных оборотных средств к запасам;

x_2 - отношение оборотных активов к краткосрочным обязательствам;

x_3 - отношение выручки к сумме активов;

x_4 - отношение чистой прибыли к выручке;

x_5 - отношение чистой прибыли к собственному капиталу.

Если $R < 1$, то предприятие имеет неудовлетворительное финансовое состояние, если $R \geq 1$ - финансовое состояние удовлетворительное. Расчет представлен в таблице 5.

Таблица 5 - Расчет вероятности банкротства по модели Р.С. Сайфулина и Г.Г. Кадыкова

Показатель	2011 г.	2012 г.	2013 г.
K_1	0	0	0
K_2	4,58	0,72	0,48
K_3	9,19	4,97	14,42
K_4	0,12	-0,21	-0,05
K_5	1,40	-2,75	-0,74
Значение R	4,64	-0,37	2,44
Оценка значений: $R < 1$ - предприятие имеет неудовлетворительное финансовое состояние; $R \geq 1$ - финансовое состояние удовлетворительное	Финансовое состояние удовлетворительное	Неудовлетворительное финансовое состояние	Финансовое состояние удовлетворительное

Таким образом, все вышеописанные методики диагностики кризисной ситуации (банкротства) коммерческой организации имеют ряд недостатков, которые серьезно затрудняют их применимость в условиях развития казахстанской экономики.

Двух-трехфакторные модели не являются достаточно точными. Точность прогнозирования увеличивается, если во внимание принять большее количество факторов.

«Импортные» модели Э. Альтмана и У. Бивера содержат значения весовых коэффициентов и пороговых значений комплексных и частных показателей, рассчитанных на основе американских аналитических данных шестидесятых и семидесятых годов.

Поэтому они не соответствуют современной специфике экономической ситуации и организации бизнеса в Казахстане, в том числе отличающейся системе бухгалтерского учета, налогового законодательства и т.д. Кроме того, на сам набор финансовых показателей, используемых в моделях зарубежных авторов, оказывают влияние различия в специфике экономической ситуации и в организации бизнеса между Казахстаном и развитыми рыночными экономиками [2].

На основании вышеприведенного анализа ТОО «Аналитический центр аудита и анализа», можно сделать вывод, что в соответствии с зарубежными методиками прогнозирования вероятность банкротства предприятия невелика. При использовании методик, подходящих к казахстанским условиям, прогнозируется или очень высокая или низкая.

Следует отметить, что использование зарубежных моделей требует больших предосторожностей. Тестирование различных предприятий по данным моделям показало, что они не в полной мере подходят для оценки риска банкротства отечественных предприятий из-за разной методики отражения инфляционных факторов и разной структуры капитала и различий в законодательной базе [3]. Но и применяемые в Казахстане модели разнятся между собой и не дают адекватной оценки.

Таким образом, проведенная сравнительная оценка подходов и методов прогнозирования возможного банкротства предприятия с помощью разных методик позволяет сделать вывод об отсутствии единой методики и методологии оценки вероятности банкротства.

Список литературы

- 1 Богатин Ю.В. Экономическая оценка качества и эффективности работы предприятия. - М: Издательство стандартов, 2011.-680с.
- 2 Касымов М.А. Финансовый менеджмент: Учеб. курс / И. - Уральск.: 2013. - 590с.
- 3 Сапарова Б. С. Финансовый менеджмент: учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2008.– 848 с.

Түйін

Кәсіпорынның қаржылық дәрменсіздігі әсіресе қаржы дағдарысы мен экономиканың тұрақсыздығы кезінде көрінеді. Кәсіпорынның табысты қызметі үшін оның қаржылық жағдайын неғұрлым дұрыс бағалау үшін бірнеше үлгіні пайдалану керек.

Resume

Financial insolvency of enterprise especially shows up in the period of financial crises and instability of economy. For successful activity of an enterprise it is necessary to use a few models of estimation, more for certain to estimate its financial state.

КОРРУПЦИЯ КАК УГРОЗА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАЗАХСТАНА

И.В. ПОРЯДИНА

кандидат экономических наук, заведующая кафедрой
«Экономических и математических дисциплин»,
Евразийский гуманитарный институт

К. С. ОГАЙ

магистрант кафедры «Финансы»,
АО «Финансовая академия»

Аннотация

В статье рассматривается проблема коррупции как угрозы экономической безопасности страны. Авторы проанализировали сферы, которые наиболее подвержены коррупции, а также методы борьбы с ней.

Ключевые слова: коррупция, методы, уровень, индекс восприятия коррупции.

Легализация (отмывание) денежных средств является одним из наиболее опасных преступлений экономической направленности и отличается высоким уровнем латентности, повышенной сложностью процесса разоблачения виновных лиц и доказывания их преступной деятельности. Легализация незаконных доходов неразрывно связана с такими явлениями, как коррупция, финансирование организованной преступности и терроризма, сокрытие прибыли, и нарушает систему экономических и социальных интересов общества [1].

В современном мире коррупция считается социальным злом, против которого необходимо бороться всеми известными средствами. Устойчивость этого явления, его быстрое и повсеместное распространение в конечном итоге приводит к подрыву доверия к институтам власти, отрицательно сказывается на росте и развитии экономики [2].

Рассматривая вопрос экономического развития страны, необходимо отметить, что, наряду с существующими внешними угрозами экономической безопасности общества и государства, большую опасность представляют внутренние, среди которых следует выделить теневую экономику и коррупцию в органах государственной власти и управления. В подтверждение можно сослаться на то, что сегодня, по всей видимости, нет человека, который не слышал бы о существовании в различных отраслях финансовой, хозяйственной деятельности злоупотреблений, связанных с извлечением доходов в личных целях [3].

По данным Счетного Комитета в настоящее время коррупции в Казахстане, согласно рейтингу коррупционности госорганов, наиболее подвержены следующие сферы:

- автоинспекции: необоснованное предоставление лицензий (водительских прав, справок о прохождении техосмотра), отсутствие законного наказания для нарушителей правил дорожного движения, фальсификация сведений и выводов о дорожно-транспортных происшествиях в пользу заинтересованных лиц;

- таможенные службы: пропуск через границу запрещенных к перевозке товаров, возврат конфискованных товаров и валюты, занижение таможенных пошлин, необоснованные отсрочки таможенных платежей;

- службы СЭС: выдача положительных заключений проверок, предоставление необходимых справок;

- поступление в государственных высшие учебные заведения (в основном на юридические и экономические специальности), а также сдача сессий;

- детские сады: устройство детей в детские сады в связи с дефицитом мест;

- архитектура: выдача разрешений на строительство, разрешение на перепланировку, узаконивание строек и др.;

- медицинские организации: закупка оборудования и фармацевтических средств по завышенным ценам, выдача несоответствующих действительности медицинских заключений, приоритетное обслуживание одних граждан за счет других;

- судебные органы: предвзятое рассмотрение обстоятельств дела, принятие неправосудных решений, нарушение процессуальных норм, противоположные решения различных судов по одному и тому же делу, использование судов в качестве инструментов рейдерства;

- налоговые органы: невзимание налогов в полном объеме, возвращение НДС, незапланированные проверки, остановка предприятий;

- правоохранительные органы: возбуждение и прекращение уголовных дел, направление их на дополнительное расследование, отсутствие законного наказания за правонарушения различной тяжести;

- лицензирование и регистрация предпринимательской деятельности;

- выдача разрешений на размещение и проведение банковских операций с бюджетными средствами;

- получение кредитов;

- получение экспортных квот;

- строительство и ремонт за счет бюджетных средств;

- нотариальное удостоверение сделок;

- контроль за соблюдением условий лицензирования;

- надзор за соблюдением правил охоты и рыболовства;

- освобождение от призыва на военную службу в вооруженные силы;

- прием на службу, позволяющий иметь значительный незаконный доход от должности в государственных учреждениях.

Следует отметить, что за каждым из названных видов деятельности, подверженных коррупции, скрываются многочисленные варианты перераспределения денежных средств.

Начальные симптомы распространения «вируса» коррупции в казахстанской экономике связаны со многими причинами. Масштабность и скорость приватизационных процессов в первой половине 90-х гг. в отсутствие четкой законодательной базы, резкого сужения доли государственной собственности, игнорирования мирового опыта обернулись нарастанием крайне негативных явлений в отечественном хозяйстве.

Многие страны приступали к рыночным преобразованиям, обладая конкретной программой действий, обеспечивающей защиту наиболее важных секторов хозяйства от вторжения частного и иностранного капитала, активно поддерживающей занятость населения, развитие социально значимых сфер (здравоохранения, образования, инфраструктуры), создающей необходимые регулирующие и контролирующие органы.

Между тем, формирование частной собственности на территории прежде единого государства обеспечивалось динамичным перераспределением сырьевых, товарных, финансовых, трудовых ресурсов. Новые бизнес-структуры, представители официальных органов, банковские организации включились в «погоню за капиталом», отстаивая собственные интересы.

Согласно исследованиям, проведенным Международным Валютным фондом, коррупция негативно воздействует на экономический рост государства, так же как и степень коррумпированности страны, в свою очередь, зависит от уровня ее экономического развития.

Коррупция деформирует экономику страны, смещает ее приоритеты, наносит значительный ущерб в виде сокрытия доходов, неуплаты налогов, производства некачественной продукции, губит добросовестную конкуренцию, «обкрадывает» население, является дополнительным налогом, издержками общества, которое к тому же недополучает оплаченные услуги из бюджета. «Откаты» изначально превращает любое производство товаров и услуг в нерентабельное, покрытие «левых» доходов через нагрузку в ценах провоцирует инфляцию, делает неконкурентной на нормальном рынке, сопровождается его монополизацией.

К одному из наиболее важных критериев борьбы с коррупцией относится система информированности и образования населения. Образованное общество, как правило, является наименее терпимым к различного рода нарушениям морально-нравственных и правовых норм, так как в достаточной степени информировано о своих правах и корреспондирующих им обязанностях государства. В связи с этим, предполагается существование определенной зависимости между степенью образованности общества и уровнем его коррумпированности [4].

Коррупция является негативным явлением современного общества, требующим постоянного тщательного изучения, системного подхода, комплексного и оперативного противодействия.

Уровень и масштабы существующей в стране коррупции сдерживают экономическое развитие, негативно отражаются на инвестиционном климате, снижают имидж страны, международную заинтересованность в сотрудничестве с Республикой Казахстан.

Коррупция представляет собой системную угрозу безопасности Казахстана, угрожающую стабильности государства и общества, и препятствует проводимым экономическим и социальным реформам, создавая негативный имидж Республике Казахстан на международной арене. Коррупция негативно влияет на национальную экономику, заранее ставя в неравное положение коррумпированных и честных предпринимателей (местных или иностранных), подрывая конкуренцию на внешнем и внутреннем рынках. По оценкам, Ассоциации независимых экспертов по коррупции, она увеличивает стоимость товаров и услуг в Казахстане почти на 50%, от чего страдает все население страны.

Коррупция искажает экономическую и финансовую среду ведения бизнеса, уменьшает эффективность государственного управления и бизнеса, стимулы к инвестициям, сдерживает экономическое и политическое развитие, порождает социальное неравенство, а также вносит определенную нестабильность в политический процесс.

Например, в начале 80-х годов прошлого века коррупция в сочетании с неумелым управлением экономикой привела к неплатежеспособности такую богатую нефтью страну, как Венесуэла. Коррупции подвержены и богатые, и бедные страны, с демократическими и недемократическими институтами. Известно, что коррупция сыграла ключевую роль в изменениях в правительстве Японии, в реорганизации политической системы Италии, коллапсе правительственной власти, закона и порядка в Заире. Таким образом, воздействие коррупции на современное общество выходит за экономические рамки. Внедряясь в различные сферы экономики и общества, коррупция продолжает оказывать деструктивное влияние на устойчивое социально-экономическое развитие страны и поэтому остается серьезной угрозой ее национальной безопасности.

Так, в период 2005 - 2010 годов в Республике Казахстан было выявлено 10929 коррупционных преступлений. При этом, наблюдается тенденция ежегодного роста данного показателя, если в 2005 году количество таких преступлений составляло - 1505, то по результатам 2010 года - 1911, т.е. возросло на 27% [5].

Ежегодный Индекс Восприятия Коррупции (ИВК) является одним из известнейших продуктов Transparency International. Индекс восприятия коррупции (ИВК) ранжирует страны (183 стран) по оценкам степени распространенности коррупции среди государственных служащих и политиков. Это комплексный

индекс, основанный на данных экспертных опросов и исследований в отношении коррупции, проводимых различными представительными организациями. Индекс отражает мнения предпринимателей и аналитиков из различных стран мира; в том числе экспертов, проживающих в стране, в отношении которой проводилось исследование. Республика Казахстан включена в исследование с 1999 года.

Таблица 1 составлена на основании ежегодно присваиваемых баллов ИВК и отражает восприятие уровня коррупции, оценивает его по шкале от 10 (коррупция практически отсутствует) до 0 (очень высокий уровень коррупции) [6].

Таблица 1 – Уровень коррупции по странам

страна	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2011
Дания	9,5	9,5	9,5	9,5	9,5	9,5	9,4	9,3	9,3	9,4
Сингапур	9,2	9,3	9,4	9,3	9,4	9,4	9,3	9,2	9,2	9,2
Австралия	8,5	8,6	8,8	8,8	8,8	8,7	8,6	8,7	8,7	8,8
Канада	8,9	9	8,7	8,5	8,4	8,5	8,7	8,7	8,7	8,7
Германия	7,4	7,3	7,7	8,2	8,2	8,0	7,8	7,9	8,0	8,0
Великобритания	8,3	8,7	8,7	8,6	8,6	8,6	8,4	7,7	7,7	7,8
США	7,6	7,7	7,5	7,5	7,6	7,3	7,2	7,3	7,5	7,1
Израиль	7,6	7,3	7	6,4	6,3	5,9	6,1	6,0	6,1	5,8
Турция	3,6	3,2	3,1	3,2	3,5	3,8	4,1	4,6	4,4	4,2
Южная Корея	4,2	4,5	4,3	4,5	5	5,1	5,1	5,6	5,5	5,4
Китай	3,5	3,5	3,4	3,4	3,2	3,3	3,5	3,6	3,6	3,6
Казахстан	2,7	2,3	2,4	2,2	2,6	2,6	2,1	2,2	2,7	2,7
Россия	2,3	2,7	2,7	2,8	2,4	2,5	2,3	2,1	2,2	2,4
Азербайджан	2	2	1,8	1,9	2,2	2,4	2,1	1,9	2,3	2,4
Узбекистан	2,7	2,9	2,4	2,3	2,2	2,1	1,7	1,9	1,7	1,6

Примечание - Данные международной организации Transparency International <http://www.transparencycykazakhstan.org>

Послание Главы государства народу Казахстана в январе 2014 года – это развитие Стратегии «Казахстан-2050», когда Президент обозначил основные стратегические направления развития страны до 2050 года, задачу войти в 30-ку развитых стран мира. В своем послании Глава государства отметил: «... что базовые ориентиры нашего пути в число 30 развитых государств планеты – это индикаторы стран ОЭСР с учётом их будущей долгосрочной динамики» [7].

В этой связи следует подчеркнуть, что одним из важных критериев для вхождения в состав 30-ти индустриально развитых стран, это прозрачность финансовой системы страны. Для этого необходима развитая национальная система по противодействию отмыванию преступных доходов, финансированию терроризма и коррупции. Важно понять суть данной работы всеми задействованными государственными и правоохранительными органами, а также казахстанским обществом, как граждан, так и деловых кругов [8].

Список литературы

1. Вестник КазНУ. Серия экономическая. №1(101), 2014.-С.128-132
2. Казахстанская правда №195-196 от 8 июня 2013 года, С 5
3. Хрипков М.П. Вестник финансового университета. // Теневая экономика и коррупция. - № 2. – 2013г. – С.10-15.

4. Сборник научно-исследовательских работ – 2008.
5. Отраслевая Программа по противодействию коррупции в Республике Казахстан на 2011-2015 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 марта 2011 года № 308.
6. Данные международной организации Transparency International <http://www.transparencykazakhstan.org>.
7. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014 г. «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее».
8. Законодательство в сфере ПОД/ФТ как фактор, способствующий развитию экономики // Қаржы. - № 2. - 2014г. – С.12-16.

Түйін

Мемлекет пен қоғамның тұрақтылығына қауіп төндіретін сыбайлас жемқорлық Қазақстан қауіпсіздігіне деген жүйелі қатерді білдіреді, Халықаралық аренада Қазақстан Республикасының беделін түсіріп, жүргізіліп жатқан экономикалық және әлеуметтік реформаларды тежейді, сондай-ақ ұлттық экономикаға кері әсер етеді.

Resume

A corruption is a system threat of safety of Kazakhstan, threatening to stability of the state and society, and prevents the conducted economic and social reforms, producing a negative image for Republic of Kazakhstan in the international arena, and also negatively influences a national economy.

УДК 336.225.673

К ВОПРОСУ О ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ В СИСТЕМЕ ИСПОЛНЕНИЯ НАЛОГОВОГО ОБЯЗАТЕЛЬСТВА

Ю.А.СТАЦУРИНА

кандидат экономических наук, доцент кафедры
«Экономических и математических дисциплин»,
Евразийский гуманитарный институт

Аннотация

В статье автором раскрыты некоторые вопросы организации налогового контроля в Республике Казахстан. Автором отмечено, что залогом успешного развития системы налогового контроля является уменьшение объема запрашиваемой налоговыми органами информации и развитие принципа «одного

окна», разработка надежных механизмов противодействия коррупции в сфере налогового администрирования.

Ключевые слова: налоги, налоговый контроль, налоговая система РК, налоговое обязательство.

В Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства», Президент Республики Казахстан – Лидер Нации Н.А. Назарбаев подчеркнул необходимость введения благоприятного налогового режима для объектов налогообложения, занятых в области производства и новых технологий. «Сейчас эта работа началась. Ставится задача ее усовершенствовать: провести ревизию всех действующих налоговых льгот и сделать их максимально эффективными. Необходимо продолжить политику либерализации налогового и систематизации таможенного администрирования, также упростить и минимизировать налоговую отчетность,» - отметил Глава государства [1].

Проводимая в Республике Казахстан реформа налогового администрирования направлена на серьезные структурные изменения в системе налогового контроля, улучшение инвестиционного климата и экономического роста. Снижение налоговой нагрузки на субъекты хозяйствования сопровождается уменьшением налоговых поступлений в бюджет государства. Восполнение недополученных налогов возможно за счет применения дополнительных мер, основное место среди которых занимает совершенствование налогового контроля за исполнением налогового обязательства налогоплательщиком. Недостаточное внимание вопросам теоретического обоснования налогового контроля, анализу факторов, влияющих на его эффективность и результативность, в отечественной и зарубежной литературе являются весьма актуальными.

Как известно, налоговый контроль за исполнением налогового обязательства налогоплательщиком осуществляется во всех странах мира, именно он создает условия для выполнения налогами в полном объеме своей фискальной функции - формирование денежных ресурсов государства.

В соответствии с Кодексом Республики Казахстан от 10 декабря 2008 года «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» (далее - НК РК), налоговый контроль представляет собой государственный контроль, осуществляемый налоговыми органами, за исполнением налогового законодательства Республики Казахстан, иного законодательства Республики Казахстан, контроль за исполнением которого возложен на налоговые органы [2]. Налоговый контроль осуществляется в формах, регламентированных НК РК. Одной из форм налогового контроля является налоговая проверка. Участниками налоговых проверок являются должностные лица органов налоговой службы, указанные в предписании, иные лица, привлекаемые к проведению проверки, которые должны быть указаны в предписании и налогоплательщик. Виды, сроки, периодичность, порядок проведения и документирования налоговых проверок определяются статьями 627 – 638 НК РК. Налоговые проверки могут проводиться только органами налоговой службы [2].

Основной целью проведения налоговых проверок является контроль за соблюдением налогового законодательства, который осуществляется путем сопоставления данных налоговой отчетности с данными первичных бухгалтерских документов, финансовой отчетности, записей в регистрах бухгалтерского учета и налоговыми

регистрами. Общий порядок проведения налоговых проверок осуществляется НК РК. Органы налоговой службы проводят внеплановые налоговые проверки по основаниям, установленным подпунктом 2) пункта 9 статьи 627 НК РК [2]. Основанием для назначения плановой проверки субъектов частного предпринимательства является план, ежегодно утверждаемый приказом Министра финансов Республики Казахстан на основании мероприятий системы оценки рисков. Согласно Закону Республики Казахстан от 6 января 2011 года «О государственном контроле и надзоре в Республике Казахстан» (далее – Закон), который регулирует общие правовые основы государственного контроля и направлен на защиту прав и законных интересов лиц, в отношении которых осуществляется государственный контроль, периодичность проверок определяется по системе оценки рисков. В зависимости от степени риска государственные органы, в том числе органы налоговой службы, относят проверяемых субъектов к группам высокого, среднего либо незначительного риска и определяют для них периодичность проведения плановых проверок, но не чаще одного раза в пять лет при незначительной степени риска [3].

В Республике Казахстан количество налоговых проверок все еще велико. Так, в 2013 году удельный вес плановых проверок составил 17 %, а внеплановых – 83% [4].

К сожалению, как это следует из опыта, накопленного должностными лицами налогового комитета по Алматинскому району города Астаны, в ходе проведения проверок, налогоплательщики все еще допускают большое количество нарушений налогового законодательства, как по незнанию, так и умышленно. К примеру, при проведении проверок по налогу на добавленную стоимость (далее – НДС) встречаются следующие нарушения:

- занижение облагаемого оборота;
- отнесение в зачет сумм НДС без соответствующих документов;
- неправильное определение удельного веса при наличии освобожденных оборотов;
- неправильное исчисление НДС при реализации и ремонте основных средств и т.д.

К числу нарушений можно отнести отсутствие первичных документов у налогоплательщиков, непредставление ими информации и документов, относящихся к налогообложению. Причиной указанных проблем, как правило, является некомпетентность материально ответственных лиц и руководителей предприятий, слабое знание ими налогового законодательства Республики Казахстан. Большую проблему в работе органов налоговой службы создает отсутствие налогоплательщиков по указанному в налоговом органе адресу. Вызвано это тем, что образуются фирмы-однодневки, которые отсутствуют по указанному в налоговом органе адресу. В этом случае сотрудники органов налоговой службы вынуждены обращаться в органы полиции для розыска руководителей предприятий [5].

На уровне камерального контроля определить налогоплательщиков, попадающих в категорию риска и подлежащих документальным проверкам согласно [статье 625](#) НК РК, позволяет система управления рисками (далее – СУР). СУР представляет собой комплекс мероприятий, проводимых с целью оценки вероятности неисполнения и (или) иного неполного исполнения налогового обязательства налогоплательщиком, которые могут нанести ущерб государству и СУР включает меры, применяемые органами налоговой службы в целях выявления и предупреждения риска. На основе результатов оценки рисков осуществляется дифференцированное применение форм налогового контроля. В основе СУР лежит присвоение определенного балла в зависимости от нарушений, которые выявляются в автоматическом режиме в информационной системе, с исключением участия человеческого фактора при формировании плана проверок [5].

СУР используется при осуществлении налогового контроля для подтверждения суммы превышения налога на добавленную стоимость, подлежащего возврату и определения права на упрощенный порядок возврата суммы превышения НДС. В 2013 году в рамках автоматизированного камерального контроля, проводимого с помощью СУР, налогоплательщикам направлено порядка 42 тыс. уведомлений. В результате ими увеличены налоговые обязательства на 23,9 млрд. тенге, 2,2 тыс. налогоплательщиков, не исполнивших требования налоговых органов, сняты с учета по НДС, в органы финансовой полиции переданы материалы по 2,5 тыс. налогоплательщиков с суммой выявленных нарушений на 94,5 млрд. тенге [6].

Введенная впервые в налоговом законодательстве СУР позволяет усилить контроль над предприятиями с высокими налоговыми рисками, уменьшить затраты времени на проведение налоговых проверок на местах и увеличить отдачу от них, повысить их эффективность. Кроме того определение по СУР налогоплательщиков является объективным доказательством исполнения их конституционного долга. Действенность методов СУР заключается в обеспечении позитивности налогообложения, которое является подлинным отражением экономической и политической зрелости общества. Вместе с тем основополагающим приоритетом в деятельности органов налоговой службы является приоритет защиты прав и законных интересов физических и юридических лиц.

В целях совершенствования налогового контроля 27 февраля 2014 года был подписан Указ Президента Республики Казахстан «О кардинальных мерах по улучшению условий для предпринимательской деятельности в Республике Казахстан» (далее – Указ). Согласно Указу центральным государственным и местным исполнительным органам было дано распоряжение прекратить со 2 апреля 2014 года до 1 января 2015 года проверки субъектов малого и среднего предпринимательства [7].

Практика плановых проверок постепенно будет отменяться. Государственными органами по согласованию с администрацией Президента разрабатывается объективная, соответствующая мировым стандартам система определения проверок. Согласно этой системе, с 1 января 2015 года проверкам будут подвергаться только те предприниматели, у которых действительно высокая вероятность нарушения законодательства. Пересмотр формата проведения проверок сократит общее количество требований к предпринимателям более чем на 30%.

С 1 января 2015 года будет упрощена процедура ликвидации субъектов малого и среднего предпринимательства, с которой связано око трети всех проверок в стране [7]. Данные меры позволят повысить прозрачность работы проверяющих органов и обеспечить эффективность общественного мониторинга.

Исследуя некоторые вопросы организации налогового контроля, хотелось бы отметить, что механизм налогового администрирования представляется сложным, громоздким, отличается низкой эффективностью и не стал инструментом обеспечения необходимого экономического роста и установления социальной справедливости. Основной акцент в налоговом администрировании сделан на фискальной функции в ущерб функции контроля правильного исполнения налогового законодательства. Для совершенствования системы налогового контроля необходимо уменьшить объем запрашиваемой налоговыми органами информации и развивать принцип «одного окна», исключающий повторное истребование документов любым налоговым органом; развивать механизмы интерактивной связи с налогоплательщиком. Также требуется разработка надежных механизмов противодействия коррупции в сфере налогового администрирования. В кардинальном улучшении нуждается и система информационного обеспечения налоговых служб, усилении межведомственного информационного обмена с

органами казначейства, местного самоуправления, судами, другими государственными службами и ведомствами. Система организации налогового контроля нуждается в интеграции корпоративных информационных ресурсов республиканского и регионального уровней, доступных для использования из любого узла сети, в создании единой системы обеспечения информационной безопасности, гарантирующей сохранность и защиту коммерческой информации, получаемой органами налоговой службы. В условиях, когда новые налоговые конструкции будут отвечать мировым стандартам, необходимо приведение качества и эффективности налогового администрирования в соответствие с новыми условиями.

В заключение следует заметить, что повышение качества и эффективности налогового контроля не означает его усложнения. Проведение мероприятий налогового контроля не должно отрицательно влиять на деятельность добросовестных налогоплательщиков, права налогоплательщиков должны соблюдаться в полной мере. Таким образом, можно с уверенностью констатировать, что дальнейшее совершенствование налогового законодательства и действующего налогового механизма приведет к той модели системы налогового контроля, которую давно ждут как налогоплательщики, так и налоговые органы.

Список литературы

1. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012 года
2. Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (Налоговый кодекс) от 2014 года
3. Информационный портал www.zakon.kz
4. Информационный портал www.kapital.kz
5. Выступление Председателя Налогового комитета МФ РК А. Джумадильдаева на брифинге в Службе центральных коммуникаций при Президенте Республики Казахстан от 03 марта 2014 года
6. Информационный портал www.astananalog.kz
7. Указ Президента Республики Казахстан от 27 февраля 2014 года «О кардинальных мерах по улучшению условий для предпринимательской деятельности в Республике Казахстан»

Түйін

Мақалада автор Қазақстан Республикасында салықтық бақылауды ұйымдастырудың кейбір мәселелерін ашқан. Автор салықтық бақылау жүйесінің ойдағыдай дамуының кепілі салық органдарының сұраныс беретін ақпараттар көлемінің азаюы және «бір терезе» қағиданың дамуы, салықтық әкімшілендіру саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттің сенімді тетіктерін әзірлеу болып табылады.

Resume

In the article the author undertakes an attempt to cover some questions in the field of tax control in the Republic of Kazakhstan. It is marked by the author that the mortgage of successful development of the tax checking system is reduction of volume of ascable tax organs information and development of the principle «of one window», development of reliable mechanisms of counteraction of corruption in the field of tax administration.

УДК 351

А.А. АРАПБАЕВ
депутат Жогорку Кенеша Кыргызской Республики

К ВОПРОСУ О ГАРАНТИЯХ ПРАВА НА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация

В рамках статьи проводится теоретический анализ правовых гарантий права человека и гражданина на предпринимательскую деятельность в Кыргызской Республике. Особое внимание уделяется к разграничению понятий «гарантия» и «обеспечение», а также классификации гарантий права человека и гражданина на общие, юридические и организационные.

Ключевые слова: гарантия; гарантия прав человека и гражданина; Кыргызская Республика; обеспечение; обеспечение прав человека и гражданина; право на предпринимательскую деятельность; права человека и гражданина.

Понятие гарантии прав и свобод личности в юридической литературе определяется по разному.

На наш взгляд, наиболее удачным можно считать определение, согласно которому под гарантией прав и свобод личности понимается система юридических, политических, экономических, организационных предпосылок, условий, средств и способов, которые создают равные возможности личности для осуществления своих прав, свобод и интересов [1].

При этом в специальной литературе отмечается, что понятия «гарантия» и «обеспечение» употребляются как синонимы. Так, И.Н. Плотнокова, ссылаясь на ряд авторов [4], указывает на то, что многие авторы не проводят различия между категориями «гарантия» и «обеспечение» [6].

А.С. Мордовец в своей докторской диссертации обосновывает тезис о неоправданности «сводить содержание механизма социально-юридического обеспечения прав человека в широком смысле слова (даже на национальном уровне) только к гарантиям защиты прав человека. Оно объемнее, так как включает в себя и социальные институты, и такие понятийные явления, как гласность, общественное мнение, процедуры, ответственность, контроль». В качестве элементов подсистемы механизма социально-юридического обеспечения прав человека диссертант выделяет «механизм охраны», «механизм защиты», «механизм восстановления нарушенных субъективных прав», «механизм воспитания». Будучи самостоятельными понятиями и одновременно находясь в диалектической взаимосвязи друг с другом, они создают целостную структуру механизма социально-юридического обеспечения прав человека и гражданина. При этом теоретическое и практическое значение последнего раскрывается полнее, если рассматривать исследуемый механизм в связи с психологическими элементами, при посредстве которых происходит реализация субъективных прав.

От психологических установок личности в значительной мере зависит и понимание механизма социально-юридического обеспечения прав человека [7].

По этому поводу И.Н. Плотникова возражает А.С. Мордовец и считает такой подход нет совсем оправданным, поскольку все компоненты, обозначенные выше, включаются и в содержание категории «гарантии». Причем, по ее мнению, фактически совпадает лексикологическое толкование дефиниций «гарантия» и «обеспечение», а также они не различимы и в обыденном знании [6].

На наш взгляд, не совсем убедительной выглядит позиция И.Н. Плотниковой.

Допустимо близость и даже определенное совпадение дефиниций «гарантия» и «обеспечение» именно в качестве терминов как таковых.

Однако, по нашему мнению, понятия «гарантия» и «обеспечение» в сущностно-функциональном плане вполне самостоятельны и использование того или иного понятия оправдано целевым их назначением. Оба понятия, скажем, в процессе реализации прав и свобод человека и гражданина, предполагают наличие определенных условий, по поводу и на основании которых происходит это реализация, а также средств, посредством и с помощью которых она происходит. Но, в случае с категорией «гарантия», в отличие от категории «обеспечение», и условия, и средства находят четкое законодательное закрепление. В этом смысле понятие «гарантия», по сравнению с понятием «обеспечение», с юридической точки зрения, более уже и конкретно.

Гарантии отдельными учеными рассматриваются в качестве средств, тогда как охрана и защита – деятельность компетентных органов государственной власти и их должностных лиц с использованием таких средств [8].

Ссылаясь на Г.С. Сапаргалиева, Р.Т. Сункарбаева пишет о том, что «гарантированность прав и свобод человека предполагает их реальный характер, обеспеченность соответствующими социально-экономическими, политическими и духовно-культурными, организационными и правовыми средствами». Исходя из концепции теории естественных прав человека в качестве основополагающей доктрины и базового принципа правовой системы Казахстана «государство лишь признает, фиксирует и создает гарантии их реализации и соблюдения» [10].

В учебной и научной юридической литературе различают общие, юридические и организационные гарантии.

Общие гарантии, обеспечивающие реализацию права на предпринимательскую деятельность, подразделяют, в свою очередь, на политические, экономические, духовно-культурные [6].

Безусловно, такая, достаточно широкая, классификация гарантий прав и свобод человека свидетельствует, с одной стороны, о сложной природе самой системы прав и свобод личности, с другой стороны, о соответствующей системе гарантий их осуществления.

При этом не стоит умалять достоинство и значение гарантий в той или иной сфере реализации прав и свобод человека, поскольку каждая из них выполняет соответствующую функцию. Так, организационные гарантии права человека и гражданина на предпринимательскую деятельность выражаются в том, что существует целая система органов государственной власти и местного самоуправления, которые призваны обеспечивать реализацию, и в случае необходимости охранять и защищать права и свободы права человека и гражданина, в том числе и право на предпринимательскую деятельность.

Духовно-культурные, или идеологические, гарантии связаны с идеологическими посылами о позитивном социальном значении предпринимательства как активной, творческой, инициативной деятельности человека, с адекватным выражением в общественном сознании и соответственно проявляется в позитивном отношении общества к социальной сущности права на предпринимательскую деятельность.

Бесспорно, без таких идеологических предпосылок, позитивного отношения общества к предпринимательству, осознания его роли в создании своего материального благополучия вряд ли можно говорить о реализации права на предпринимательскую деятельность как субъективного права человека с соответствующими юридическими обязанностями. Ведь в недавнем прошлом – в условиях советского периода развития Кыргызстана – отношения общества к предпринимчивым людям было совсем иное.

Рассматривая в своей диссертации вопросы охраны и защиты прав и свобод человека и гражданина в Кыргызстане, К.А. Дехканова пишет, что «обеспечение охраны и защиты прав человека в Кыргызской Республике реализуется через систему государственных гарантий прав человека как общих, так и специальных (юридических). Юридические гарантии выражаются в нормах закона, раскрывают и конкретизируют указанные права и свободы и устанавливают порядок их реализации. Поскольку все отрасли права имеют нормы, закрепляющие те или иные средства и способы охраны, обеспечения и защиты прав и свобод, можно говорить о конституционно-правовых, административно-правовых, уголовно-правовых и процессуальных гарантиях» [12].

Под конституционными гарантиями Л.Ф. Татаринова понимает «общие условия и специальные (юридические) средства, закрепленные в Конституции Кыргызской Республики и других нормативных правовых актах, создающие фактическую возможность гражданам пользоваться основными правами, удовлетворять интересы и надежно защищать их» [13].

Защита прав и интересов предпринимателей, с точки зрения К.К. Керезбекова, «опирается на достаточно широкий круг конституционных гарантий. Конкретная структура средств конституционно-правовой защиты прав предпринимателей определяется двумя функциями объективного права: с одной стороны, в сфере нормотворчества, когда в процессе создания конституционных норм задаются условия, обеспечивающие восстановление нарушенного права предпринимателей, определяются институциональные и иные гарантии данного права; с другой стороны, защита прав осуществляется в случае нарушения прав предпринимателей путем отправления правосудия». При этом понятие «защита конституционных прав граждан на предпринимательскую деятельность» предполагает активные действия как субъектов права на предпринимательскую деятельность, так и государственных органов в случае нарушения охраняемых прав человека и гражданина, их незаконного ограничения с целью восстановления нарушенного права» [14].

Конституционно-правовые гарантии права человека и гражданина на предпринимательскую деятельность входят в разряд юридических (правовых) гарантий и важнейшие из них содержатся, безусловно, в Конституции.

Рассматривая в своей диссертации конституционно-правовые гарантии обеспечения права на предпринимательскую деятельность в Российской Федерации, Н.В. Поправко под такими гарантиями предлагает понимать «правовые условия и средства, закрепленные в Конституции РФ, федеральном

законодательстве, позволяющие обеспечить реализацию права на предпринимательскую деятельность. Гарантированность и полная реализация права на предпринимательскую деятельность возможны лишь при условии четкой систематизации всей совокупности общих и специальных (юридических) гарантий, закрепленных в международных, федеральных, региональных и муниципальных нормативных правовых актах» [15].

Конституция Кыргызской Республики признает права и свободы человека высшей ценностью и тем самым устанавливает их приоритетность в организации деятельности государства, его органов и должностных лиц.

Именно признание прав и свобод человека высшей ценностью обуславливает принцип их непосредственного действия. Это, во-первых. Во-вторых, обуславливает конституционное положение, согласно которому права и свободы человека определяют смысл и содержание деятельности законодательной, исполнительной власти и органов местного самоуправления (ч. 1 ст. 16).

Из конституционного признания приоритета и верховенства прав и свобод человека и гражданина вытекает, что «обеспечение, охрана и защита прав и свобод личности является одним из способов сохранения ее самоценности, права на достойное существование, фактором стратегии развития мира и согласия и достижения общественного согласия». При этом «реальное осуществление прав и свобод человека и гражданина обусловлено совокупностью самых различных факторов, социально-политических и юридических явлений, обеспечивающих их реализацию, охрану и защиту, которые одновременно выступают в качестве гарантий прав личности» [6].

Между тем, следует подчеркнуть, что специфика права на предпринимательскую деятельность заключается в том, что «для его реализации требуется подробная нормативная регламентация и соответственно комплекс законодательных актов. В отличие от таких конституционных прав, как, например, свобода мысли и слова, творчества, право на доступ к культурным ценностям, для обеспечения прямого действия Конституции здесь необходима активная, причем целенаправленная, деятельность государства, то есть одного лишь его невмешательства в сферу частной жизни граждан явно недостаточно» [16].

Что касается принципа непосредственного действия прав и свобод человека и гражданина, то он означает, что эти права и свободы реально принадлежат человеку независимо от того, конкретизированы они в текущем законодательстве или нет, и человек может защищать их всеми законными способами. Вместе с тем, он означает, что человек и гражданин могут осуществлять свои права и свободы, а также защищать их в случае нарушения, руководствуясь Конституцией, ссылаясь на нее. Непосредственное прямое действие конституционных прав и свобод тесно связано с общим принципом высшей юридической силы и прямого действия Конституции. Это один из существенных признаков правового государства, который подчеркивает значение прав и свобод человека как высшей ценности [17].

Согласно ч. 1 ст. 40 Конституции Кыргызской Республики, каждому гарантируется судебная защита его прав и свобод, предусмотренных настоящей Конституцией, законами, международными договорами, участницей которых является Кыргызская Республика, общепризнанными принципами и нормами международного права [18].

Тем самым, государство обязывается не только соблюдать, но и защищать права и свободы человека и гражданина.

В этой связи Конституция Кыргызской Республики, с одной стороны, обязывает государство обеспечивать:

- развитие внесудебных и досудебных методов, форм и способов защиты прав и свобод человека и гражданина;

- получение гражданами квалифицированной юридической помощи за счет государственных средств.

С другой стороны, предоставляет каждому права:

- защищать свои права и свободы любыми законными способами;

- получать квалифицированную юридическую помощь;

- обращаться в международные органы по правам человека за защитой нарушенных прав и свобод.

Безусловно, перечисленные выше конституционные гарантии являются общими.

Справедливо замечено, что предпринимательская деятельность представляет собой «фундамент, на котором формируется и функционирует рыночная экономика, являющаяся главной чертой экономической основы государства». Однако очевидно, что «при любой рыночной модели возникают вопросы о роли государства в экономике, необходимости его воздействия на деятельность предпринимателей, основаниях и пределах допустимого государственного вмешательства» [19; 20].

Жогорку Кенешем в этом плане были приняты ряд законов, которые направлены именно на государственное регулирование монополии и создания условий для добросовестной конкуренции и тем самым для охраны предпринимательской деятельности в Кыргызстане.

На наш взгляд, все еще актуальной остается создание такого рынка труда, который следовало бы защищать. Его необходимо создавать. Иначе говоря, когда наш рынок будет насыщен различными промышленными предприятиями, когда один-единственный завод не сможет диктовать всему населению свои цены, потому что будут функционировать несколько аналогичных заводов в условиях здоровой конкуренции, можно будет говорить о свободном и саморегулирующемся рынке.

Список литературы

1. Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина /Под ред. Н.И. Матузова. – Саратов, 1996. – 123 с.
2. Чхиквадзе В.М. Гарантировано конституцией. – М., 1979. – 86 с.
3. Эбзеев Б.С. Советское государство и права человека. – Саратов, 1986.
4. Курноскин Е.А. Государственно-правовое обеспечение прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – СПб, 2000. – 32 с.
5. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе /Воеводин Л.Д., Гендзехадзе Е.Н., Зайкин А.Д., Иванова Р.И., и др.; Под ред.: Воеводин Л.Д. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 163 с.
6. Плотникова И.Н. Конституционное право человека и гражданина на предпринимательскую деятельность в России: дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2002. – 190 с.

7. Мордовец А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Саратов, 1997. – 212 с.
8. Нусупбекова А.Н. Конституционно-правовая политика Республики Казахстан в сфере защиты прав и свобод человека и гражданина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Бишкек, 2012. – 36 с.
9. Сман А. Правовое положение личности в Республике Казахстан (конституционно-правовой аспект): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Астана, 2008. – 42 с.
10. Сапаргалиев Г.С. Конституция Республики Казахстан. Научно-правовой комментарий. – Алматы, 2005. – 72 с.
11. Сункарбаева Р.Т. Право граждан Республики Казахстан на жилище (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Бишкек, 2012. – 31 с.
12. Дехканова К.А. Охрана и защита прав и свобод человека и гражданина в Кыргызской Республике (теоретико-правовой аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Бишкек, 2014. – 29 с.
13. Татарина Л.Ф. Конституционно-правовое обеспечение права человека на неприкосновенность частной жизни: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Бишкек, 2010. – 33 с.
14. Керезбеков К.К. Конституционно-правовые основы регулирования предпринимательской деятельности в Кыргызской Республике: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Алматы, 2008. – 46 с.
15. Поправко Н.В. Конституционно-правовые гарантии обеспечения права на предпринимательскую деятельность в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. - М., 2007. – 182 с.
16. Лыкин Е.Г. Защита конституционного права граждан на предпринимательскую деятельность в России: опыт, проблемы, перспективы: дис. ...канд. юрид. наук. – Орел, 2006. – 191 с.
17. Конституция Российской Федерации: научно-практический комментарий. – М., 1997. – 63 с.
18. Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 г. //Эркинтоо. - 2010. – 6 июля. – 93 с.
19. Курбатов А. Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности. - М., 2001.
20. Страхова С.Г. Ограничения права на осуществление предпринимательской деятельности: частноправовые и публично-правовые аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Самара, 2006. – 31 с.

Түйін

Мақалада Қырғыз Республикасындағы кәсіпкерлік қызметке адам және азамат құқығының құқықтық кепілдемесіне теориялық талдау жасалады.

Resume

The author of the article makes the theoretical analysis of the legal guarantees of the human rights and of a citizen for business activities in the Kyrgyz Republic.

**МЕНШІККЕ ҚАРСЫ ҚЫЛЫМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРҒА
ЖАУАПТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Н. СӘУЛЕН

аға оқытушы, заң ғылымының магистрі,
Еуразия гуманитарлық институты

Аннотация

Мақалада, жаһандану және әлемдік бәсекелестіктің өсуі жағдайында, ұлттық құқықтық уақыттың жаңа талаптарына сай ҚР қылмыстық заңнамасының реформалану кезеңдері қарастырылады. Қазақстан Республикасының заңнамасымен белгіленген меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың, соның ішінде қазіргі кезде ең көп тараған қылмыс-ұрлық туралы негізгі мәліметтер талқыланады.

Түйін сөздер: меншік, қылмыстық құқық бұзушылық, адам құқықтары, ұсақ-түйек жымқыру, ұрлық, модернизациялау.

Қазақ ССР-інің 1959 жылдың 22 шілдесінде қабылданған Қылмыстық кодексінің нормалары өмірімізде орын алған саяси, әлеуметтік, экономикалық өзгерістерге сай келмегендіктен, жаңа Кодекстің қабылдануына байланысты өз күшін жойып, 1998 жылдың 1 қаңтарынан әрі қарай қолданылмады [1]. 1959 жылғы Қылмыстық кодекс кеңестік таптық идеология тұрғысында, әкімшілік-әміршілдік жүйе мен орталықтандырылған жоспарлы экономика қағидаларына негізделген еді. Кеңес Одағындағы тоталитарлық құрылыста, саяси және экономикалық жүйенің негізі болып социалистік меншік – мемлекет және қоғам меншіктері болғандықтан, оны қорғау ең негізгі міндет еді. Сондықтан азаматтардың өзіндік меншігін қорғау мәселесіне жеткілікті мән берілмеді.

Заман өмірдің өзі ескі идеологиядан арылған, еркіндік нарықтық қатынастар жағдайына үйлесетін, адам құқықтары мен бостандықтарын қылмыстық-құқықтық қорғауды барынша қамтамасыз ететін жаңа қылмыстық заңның болуын қажет етті. Сөйтіп 1995 жылғы 30 тамызда өткізілген Республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясының және халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған қағидалары мен нормаларына негізделген алғашқы Қылмыстық кодекс заңды күшіне енді.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 6-бабы «Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады» деп жариялады [2].

«Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығында бірінші болып жеке меншікке, еркін бәсекелестікке және ашықтық принциптеріне негізделген нарықтық экономиканың заманауи үлгісін жасаған біздің мемлекетіміз» - деп, Қазақстан Республикасының Президенті – елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан халқына Жолдауында да атап өткен болатын [3].

Қазіргі заманның болмысы меншік құқықтары мен шарттық міндеттемелердің қорғалуын күшейтуді талап етеді. Республиканың ауқымды кодификацияланған актісі болып табылатын қазіргі Азаматтық кодекс тауар-ақша

қатынастарын реттеудің: меншік нысандары теңдігінің және оған қол сұғылмаушылықтың, шарттың еркіндігінің, азаматтық айналым субъектілерінің теңдігі тәрізді негізгі принциптерін қалады.

Осыған орай қылмыстық құқықтың ең басты міндеттерінің бірі адам және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау болып табылады. Адам және азаматтың меншік құқықтары Қылмыстық кодекстің тиісті баптарымен қорғалады, оларға нұқсан келген жағдайда қылмыстық заңмен қылмыстық жауаптылық көзделген.

Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттар Қылмыстық заң алдында басымдыққа ие. Осы тұрғыда Қазақстан ратификациялаған халықаралық шарттармен қылмыстық заңды сәйкес келтіру маңызды болып табылады. Құқықтық жүйесі дамуының негізгі бағыттарын айқындайтын Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы болып табылады [4]. Жаһандану және әлемдік бәсекелестіктің өсуі жағдайында, ұлттық құқықтық уақыттың жаңа талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ету, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында құқықтық жүйелерін жаңғырту және оларды адамның мұқтаждары мен қажеттіліктеріне барынша жақындату керек. Қазақстан Республикасы құқықтық жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 16 қаңтардағы № 731 Жарлығымен Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді [5].

Тұжырымдамаға сәйкес, «Ұлттық құқықтық жүйені жаңғыртудың кезекті кезеңінің шеңберінде азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау мүддесі үшін қолданылатын және біздің құқық қорғау жүйемізді қазіргі заманның сын-тегеуріндеріне барабар ден қоюға мүмкіндік беретін жаңа деңгейге шығаратын жаңа редакциядағы тиісті кодекстерді әзірлеу және қабылдау арқылы қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық атқару және әкімшілік-деликтік заңнаманы реформалауға қажеттілік бар».

Осылай 2014 жылдың 3-шілдесінде Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексі қабылданды. Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар жаңа Қылмыстық кодексте сақталып қана қоймай, олардың қатары, керісінше, ұсақ-түйек жымқыру (187-бап), ерекше құндылығы бар заттарды қасақана жою немесе бүлдіру (203-бап) сияқты меншікке қарсы жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтық іс-әрекеттермен толықтырылды [6].

Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді.

Республикамыздың жүргізіп жатқан барлық шараларына қарамастан, қылмыстық құқық бұзушылық атты әлеуметтік-құқықтық теріс құбылыс бар болып қана қоймай, ол күннен күнге дами түсіп неше түрлі қауіпті қылмыстық құқық бұзушылықтар пайда бола бастауда. Соңғы уақытта қылмыстық құқық бұзушылықтың жаңа түрлерінің пайда болуы, көбейе түсуі қоғамымызды ойландырмай қоймайды.

Әрине, оның ішінде қатты ойландыратын мәселелердің бірі мемлекеттік, жеке меншіктегі мүліктерді ұрлаудың күннен-күнге өріс ала түсуі, ал ұрлықты

жасаушылардың көбі жасы кәмелетке толмағандар, ерекше қауіпті рецидивисттер және қоғамымызға қайшы келетін арамтамақпен өмір сүретіндердің болуы. Жасалып жатқан қылмыстық құқық бұзушылықтардың көпшілігі жұмыссыздық, маскүнемдік, құмарпаздық, нашакорлық сияқты әлеуметтік теріс құбылыстармен тығыз байланысты.

Қылмыстық заңнаманы модернизациялау мен реформалаудың нәтижесінде бөтен біреудің мүлкін ұсақ-түйектеп ұрлау сияқты әкімшілік құқықбұзушылық іс-әрекет қылмыстық-құқықтық сипатқа ие болды. Бұл бір жағынан, қоғамда кеңінен орын алған әкімшілік құқықбұзушылықтармен күрес жүргізудің тиімділігін арттыру, екінші жағынан, меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауаптылықты күшейту мен қылмыстық жазалау болып табылады.

Ұрлық тек жеке адамның меншік құқығына ғана қол сұқпай, сонымен бірге қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне нұқсан келтіреді. Сондықтан ұрлық туралы қылмыстық істер бойынша қылмыстық қудалау мен сотта айыптау туралы істер жариялы айыптау істері болып есептеледі. Бұл істер бойынша қылмыстық қудалау жәбірленушінің шағым бергеніне-бермегеніне қарамастан жүзеге асырылады.

Мемлекеттің қылмыстылыққа бакылау жасап, оның алдын алуға қабілетсіздігі – қоғамның саяси, заңдық, әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздығы екені белгілі.

Ұрлау арқылы мүлікті алғанда айыпты оны өз пайдасына немесе басқа адамдардың пайдасына айналдырады. Ұрлаған адам мүлікке өз меншігіндей билік жасайды, бірақ заң жүзінде ол меншік иесі бола алмайды, себебі меншік құқығын қылмыстық жолмен алу мүмкін емес. Сондықтан да, жәбірлеушінің ұрланған затқа меншіктік құқығын ұрлық жоғалта алмайды. Ұрлауға заң тұрғысынан анықтама бергенде бөтен мүлікті айыптының меншігіне емес, оның пайдасына немесе басқа адамдардың пайдасына айналдыру дегенді бәкім осы тұрғыдан түсіндіру қажет. Алып қою нәтижесінде меншік иесіне не басқа иемденушіге материалдық залал келеді. Ұрлағандағы материалдық залал тікелей нақты залал түрінде көрініс табуға тиіс.

Қылмыстық заң, ұрлағандық үшін, оның жасалу тәсілдеріне қарай нақты қылмыстық жауаптылықты қарастырған. Қылмыстық Кодекстің тиісті баптарына бөліп, нормативтік тұрғыдан бекіткен. Ұрлық тек жеке адамның меншік құқығына ғана қол сұқпай, сонымен бірге қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне нұқсан келтіреді. Сондықтан ұрлық туралы қылмыстық істер бойынша қылмыстық қудалау мен сотта айыптау туралы істер жариялы айыптау істері болып есептеледі. Бұл істер бойынша қылмыстық қудалау жәбірленушінің шағым бергеніне-бермегеніне қарамастан жүзеге асырылады.

Меншікке қарсы бағытталған қылмыстық құқық бұзушылықтардың қатарына жымқырумен байланысты жүзеге асырылатын қылмыстық құқық бұзушылықтар жатады.

Жалпы алғанда жымқыру дегеніміз пайдакүнемдік мақсатта меншік иесінің мүлкін, мүліктің меншік иесіне залал келтіре отырып, кінәлінің өзінің немесе басқа адамдардың пайдасына заңсыз, қайтарымыз алуы болып табылады. Осыдан келіп жымқырған тұлғаның бөтеннің мүлкін алуы, алудың заңға қайшылығы, қайтарымсыздық, пайдакүнемдік мақсаттан құралатын ажырамас белгілерін бөліп көрсетуге болады.

Біздің қылмыстық заңымызда жымқыруға кең мағынада түсінік беру үшін онымен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды жеке нысандар мен

түрлерге бөліп әр нысанның өзіне тән ерекшеліктеріне орай басқа ұқсас қылмыстық құқық бұзушылықтардан ажыратып баптарға бөліп орналастырған олар ұрлық, сеніп тапсырылған мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, алаяқтық, тонау, қарақшылық деп бес нысанға бөлінген.

Меншікке қарсы қол сұғушылық жасаған адамдарға мемлекет тарапынан күштеу шаралары қолданылады. Қылмыстық жазалау да сол шаралардың бірі. Қылмыстық жазалау, басқа да әдіс тәсілдермен қатар, құқықты бұзушылық пен күрестегі қылмысты ескертуде үлкен роль атқарады. Қоғам үшін қауіпті қылмыс жасап, адал жолына түскісі келмейтін қылмыскерлерге жазаның ауыр түрін қолдана білу керек. Оның негізгі мақсаты қылмыстың алдын алу болып табылады. Қылмыспен күрес көлемді жүргізілу керек. Қылмыс жасау және басқа да қоғамға қарсы іс-әрекеттердің түрлері әлеуметтік қырсық болып есептеледі. Сондықтан да олармен күнделікті күрес жүргізе және де күресте нақты шешімдер қолдана білу керек.

Қорыта айтқанда, жаза белгіленген кезде, соттар жазалау шараларынан басқа, жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілігінің дәрежесін, істің жауапкершілікті жеңілдетіп, ауырлататын жағдайларын да еске алып, негізді де шыншыл үкім шығара білулері керек. Сонда ғана жазаның өз мүддесіне жетуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ ССР-інің 1959 жылғы Қылмыстық кодексі <http://adilet.zan.kz>
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995ж. (өзгертулер мен толықтырулар 02.02.2011)
3. Қазақстан Республикасының Президенті – елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан халқына Жолдауы. <http://adilet.zan.kz>
4. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған жаңа құқықтық саясат тұжырымдамасы <http://adilet.zan.kz>
5. Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 16 қаңтардағы № 731 Жарлығымен Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Жарғы. <http://adilet.zan.kz>
6. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Заңымен қабылданған Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексі. <http://adilet.zan.kz>

Резюме

В данной статье автор рассматривает реформы уголовного законодательства, в частности, проблемные вопросы, связанные с уголовной ответственностью за правонарушения против собственности в соответствии с новым уголовным кодексом.

Resume

In this article the author examines the reforms of criminal legislation, particularly the problematic issues related to criminal responsibility for offences against property in accordance with the new criminal code.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЖАҢА ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІНДЕГІ
ӨЗГЕРІСТЕР**

С.М. САРЫБЕКОВА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының
1 курс PhD докторанты

Аннотация

Мақалада 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасы жаңа Қылмыстық кодексіндегі жаңалықтар және өзгерістер, оның ішінде қылмыстық теріс қылық және қылмыстан тұратын қылмыстық құқық бұзушылықтардың екі буындық жүйесінің енгізілуі, «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасы заңына сәйкес Жалпы бөлімнің глоссариймен толықтырылуы, жаза түрлері қарастырылған.

Түйін сөздер: қылмыстық теріс қылық, қылмыс, қылмыс заңнамасы, қылмыстық құқық бұзушылық.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі – Қазақстан аумағында қылмыстылықты және жазаланатын әрекетті айқындайтын Қазақстанның қылмыстық құқығының негізгі және бірден бір көзі.

2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап жаңа Қылмыстық кодекс күшіне енді.

Бұрынғы қылмыстық кодекс 16.07.1997 жылы қабылданып, оған осы уақытқа дейін бірнеше мәрте өзгерістер енгізіліп келді. Сондықтан қылмыстық заңнаманы жетілдіру заман талабынан туындап отыр.

Жаңа редакциядағы Кодекстің тағы бір қажеттілігі, ол ел Конституциясының жаңа нормаларымен, сонымен қатар, осы уақытқа дейін ратификацияланған халықаралық келісімдермен сәйкестендіруге қатысты болып табылады.

Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінде ескі қылмыстық кодексті жетілдірудің екі векторы байқалады. Бір жағынан ауыр және аса ауыр қылмыстарды жасағаны үшін санкцияларды қаталдандыру болса, екінші жағынан – ізгілендіру.

Жаңа қылмыстық заңнаманы ізгілендіру Елбасы Жарлығымен бекітілген 2020 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында көзделген [3].

Қылмыстық заңнаманы ізгілендіру мақсатында, жаңа кодекске заңнамада бұрын болмаған институттар пайда болған, әлемдік тәжірибедегі қылмыстық заңнамалардың нормалары зерделеніп, құқықтық заңнаманы бәсекелестікке қабілетті етуге бағытталған біршама өзгерістер енгізілген.

Кодекстің құрылымы өзгерген жоқ, кодекс Жалпы және Ерекше бөліктен тұрады. Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексі 467 баптан тұрады (бұрынғы ҚК 393 бап бар). Қылмыстық жазалардың және қылмыстық жауапкершіліктен босату негіздерінің жаңа түрлері ескерілген Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлігі 7 бөлім, 98 баптан құралған (ескі Қылмыстық кодекс 95 баптан тұрды). Ерекше бөлікте 18 бөлім, 369 бап бар (бұрынғы Кодексте 23.04.2014 жылы енгізілген 7-1-тарау. Ақпараттық технологиялардың

қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар тарауын қосқанда 17 бөлімнен құралды), жаңа «Медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтар» тарауы енгізілді [1].

Қылмыстық кодекс қорытынды ережелермен толықтырылған.

Басты ерекшеліктердің бірі – Қылмыстық кодексте қамтылған кейбір ұғымдарға түсініктеме берілетін жалпы ұғымдық ақпараттың Қылмыстық кодекске енгізілуі (3-бап).

Теория мен тәжірибеде қылмыстық заңнаманы қолдану барысында көптеген қиындықтар туындауына байланысты аталған норманы жаңа кодексе енгізу дұрыс болып табылады, мәселен, жиі қолданылатын және бірнеше мағынасы бар терминдерді, қолдану барысында аталған норма қарама-қайшылықтар мен проблемаларды жоюға көмектеседі.

Бұрынғы заңнамада мұндай норма көрсетілмеген, мысалы «иеленіп алудың» мағынасын табу үшін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының «Бөтеннің мүлкін заңсыз иемдену жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» нормативтік қаулысына жүгінетінбіз.

Ендігі ретте, ҚР ҚК-тің 3-бабында ірі, аса ірі залал және мөлшерден басқа, жеке баптарда қолданылатын айналарлықтай залал және мөлшер, болмашы мөлшер, сонымен қатар денсаулыққа зиян мөлшерінің түрлеріне, елеулі зиян және ауыр зардаптар, денсаулыққа ауыр, орташа, жеңіл зиян келтіру, жымқыру, көлік, басқа механикалық көлік құралдары, болмашы мөлшер, қылмыстық топ, қылмыстық қоғамдастық, лауазымды адам және т.б. көптеген ұғымдардың мағынасы берілген. Барлығы 41 ұғым көрсетілген [1].

Жаңа Қылмыстық кодекспен ҚК 187-бабы «Ұсақ-түйек жымқыруда» көзделген құқықбұзушылықтың жаңа құрамы – теріс қылыққа байланысты болмашы мөлшер ұғымы енгізілген. Болмашы мөлшер – ұйымға тиесілі мүліктің он айлық есептік көрсеткіштен аспайтын немесе жеке тұлғаға тиесілі мүліктің екі айлық есептік көрсеткіштен аспайтын құны.

Қылмыстық кодекстің жаңалықтарының бірі – қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесі мен жазалаушылыққа байланысты қылмыстық құқық-бұзушылықтың қылмысқа және қылмыстық теріс қылыққа бөліну ұғымының енгізілуі.

Бұл жөнінде Кодекстің 10-бабының 2 және 3 бөліктерінде келесідей анықтамалар берілген:

Яғни, қылмыс деп Қылмыстық кодексте айыппұл салу, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы түріндегі жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты жасалған, қоғамға қауіпті іс-әрекет танылады.

Ал, қылмыстық теріс қылық деп қоғамға зор қауіп төндірмейтін, болмашы зиян келтірген не адамның жеке басына, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін туғызған, оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу түріндегі жаза көзделген, айыпты жасалған іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік) танылады.

Яғни қылмыстық теріс қылықтың өзіне тән негізгі белгілері болуы тиіс:

- әрекет қасақана болуы;
- қоғамға зор қауіп төндірмеуі;
- болмашы зиян келтіру немесе келтіру қауіпін туғызу;
- оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу түріндегі жаза көзделуі тиіс.

Қылмыстық теріс қылықтар жасағаны үшін жеңілдірек жазалардың түрлерін көзделген, ең бірінші қоғамдық жұмыстарға тарту және қамаққа алу. Сондай-ақ, қылмыстық теріс қылықтың ерекшеліктеріне ескіру мерзімінің қысқа мерзімі (1 жыл) және соттылықтың болмауы жатқызылады.

Жаңа Қылмыстық кодексте барлығы 171 қылмыстық теріс қылық енгізілген. Бұл санатқа онша ауыр емес қылмыстардың 104-і ауыстырылуы – қылмыстық заңның елеулі ізгілендірілгенінің дәлелі болып табылады. Осы 104 қылмыстың 20-сының санкциясында «бас бостандығынан айыру» жазалау шарасы ретінде қолданылса, енді бұл қылмыстарды жасағаны үшін соттылық та болмайтынын атап өту керек.

Ал, Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодекстен 45 әкімшілік құқық бұзушылық толығымен және 13 әкімшілік құқық бұзушылық ішінара қылмыстық теріс қылықтар қатарына жатқызылған [4].

Бұл қылмыстық теріс қылықтар қатарына жатқызылған әкімшілік құқық бұзушылықтардың көбісі жеке тұлғаға, кәмелетке толмағандардың құқықтарына, қоғамдық тәртіпке қол сұғатын және отбасы-тұрмыстық саласындағы құқыққа қарсы әрекеттер және т.б. табылады.

Бірқатар әкімшілік құқық бұзушылықтардың қылмыстық теріс қылықтарға жатқызылудың бір себебі – құқық бұзушылық бойынша хаттаманы тез арада толтырып, уәкілетті органға жіберу мүмкін еместігі.

Мысалы, абайсызда адамның денсаулығына зиян келтіруге әкеп соққан жол жүру ережесін бұзғандығы үшін әкімшілік жауапкершілікке тарту – тек қана жәбірленушіге қандай залал (ауырлығы орташа немесе ауыр зиян) келтірілгендігін анықтайтын 21 күн өткеннен кейін жүргізілетін сот-медициналық сараптама өндірісінен кейін ғана мүмкін.

Дәл осындай сот-техникалық сараптамаларды құрылыс, магистральдық құбырларды пайдалану немесе жөндеу кезінде қауіпсіздік қағидаларын бұзу, көлік құралдарын сапасыз жөндеу немесе оларды техникалық ақауларымен пайдалануға шығару деректері бойынша да жүргізу керек [5].

58 әкімшілік құқық бұзушылық қылмыстық теріс қылықтар қатарына жатқызу – жауапкершілікке тартылатын тұлғаның қорғануы құқықтарын күшейтетіні сөзсіз. Бұл деген – қорғаушының міндетті қатысуы – қылмыстық процесстік кодексте көзделген процессуалдық кепілдігінің барлық кешенін қолдану деген сөз.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 40-бабында қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін және қылмыс жасағаны үшін кінәлі адамға тағайындалатын жаза түрлері бөліп көрсетілген.

Енді қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін 4 негізгі жаза түрлері: айыппұл, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу қолданылса, қылмыс үшін 5 негізгі жаза түрлері: айыппұл, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру, өлім жазасы қолданылуы мүмкін.

Қоғамдық жұмыстар және қамаққа алу жазалары тек қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін қолданылса, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру және өлім жазалары тек қана қылмыс жасаған адамға қатысты қолданылады.

Қылмыстық теріс қылық және қылмыстар жасағаны үшін санкцияларда негізгі жаза болып айыппұл тағайындалған.

Қылмыстық теріс қылық үшін айыппұлдың шегі жиырма бестен бес жүз айлық есептік көрсеткішке дейін, қылмыстар үшін – бес жүзден он мың айлық есептік көрсеткіш шегінде, ал Кодекстің 366, 367 және 368-баптарында қаралған қылмыстар үшін айыппұлдың шегі Ерекше бөлімнің баптарына сәйкес санкцияларында бекітілген.

Пара алумен байланысты баптардың санкциясында, 366-бап (пара алу), 367-бап (пара беру), және 368-бап (парақорлыққа делдал болу) айыппұлды есептеу өзгерді, айлық есептік көрсеткіштің (АЕК) орнына – алынған параны еселеді.

Түзеу жұмыстарын да тағайындау жаңа кодексте өзгеріске ұшырады.

Бұрынғы қылмыстық кодекске сәйкес түзеу жұмыстары 2 айдан 2 жылға дейінгі мерзімге белгіленіп, сотталғанның жұмыс орны бойынша мемлекет табысына жалақысының 5-тен 20-ға дейін пайызын шегерумен ұсталады [2], жаңа кодексте сотталғанның негізгі жұмыс орны бойынша жалақысынан ай сайын мемлекет табысына жалақының 20-дан 40-қа дейінгі пайызы ұсталады [5]. Бұл ретте, теріс қылықтар үшін түзеу жұмыстары 25-тен 500-ге дейінгі айлық есептік көрсеткіш, қылмыстар үшін 500-ден 10 000-ға дейінгі айлық есептік көрсеткішкөзделеді.

Айыппұл және түзеу жұмыстары түріндегі жазаларды орындауды қамтамасыз ету үшін заң шығарушы жазаны ауыр түріне ауыстыру тетігін көздеген.

Осылай, теріс қылық жасағаны үшін айыппұлды төлеуден жалтарған жағдайда, айыппұл бір айлық есептік көрсеткіш үшін қоғамдық жұмыстардың бір сағаты есебімен қоғамдық жұмыстарға тарту не төрт айлық есептік көрсеткіш үшін бір тәулікке қамаққа алу есебімен қамаққа алуға ауыстырылады.

Қылмыс жасағаны үшін тағайындалған айыппұлды төлеуден жалтарған жағдайда, айыппұл төрт айлық есептік көрсеткіш үшін бас бостандығынан айырудың бір күні есебімен бас бостандығынан айыруға ауыстырылады.

Жазаның негізгі түрі – қамаққа алуды енгізу қылмыстық кодекске теріс қылықты енгізумен байланысты. Қамаққа алу мерзімі 30 тәуліктен 90 тәулікке дейін белгіленеді. Қамаққа алу теріс қылық жасағаны үшін тағайындалатын жазаның ең қатаң түрі болып табылады және 2017 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданысқа енгізіледі.

Қамаққа алу кәмелетке толмағандарға, жүкті әйелдерге, жас балалары бар әйелдерге, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектерге, елу сегіз жастағы және ол жастан асқан әйелдерге, алпыс үш және ол жастан асқан еркектерге, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектерге тағайындалмайды. Әскери қызметшілер қамақта болуды гаупвахтада өтейді.

Сонымен қатар, қосымша жазалардың түрлері өзгеріп, жаңа кодекс бойынша мүлкін тәркілеу, арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру, белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу қолданылуы мүмкін.

Мүлікті тәркілеу жазасына халықаралық тәжірибені ескере отыра өзгерістер енгізіліп, жаңа кодекске сәйкес (48 бап), мүлікті тәркілеу – сотталған адамның меншігіндегі, заңсыз жолмен табылған не заңсыз жолмен табылған қаражатқа сатып алынған мүлікті, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық жасау

қаруы немесе құралы болып табылатын мүлікті мәжбүрлеп өтеусіз алып қою және мемлекеттің меншігіне айналдыру болып табылады.

Яғни, бұрынғы кодексте кәнілінің жасаған қылмысының санкциясында мүлікті тәркілеу жазасы көзделген болса, онда оның мүлкі тәркіленуі мүмкін еді, ал жаңа кодекске сай, тек заңсыз жолмен табылған не заңсыз жолмен табылған қаражатқа сатып алынған мүлік тәркіленетін болады.

Қылмыстық заңнаманы ізгілендіру бағытында, қылмыстық кодекстің ерекше бөлімінің 45 бабының санкциясынан қосымша жаза түріндегі мүлікті тәркілеу жазасы алынып тасталған.

Жалпы, Қылмыстық кодекстің жаңа редакциясы қылмыстық заңнаманы ізгілендіруге және кез келген құқықбұзушылыққа мүлдем төзбеушілікті қалыптастыруға бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексі. Adlet.zan.kz
2. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі Қылмыстық кодексі. Adlet.zan.kz
3. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы. Adlet.zan.kz
4. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Adlet.zan.kz
5. Новый Уголовный кодекс Республики Казахстан. Газета «Новый регион». 18 августа 2014 г. Adlet.zan.kz

Резюме

В статье рассматриваются новеллы и изменения в новом Уголовном кодексе Республики Казахстан, в том числе введение двухзвенной системы уголовных правонарушений, состоящей из преступлений и уголовных проступков, Общая часть Уголовного кодекса дополненная глоссарием, и виды наказаний.

Resume

The article deals with the novella and the changes in the new Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, including the introduction of a two-tier system of criminal offense consisting of crimes and misdemeanors, General Part of the Criminal Code, supplemented by a glossary and punishments.